

83 3(54₃)

A 42

Godunovskiy
Myskiy
Kosovskiy

Kitob shu yerda ko'rsatilgan muddatdan
kechiktirilmagan holda topshirilishi shart

ilgarigi berilmalar miqdori _____

--	--

Ботирхон Акрам

Фасоҳат
мулкининг
соҳибқирони

Дегонимни улусқа марғуб эт,
Ёзғонимни кўнгулга маҳбуб эт,
Тилга лафзини ногузир айла,
Жонга назмини дилпазир айла,
Халққа зеби торак айла они,
Ўқиғонга муборак айла они,
Етти афлокни анга ёр эт,
Етти иқлим элин харидор эт!

Тошкент Архив
Ғасоҳат
мўҳли
соҳибдорли

ТОШКЕНТ
«УЗБЕКИСТОН»
1991

83.3Ўз
А 43

Муҳаррирлар — Зуфаржон Жўраев,
Марат Шарипов

Тақризчи — филология фанлари доктори,
профессор Алибек Рустамов

Мусаввир — Неъмат Ҳакимов

ISBN 5-640-00598-X

А 0301030000—146 23—91
М351 (04) 91

© "ЎЗБЕКИСТОН" нашриёти, 1991 й.

ДЕБОЧА

Фасоҳат — шеърӣ нутқ гўзаллиги, унинг хос, инжа қонун-қоидалари. Шоир — сўз мулкининг заршунос хозини, улуғ ҳаками ва подшоси. Шеърӣят илоҳаси Аторуднинг сирли элчиси — "мунҳийи роз еткурған нидо" — пинҳоний руҳий садодан бизга аён бўладики, Мир Алишер Навоӣй "фасоҳат мулкининг соҳибқирони"дир. Бундай қутлуғу шариф ҳамда ғоят масъулиятли таъриф-фахрия илк бор шоирнинг ўзи тартиб берган "Бадоеъул-бидоя" дебочасида қайд этилган. Айни замонда ўша муқаддимада Навоӣй ўзини шеър чаманининг "маломат булбули" деб атайди, бу дардли киноя — пурмаъно мажозий нисбатда буюк шоир қисматининг азал ва абадият, ижтимоӣ ҳаёт ва ижодиёт зиддиятлари билан нечоғлик чулғаб олинганлиги ўзининг фавқулодда ёрқин, мухтасар ифодасини топган.

Мазкур рисоланинг мундарижаси ҳам ўзгача, оригинал. Ундан кузатилган эзгу муддао — мурод ҳазрат Навоӣй байтларининг ҳали тадқиқ қалами урилмаган ғарӣб фазилату аломатларини тадқиқ этиш — баҳоли имкон шарҳлаб беришдир. Яъни: Навоӣйнинг том маънода бебаҳо инсоний ва илоҳий лирикаси — рубобий шеърӣяти. Туркий тилдаги сўз даҳосининг ноёб шоҳбайтлари мазмуни, талқини. Соҳир санъаткорнинг бир-биридан жозиб тимсоли-образлари. Уларнинг бир-биридан нафису мўъжиз маъно қирралари, сирли-ғаройиб бадий-мантиқий, мусиқий-тасвирий жиолари. Махсус, терма байтларнинг мавзу-ғоялар миқёси, рангинлиги, фалсафий моҳияти, руҳий теранликлари, санъ-

ат, бадиият сирлари. Навоий рубобий-лирик қаҳрамонининг комил ва солим дунёси — инсоний суврати, илоҳий-самовий сийрати. Улуғ мураббий, беназир ижодкор шахси, унинг нурли-сафобахш жилоланиши — тажаллиси. Шоҳбайтларда инсон, унинг тақдири, дунёвий-мажозий ва ҳақиқий-илоҳий ишқ муаммолари. Қадимий руҳий илдизларга, маънавий анъаналарга, сўз санъатининг сарчаймаси — битмас-туганмас бадиий манбаларга ижодий муносабат намунаси. Шоҳбайтларда реал ҳақиқат (замон ва "аҳли замон" ифодаси) ва буюк хаёлот нисбати. Халқона-миллий ва умумбашарий қадриятларнинг алишерона уйғунлиги. Ниҳоят, улуғ шоир санъатхонаси: "сўз лавҳи"га чизилган нафису нуктадон образ-тимсоллар, руҳият манзаралари — "сўз гуҳари"нинг фақат Навоий қалами инкишоф этишга қодир шоирона, мусаввирона, мутрибона, файласуфона қирралари... Чунончи, Навоийнинг буюк жафокаш ва фидойи қаҳрамони ошиқ ҳасратлари қуйидаги, зоҳиран қараганда, оддий тавсифий рубоийда бутунлиги, аниқ ва ёрқинлиги билан ўз ифодасини топган:

*Кўнгул гулу сарв майли қилмас, нетайин,
Сарву гул ила даме очилмас, нетайин,
Ҳар шўх кўрунса, кўзга илмас нетайин,
Бир шўхким ул тилар — топилмас, нетайин?*

Ўша хаёлдаги гўзалликнинг мужассам тимсоли — "бир шўх" лоларуҳни, кенг маънода, "ахлоқда малакий...", башар суврати билан келган атворда фаришта..., инсон ҳайъатида зуҳур қилгон, камолотда якто — идсал ёру ҳабиб зотни Навоий бир умр излаб ўтди, "кўнглим тилар-топилмас, нетайин?" дея бамисоли фалак буржларида ҳам шарору акс-садо бергудек ўтли оҳу фиғонлар чекди, фожеъ қисмати ҳақида: "...Ўз қотик ҳолимга ўлмастин бурун мотам тутай" дейишгача бориб етди... Айни замонда бу вали зот ўзидан эл-улусга етган дарё-дарё моддий, руҳий, маънавий наф-хайрият, саховат, маърифат неъматларини қатрача кўрди ва аксинча, баъзи инсоф-тавфиқли одамлардан қайтган заррача яхшиликни дарё баробарида қадрлади. Аслида улуғ пири муршиди Абдураҳмон Жомийга бағишланган бу шоҳбайтни ("Ўзидан элга дарё қатра осо, Вале элдин ўзига қатра — дарё") Навоий сиймоси, ўзлиги, сажиясининг ёрқин тимсоли деса бўлади.

Заҳириддин Бобур Ҳиротда бўлган кунларида Навоий мақбарасини, улуғ шоир бунёд этган "Ихлосия", "Халосия", "Унсия" каби хонақоҳларни, бошқа азиз эҳром ва қадамжоларни не асру ҳаёл, не азобли руҳий ҳолат билан тавоф қилар экан, буюк жаҳонгашта умрнинг тансиқ ва қутлуғ хотироти учун ўзининг хаттоту саҳҳофларига шундай амр қилади: Навоий куллиётидан шахсан Бобурнинг ўзи назардан ўтказган терма байтларни махсус зарварақаларга кўчирсинлар... Тазкиранавислар бундай сайланма шеърӣ сатрларни шоҳбайтлар деб атайдилар. Бизда ҳам ана шу табаррук анъанага ихлос ва эҳтиром рамзи сифатида сўз даҳосининг асосан рубобӣ — лирик девонларидан, қисман эпик дostonларидан кузатилган мақсадга мувофиқ ва матлуб шоҳбайтларни олиб баҳоли имкон шарҳлаб беришга руҳӣ эҳтиёж туғилгандир. Илло, Навоий шоҳбайтлари — бир эмас, бир неча бор қайта таҳқиқ ва таҳлил қилган билан маъно-моҳияти ниҳоя билмайдиган самовӣ чексизу теран руҳӣ, фалсафӣ, маънавӣ, бадӣӣ қирраларга эга бўлган мўъжиз миниатюр оламдир. Ҳазрат Навоийнинг сўз тартиби ва тарҳидан рағбат олиб, терма байтлар шарҳини махсус мақолатларга ажратишга журъат этдик.

БИРИНЧИ МАҚОЛАТ

АТОРУД "РАВОН АЙЛАГАН" ҚАЛАМ

Нукта сув янглиғ эритур тошни,
Топса ҳақиқат ўтидин чопни

Мусулмон шарқининг соҳир сўз санъаткорлари — зуллисонайн (форсий ва туркий) шеърят даҳолари сафида фахрли мақомни эгаллаган Алишер Навоий шоир истеъдоди ва масъулиятини "тенгри эҳсони" сифатида қанчалар эъзозлаган бўлса, шеър яратиш дардини, шавқу рағбатини шунчалар эркин кечиради, бу буюк, илоҳий иноят — мукофот учун комил шукронаю фахрия айтади. Шоҳбайт:

*Агар хоса маъни, гар ийҳом эрур,
Онинг кунда юз байти ҳалвом эрур...*

Бу мисралар замирига яширинган нозик сир "хоса маъни", "ийҳом" сўзларида мужассамланган нуктадонликдир. Навоий қаламининг мўъжизакор қудратидан "кунда юз байт" шеър битилса не ажаб?! Зеро, бу ҳол ҳалвопаз устанинг ўз меҳнатидан, йўқ, аниқроғи, ўз санъатидан завқ-шавқ олишига муқояса қилиниши бежиз эмас. Хусусан, улуғ шоир камёб ва мураккаб шеърӣ санъатлар воситасида ишланадиган шоҳбайтларни кўзда тутатиғани эътиборлидир. Ҳар ҳолда, Навоий чуқур руҳий қониқиш ҳисси, фақат буюкларга хос қонунӣ фахрия туйғуси билан нақл этган, ҳар бир истеъдодли шоир ҳам "кунда" уддалай олиши қийин бўлган "хоса маъни", "ийҳом" усуллари ўзи нима эканини дурустроқ билмай туриб, даҳо сўз санъаткорининг шеър, фасоҳат дунёси ҳақида бир қадар аниқ тасаввур ҳосил қилиш мушкул. Шунинг учун дастлаб ўша ноёб санъат усулларида шаклланган терма

байт намуналарига разм солиб, уларнинг мағзини чақиб кўрайлик-чи. Шоҳбайт:

Бош қўяй дедим ағги туфроғига, деди: қўй.

Бўса истаб лағли рангин сўрсам эрди, деди: ол.

Бу байтда бир-бири-ла маъно-баҳо талашадиган икки ўзгача лавҳа-образ мавжуд, улар "қўй", "ол" сўзларининг тажнисли (омонимли), жами тўрт қиррадаги, фақат шеърят санъатига хос нозикхаёллик — нуктадонликдан иборат. Уларни алоҳида-алоҳида шарҳлаб бермагунча "ийҳом"нинг моҳиятини, демак, байтнинг бутун нафосати, жозиба сирини таҳқиқ этиш имконсиз. Биринчи мисранинг ўзаро муқобил маъноси: (1) Навоийнинг лирик қаҳрамони — ошиқ муҳаббат қисматининг зиддиятлари — лазизу умидвор хаёлларга ва ҳажр озорлари, маҳрумликларига рози бўлиб, барча синовларга дош бериб, маҳбубанинг оёқларимас, балки гарди — "туфроғига" бош қўяр даражага бориб стса (бу хоксору ҳақир насибани ошиқлик бахти деб билса) ҳам, у шўху бепарво мудом писанд қилмайди, ошиқ илтижоларини бедардларча рад этади. Демак, маҳбубнинг ё ўзга бировга кўнгли бор, ё ушшоқ аҳволига лоқайдлик, меҳру вафо шевасидан узоқлик бу мағрур, бераҳм лоларуҳнинг касби — одати; (2) йўқ, ошиқнинг толеига маҳбуби бағритош гўзаллар тоифасидан эмас, у ишқ ўти — сўзони нима эканини ўз шайдосидан кам билмайди ва ҳажр синовлари давомида шундай руҳий қаноат ҳосил қилганки, ошиқ ишқ дардини қисмат хоҳиши, илоҳий эътиқод деб билишини, поклиги, фидойилиги билан вафонинг мужассам тимсоли бўлиб қолишини намоён қилди. Бас, унинг муҳаббатига муносиб жавоб қилса, ҳижрон захмларига висол ризолиги — илтифоти билан малҳам бўлса арзийди... Ниҳоят, иккинчи мисранинг зиддиятли маънолари: (1) ҳажрнинг тўзимсиз ранжу қийноқларини, муҳаббат савдоси туфайли келадиган барча маломатларни кечиришга қудрату сабот берган, энг мушкул кунларда дилдаги умид чироғини сўндирмаган мўъжиз туйғу — васл хаёли унинг ғойиб ва ғаройиб мукофоти — илк жонсўз, мас-тона бўса... истагига фидойи ошиқ ноил бўлса-да, уни очик изҳор этишга Навоий тасаввуридаги комил йигитларга хос ҳаё кучиданми ё бошқа андеша биланми,

журъат этолмай, девонавор паришонлик, аниқроғи, орифона тағофилга солиш билан: "Лаълингнинг ранги қандай?" — дея гўё ғалат савол беради. Маҳбуба, табиийки, бундай саросима ичидаги савол маъносини атайин билмаганга олади ва ошиқ журъатсизлигидан кулиб (эҳтимол, уни севмагани учун) бедардларча, ғамзали жавоб қилади: "...Э, наҳотки шуни билмасанг, гўзаллар лабининг ранги қирмизи бўлади-ку?"; (2) Ҳа, сен чин дард аҳлига хос хислатларинг — фазлу камолнинг билан муҳаббатдек бебаҳо давлат, мислсиз бахтнинг муборак закоти — масиҳона бўса илтифотига мушарраф бўлмоқ учун ушшоқ аҳли тақдир насибаси деб билган йўлнинг барча синов манзилларини ўтдинг. Сенинг комил инсон, чин ошиқлигинг шундаки, ўзинг восил бўлган пок ва қутлуғ истакни айтишга истиҳола қиласан, зеро, муҳаббат пинҳонийлиги, парда-ибоси билан қадрли (идло: "Кимки ишқи пок эрур, сирри анинг пинҳон керак..."; "Танда жон янглиғ сени жон ичра пинҳон айласам..."). Сенинг рамзий саволингдан менда висол иштиёқи пурзиёд бўлди: муҳаббат ҳаққи-ҳурмати сен тилаган ўша кўнгул ва жон тухфасини нисор этишга мен розидирман... Шу тариқа, ийҳом санъати билан оролантирилган мазкур шоҳбайтда истанг — зоҳирий-ошкор, истанг — ботиний-пинҳоний маъно қирралари — бир-биридан нафис нуктадонликлар шеърятга хос сўз фасоҳати намуналари сифатида тақдим этилади. Зотан, ийҳом санъатининг жозиба сири — унинг тансиғу камёблигида.

Навбатдаги мисол — Навоий юқорида уста ҳалвопаз санъатига тамсил қилган яна бир нозик ва ноёб шеърӣй усул — "хоса маъни" шарҳи-баёнида. Шоҳбайт:

*Қадинг ҳажрида юз девор уза қўйдум чу заъфимдин,
Чекилди бир алиф ҳар қатра ашқимдин нишон анда.*

Кўнгилдаги хос-маҳрам туйғулар — соғинчу армон, аламу илинж, умиду илтижо, тугёну сабр, шикасталиғу фидойилик каби турфа руҳий ҳолатларни муҷассам қилган бу терма байтда Навоий қалами қудратини, шеърятга хос сўз фасоҳатининг намунасини кўриб беихтиёр ҳайратланамиз. Неча ойлар, эҳтимол, неча йиллардан буён ҳажр кўйининг манзилларида кимсасиз сўқмоғу пучмоқларида дарбадар кезган, эҳтимолки,

Мажнун сифат биёбонларда овораи жаҳон бўлиб, тинка-мадори қуриган бечора ошиқ, ниҳоят, бемажолликдан маҳбуба кўчаси деворига "юз қўйиб", кўз ёшлари тўкила-тўкила силжиб-сурилиб боради (унинг "заъф" лигига қарамай, бир нуқтада тўхтаб қолишига дарднок аҳволи имкон бермайди); шу изтироб ичида деворда кўз ёшларининг "ҳар қатра" сидан маҳбубанинг адл қомати — суврати чизилгандай бир неча "нишон" пайдо бўлади. Бу ғаройиб манзарани шоир ташбеҳи мусалсал (силсилали ташбеҳ) усулида "чекилди бир алиф" деб таърифлайди. Бундай нисбат муқоясанинг фавқулудда латиф ва нозиклигидан ҳам кўра, бизни ошиқнинг мислсиз саботу иродаси замиридаги фожеъ маъно — трагик лавҳа кўпроқ ҳаяжонга солади, хаёлга толдиради; наинки ошиқ учун бу ёруғ жаҳонда маҳбуба қоматининг ҳижрон ёшлари воситасида чекилган акси — паришон суврат-чизиқдан бошқа нажот қолмаган бўлса!?. "Хоса маъни" санъатининг фақат Навоий килки — қалами яратишга қодир бундай тансиқ намуналари улуг шоирнинг санъат мактабига бўлган руҳий-эстетик эҳтиёж нима эканлигини яхшироқ англаб олишимизга, ҳар қалай, ёрдам бергусидир.

Навоий, аввало, соҳир сўз санъаткори сифатида, қолаверса, шеърият, бадийят илмининг устод назариётчиси мақомида туриб "сўз гуҳари", "сўз лавҳи", "сўз буржи", "сўз баҳри", "назм дури", "назми дилпазир", "килки сунъ", "килки нуктапош", "нукта", "нуктадонлик", "таъби мавзун", "таъби баланд", "хуштабъ", "таъби поку хотири соф", "зеҳни солим", "тархи тоза ва беандаза", "фасоҳат мулки", "арш лавҳи", "гуҳари маъни" каби "санъое нафиса" — сўз санъати қонунларига оид махсус ибора ва таъбирларни бевосита, гоҳи (аксарият ҳолларда) билвосита ошиқона ё орифона байтлар қатида беради ва айрича таъкидлаб ўтадики, бу бежиз эмас. Байт:

*Сарвни нетсун Навоий бор эканда қоматинг,
Бўлса мавзун, боқмагай табъ аҳли номавзун сари.*

Зоҳиран, айниқса, ушшоқ аҳли учун биринчи мисранинг маъноси муҳимроқ туюлиши мумкин, бунда мувозана (параллелизм) санъати тарзидаги иккинчи мисра анъанавий муқояса хизматини ўтаб келади. Лекин

моҳиятда биз кузатган мақсад нуқтаи назаридан иккинчи мисра замиридаги фикр эътиборли ва ибратомиздир. Негаки, унда умуман зукко, нозиктабъ, заршунос кишилар, хусусан, санъат, шеърят муҳиблари наздида, эҳтимол, кўпчиликка сабоқ бўларли, маълум даражада маърифат берувчи икки муқобил тушунча ифодаланган: нима мавзуну нима номавзун (сўзма-сўз олганда: вазнга мос, ўз меъёри, мезонига эга; кенг маънода: комил, уйғун, мутаносиб, бутун, нафис ва аксинча) эканини "табъ аҳли"гина яхши ажратиши, тўғри ва холис баҳолаши мумкин. Акс ҳолда, бу нафақат дидсизлик, бефарқлик, ҳиссиз-дардсизлик каби нохуш ҳолларга, балки лоқайдлик, ношукурлик, андешасизлик, жоҳиллик каби хатарли оқибатларга олиб келиши мумкин.

Юқоридаги мисралар мазмунига, руҳига яқин ва ҳамоҳанг бўлган Навоийнинг мураббий шоир, устод мунаққид — том маънодаги сўз санъати хомийси эканлигини тасдиқловчи бошқа бир мисолга разм солайлик. Байт:

*Ойни ёруғ, чархни демак баланд,
Табъи баланд элга эмас дилписанд.*

Аввало, бу сатрлар шоир кузатган мақсад нуқтаи назаридан муайян мантиқий фикр — силлогизм усулида (янги кечинма-образдан холи) шаклланганини, лекин шеър санъатининг бирламчи талаби — бадиий-образлилик, ўзига хослик, рангинлик, бетакрорлик каби асосий қонунлари ҳақидаги ҳақиқатдан огоҳ этувчи ҳикматомиз, сабоқ бўларли мулоҳаза тарзида илгари сурилаётганини унутмаслик керак. Бунда Навоий танлаган ташбеҳ-нисбатлар қанчалик оддий бўлса, шунчалик аниқ, фаол нафислик бахш этади: "ой — ёруғ", "чарх — баланд" қабiliдаги, оламга ўзгача нигоҳ ташлашдан холи, "образли тафаккур" иқтидоридан маҳрум ҳунарманд назмгўйларнинг шеърятдан узоқ, фақат ритмга солинган, қофияланган тавсифномалари умуман бадиий маданият манфаатларига, шеърят ривожига зарар етказувчи офат эканлиги Навоийни қанчалик ташвишга солган бўлса, бу — то ҳануз ўз аҳамиятини йўқотмаган муаммолардан. Фақат иккинчи мисрада ифодаланган ҳаққоний ибратли фикр — "табъи баланд

эл" — ҳақиқий шеър муҳибларининг холис ҳукмигина Навоийни умидвор қилганидек, бизга ҳам таскин бериши мумкин...

Соҳир санъаткорнинг ижодхона жараёнларига хоҳ бевосита, хоҳ билвосита алоқадор махсус сўзлигида "нукта", "нуктапош", "маъни", "ҳақиқат", "суврат", "сийрат", "зоҳир", "ботин" каби ташбеҳлар шоир шахсан таҳқиқ қилган бадиият қонунлари, ўзи яратган, тартиб берган образлар, уларнинг хос аломатлари ҳақида бир қадар аниқ тасаввур ҳосил қилишга ёрдам беради. Шоҳбайт:

*Нукта сув янглиғ эритур тошни,
Топса ҳақиқат ўтидин чошни.*

Даставвал, байтдаги "нукта", "ҳақиқат" ташбеҳларининг бадиий-мантиқий ўрни, ўзаро нисбати ҳақида. "Нукта" асли "маъни"нинг ўзгача нозик пинҳоний қирраси бўлиб, "нуктадон", "нуктапош" сифатлари нозикфаҳм, орифхаёл, ҳакимона идрок каби муштарак маъноларда қўлланади. "Ҳақиқат" ташбеҳини турлича талқин қилиш мумкин: (1) тўғрилиқ, ростлиқ, ҳаққонийлик маъносида; (2) ҳақ йўлида кезувчи сойир (тасаввуф фалсафаси)нинг сўнгги манзилни — тангри илоҳийга етишиш босқичини ўтиши тарзида. Мазкур байтнинг мазмуни, балким, кейинги талқинга старли асос бермас; ҳар ҳолда "нукта" мўъжизаси юз бериши учун "ҳақиқат" асос қилиб олиниши эътиборни тортади (у ҳатто осонликча эримайдиган "тошни эритиш" қудрати тимсолига айланади!). Шу тарзда Навоий кузатган мақсад аён бўлади — "ҳақиқат" сўзи фавқулодда аниқ ва теран рамзий маъно касб этади ("чошни" — баҳра демакдир); ҳаётда, адабиёт, хусусан, шеъриятда сўзнинг кучи, маъно салмоғи, бадиий қиммати — фасоҳати унинг турли қиёфадаги ёлғонга қарши ҳақиқатнинг қай даражада кучли, бутун, ёрқин инъикос этиши билан белгиланади. Шу жиҳатдан Навоий сўзларининг маънавий-ахлоқий ва эстетик қиммати ҳамиша сақланиб қолишига шубҳа қилмаса бўлади.

Агар юқоридаги шоҳбайтда ҳақ сўзнинг мўъжизакор кучи "сув-тош" нисбатлари орқали таҳқиқ этилса, бошқа бир шеърда, аксинча, қалам рамзи ҳақиқат сабоғи учун номағруб маъно касб этади — ёлғон сўзни, ёлғон

сўзлагувчини омонсиз фош қилиш воситасига айланади.
Байт:

*То қалам урди қарога, ёзмади бир ҳарф рост,
Ким худо қилгай онинг юзин қаро, илгин қалам.*

Токим ёлгоннинг касофати — мудҳиш оқибату асо-
ратларини ҳеч бир меъёр-мезонга сиғдириб бўлмас экан,
бу офат қачондир шафқатсиз жазога маҳкум этилмоғи
керак. Бироқ, надоматлар бўлсинки, хоҳ узоқ, хоҳ яқин,
ҳатто кечаги тарихнинг аччиқ ҳақиқати — сабоғидан
аён: қачон ва қаерда носоғлом, нопок муҳит, адолатсиз
даврон, нобоп ва норасо тартибот зўравон бўлса, ўша
заминда ёлгон шумғиядай болалайди (асл деҳқон
шумғия тарқалган пайкалдан яхшилик кутмайди, уни
дарҳол шудгорлайди, офатни илдизи билан офтобда
куйдиради, кечикиб бўлса-да, тозаланган ерга уруғ, ё
кўчат экади)... Навоий бизга номаълум, лекин алампнок
бир сабаб билан "қалам", "ёзмоқ", "ҳарф" ташбеҳлари
орқали сўзга ўтган ёлгон балосини агар худонинг ўзи
дафъ қилмаса, бунга бандасининг қурби етмас, дея
ортиқ куюниб ёзиши бежиз эмас. "Қалам қаро уриб"
(яъни қора сиёҳда) битилган саҳифа қайсидир қаллоб
қаламкаш (мантиқан ёлгон котиб, шоир ё мунши)
юзига, қаламнинг қаттиқ ва букилмас хусусияти
ҳаракатсиз — шол бўлган, демак, ёзишдан бир умр
маҳрум қўлга нисбат берилади: бундан мазмунан
ҳаққонийлиги билан ибратомиз, бадийий жиҳатдан бе-
такрор лирик лавҳа шаклланади. Муҳими, буюк
ҳақиқатпарвар шоирнинг шунчалар аёвсиз ҳукми зами-
рида қаламнинг қутлуғ ишига илоҳий маъно берадиган,
бадийий сўзни эъозловчи сеҳрли куч — ҳар доим "рост
ёзиш" ғояси зуҳур этади ("қалам" ва "қаро" таш-
беҳларининг маъно қирралари тажнис санъатининг ка-
меб намунасидир).

Навоийнинг шеърият, бадийят қонунларига доҳил
фикрларининг комил ва солимлиги шундаки, уларни
ҳатто турли даврлар, адабий оқим ва йўналишлар,
мактаб ва услублар учун, ҳар қалай, тўғри, мақбул,
асосли меъёр сифатида қабул қилса арзийди. Байт:

*Мадҳ услуби эди беравнақ,
Бал чиқиб эрди ародин мутлақ.*

Бу сатрлар руҳида аввал ҳам шеърятда "мадҳ услуби" баравж даврлар бўлгани, фақат улуг, вали шоирлар, шеърятни тақдир иши деб билган, тамаъдан, шуҳратдан узоқ ҳақиқий истеъдодларнинг салобати, таъсири натижасида (уларнинг хомийлари — аксари ўзлари шеър ёзган маърифатли ҳукмдорларнинг хизматини ҳам унутмаслик керак) бундай ўзлиги, қиёфаси бўлмагани учун ҳам истиқболсиз услуб вақти келиб "орадан чиқиши" ажабланарли эмасди (масалан, "Ма-жолис-сун нафоис" тазкирасида турли тоифа замондош шоирлар ижодига берилган баҳодан Навоийнинг "мадҳ услуби"га муносабатини билиб олиш мумкин). "Бобур-нома" муаллифи — улуг шоир, закий, ғоят талабчан мунаққид Бобур ҳам истеъдодсиз, маддоҳ шоирлар устидан ҳакамона одил ҳукм чиқаради: уларнинг шеър "ёзганидан ёзмагани яхшироқ". Навоий ва Бобурдан аввал ҳам, улардан кейин ҳам "мадҳ услуби" — балан-парвоз тавсифий шеърлар "беравнақ" бўлишдан кўра кўпроқ равнақ топган, адабий урф тусини олган замон-лар бўлдики, бунга тарихда мисоллар кўп (Чўлпоннинг, бир ёқлама ёндашилганидан қатъи назар, классик шеърятимиз услуби ҳақида: "Бир хил, бир хил, бир хил!..." дея куйиб-ёниб сўзлашида маълум асос йўқ эмас).

Буюк сўз санъаткори аввал "Ҳилолия" қасидасида бадий ижоднинг мўъжизакор, сирли-сەҳрли яратиш дақиқаларини шеърят илоҳаси Аторуд сайёрасининг инсон-ижодкорга буюк эҳсони деб атайди. Кейинроқ, "Ҳайратул аброр" достонида Аторудни боз тилга олади. Соҳир шоир шеърый ижоднинг фақат даҳолар кечирishi мумкин бўлган фавқулодда шавқу рағбатли, эркин-ғаройиб жараёнларида "сўз баҳри"нинг жавоҳирларидан, "сўз мулки"нинг мислсиз ва чексиз имкониятларидан қанчалар ҳайратланса, ижодий ишга шунчалик масъу-лият ҳисси билан ёндашади. Мана, Навоий сўзнинг бадий кучини қандай тасаввур этади: "Чарх томига нардбон (!) ясамоқ... Қилибон анкабут (ўргимчак) ипини каманд, Айламак аждаҳо анинг била банд". Навоийнинг шеърый хаёл фазосини тасаввур қилиб кўринг: умуман бадий ижодга, хусусан, шеърятга қўл урмоқ баайни самовот томига монанд нарвон тайёрлашу қўш шамига муносиб шамдон ясамоқ билан баробар! Бугина эмас. Гўёки ўргимчак тўридан сиртмоқ ҳозирлаб, афсоналар-

даги даҳшатли махлуқ — аждаҳони банди этиш деган сўз!.. Бу — инсоннинг неча асрлар давомида жамғарган илмий заковати журъат қилолмайдиган хаёлларга қалб идроки орқали, эмоционал — ижодий жасорат топиш салоҳияти, реал имконга сиғмас ҳодисалардан фавқулодда, мўъжизакор имконият кашф этиш санъати... Навоийнинг ижодий хаёлот дунёсига хос бадиий нисбатлар ҳақиқатда ҳайратбахш, сирли-жозибадор. Мана яна бир байт: "Заррада меҳрни ниҳон айлай, Баҳрға қатрани макон айлай". Тўғри, заррада — қуёш, томчи — қатрада олам, денгиз акс этишидек мўъжизали жараёнларни кўп бора эшитганимиз учун, бундан ортиқ ҳайратга тушмаслигимиз мумкин. Лекин Навоий мана шу азалий ғаройиботдан ижодий фойдаланади, янги лавҳа-образ яратади. Бу гал ўша мўъжиз ҳодисани ўз шеъриятига татбиқ қилади, ижодхонасига олиб киради: шоир ижодий зарурат, бадиий мантиқ эҳтиёжи туфайли оламнинг биз тасаввур қилган энг улкан жисми — Қуёшни энг кичик унсур — зарра қатига, уммонни эса қатра ичига жойлай олишдек соҳир санъаткор иқтидорини касб этиши мумкин. Хусусан, шеърий санъат тасарруф этган бундай ғаройиб бадиий имкониятлар, фақат шеърий мушоҳада доирасида тасаввур қилса бўладиган нуктадон маъно ва ифодалар, уларнинг теранликларига оид яна бир-икки "хос" мисол келтирамиз: Чунончи, шеърият илоҳаси Навоий қалами чизган мўъжизакор лавҳалардан ҳайратга тушиб, шундай сирли нидо қилгандай бўлади:

*Сўзунг бир авж уза чекти аламни,
Ки сурдунг арш лавҳига қаламни,
Агарчи ахтаредур ҳар сўзунг пок —
Ки эврулур онинг бошига афлок...*

Навоийдек соҳир сўз санъаткори учун ҳатто адабий истеъмолдаги меъёр-мезонлар, анъанавий усуллар, воқиталар кифоя қилмаса ҳеч ажаб эмас. Зеро, даҳо шоирларнинг ижодий хаёли энг юксак "авж" даражаларда, самовий минтақалардагина ўзининг муносиб, бутун ва ёрқин образли ифодасини топиши мумкин. Бунинг учун Навоий фақат Ал-Фарғоний ва Улуғбек каби улуғ мунажжимлар тасарруф этган илмий объектлар ва тушунчаларга ("арш", "ахтар", "афлок", "эврулмоқ"), Амир Темур каби соҳибқирон фотиҳларнинг

саркардалик режаларига ("алам чекмоқ" — байроқ тикмоқ, "сурмоқ" — ҳужумга ўтмоқ) мурожаат этади. Навоий тафаккурининг мўъжизакор кучи туфайли шеърӣй восита сифатида хизмат қилган ҳодисалар шоир ижодхонаси ҳақидаги ҳайратомиз миқёс касб этган лавҳа-образларга айланади. Навоий анъанавий фахрия усулидан фойдаланиб, Аторуд тилидан қалами қудратига шундай қиммат беради: сўзинг шеърӣят мулкида ўз байроғини шундай юксаклик нуқтасига ўрнатибдики, сенга фақат арши аъло — фазовий кенгликлар лавҳасида (!) қалам суриш мартабаси мушарраф бўлибди. Шу боисдан ҳам ҳар бир пок сўзинг самовотнинг битта дури — юлдузига тенг, шундан фалакнинг иши — ташвиши ҳам ўша ҳар бир мўъжиз инжу — юлдуз бошидан айланиб-эврилишдан иборатдир!.. Улуғ санъаткор сўзнинг бадий-образли имкониятларига қанчалик баланд қиммат, ҳаёлий миқёс беради!

Навоий шеърӣятдаги сўзнинг турли маъно, мантиқ ва бадий ифода қирраларига бирдан-бир аниқ, муносиб, мутаносиб нисбат — ташбеҳ излайди; моддий ва руҳӣй оламнинг моҳият ва сабабияти, сири-синоати, гаройибот ва мўъжизаларини мумкин қадар жонли, рангин, бутун ва ёрқин гавдалантириш мақсадида, хусусан, Шарқда қадимдан анъана бўлган табиат ва самовот рамзий-мажозий воситаларининг номаълум қирраларини кашф этади. Чунончи; қуйидаги сатрларда денгиз садафи, унинг бағридаги гавҳар донаси, моддий дунёнинг тўрт унсури, етти осмон, юлдузлар, уларнинг минтақа — "бурж"лари шеърӣй нисбат — тимсолга айланади:

*Сўз гуҳарига эрур онча шараф,
Ким бўла олмас анга гавҳар садаф.
Тўрт садаф гавҳарининг дуржи — ул,
Етти фалак ахтарининг буржи — ул...*

Дунёда қимматбаҳо тошлар ва маъданларнинг ҳадди-ҳисоби йўқ. Уларга оддий фуқародан тортиб султонгача лойиқ даражада баланд баҳо қўядилар (бусиз азиз, севимли кишининг меҳрини, илтифотини қозониш қийинлиги сир эмас). Лекин жавоҳиротнинг ҳақиқӣй баҳосини ҳалқ беради (биргина мисол: "Олтин олма, олқиш ол"). Ҳалқ имон-эътиқодли, ҳалол-пок, маънавий баркамол, меҳр-саховатли одамнинг қадрини, умр

баҳосини хазина-дафинадан ортиқ деб билади. Сўз санъати, шеърият ана шу халқона мезон билан ҳар қандай моддий бойликни маънавий-руҳий қадрият тарзида баҳолайди. Юқоридаги икки мисрада ана шу чин инсоний нуқтаи назарга муносиб шеърий сайқал берилади — "сўз гуҳари" шунчалар юксак "шараф" аршида турадики, энг тоза дур ҳам унга "садаф бўла олмайди" (гавҳар денгиз чиганоғи бағрида шаклланиб, етилгани ҳолда, ўша чиганоқ — садаф қадрланмайди). Учинчи мисранинг маъно кўлами кенг ва теран: қадимги Шарқдан Юнонга, ундан яна Араб ва Ажамга ўтган "тўрт унсур" фалсафаси орқали Навоий тасарруфидаги "сўз гуҳари" борлиқдаги мавжудотларнинг зоти-моҳиятини, турфа аломатларини, ҳаракат-ҳолатларини ўз бағрида — "дуржи"да жамул-жам этган мўъжиз бир қудрат манбаига айланади. Тўртинчи мисранинг нуктадонлик қирралари бундан-да ортиқ бўлса борки, кам эмас: бадий сўзнинг кучи етти само юлдузларидан (уларнинг ҳисоби қанча!)... ҳар бири, йўқ, энг ёруғ, порлоқлари учун ҳатто таянч нуқта — марказий минтақа — "бурж" вазифасини ўташга, яъни юлдузларнинг ҳаракат сирларини билиш, кашф этишга ҳам қодирдир!.. Улуғ шоиримизнинг хаёлот фазосига, ундаги сўзнинг мақоми ва баҳосига тасанно демай бўладими?!

Навоий каби сўз даҳолари ўзлари яратган шоҳ асарларнинг ҳақиқий баҳоси, қаламининг қудрати нималарга қодирлиги, шубҳасиз, уларнинг ўзига яхшироқ аёндир. Дарҳақиқат, Навоий инкишоф этган шеърият олами, унинг нурли "бурж"лари — юксак чўққилари, Навоий хаёллари, образларининг фазоси, маъно теранликлари, бадий нозикликлари бу қадим дунёнинг анча-мунча улуғ шоирига мушарраф бўлмаган. Бу даъвонинг муболағаси йўқ, аксинча, далил-асослари етарли. Шоҳбайт:

*Навоий, сеҳр эмас, гўё Каломуллоҳ асосидур,
Бу мўъжизларки, зоҳир бўлди килки нуктапошимда.*

Муршид-устози Жомий каби Қуръони Каримнинг тафсирини яратишга жазм қилган Навоий ўз асарларининг мислсиз жозиба сири қандайдир ғойиб аломатлардан узоқ эканини яхши билган, шунинг учун "килки

нуктапоши" — қаламининг қудратидан ортиқ ажабланмайди ҳам. Фақат бундай руҳий қониқиш ҳисси, ҳақли фахрия туйғуси муносиб ва мўътабар далил билан асосланиши керак. Сўз қадрини, шеърӣ санъат масъулиятини чуқур идрок этган Навоӣй "мўъжизлар зоҳир бўлган" қалам учун ёлғиз муқаддас китоб "Каломуллоҳ" асосли нисбат, ишончли қиёс — шаҳодат бўлиши мумкин деб ҳисоблайди... Бугина эмас. Шоирнинг бошқа пурмаъно мисралари сингари бу шоҳбайт ҳам ўз руҳида янада теранроқ нуктадонликни зуҳур этган бўлса не ажаб: Навоӣй қалами яратган мўъжизаларнинг боиси — сабабияти шундаки, ўз даврида дини ислом устунларидан бири даражасига кўтарилган (расмий равишда "Низомиддин" унвонига сазовор бўлган) улуг шоир ва ориф ўз асарлари учун Қуръон сўзларини ҳам руҳий-фалсафӣй, ҳам бадий-мантиқӣй "асос" қилиб олган. Модомики, шундай талқин ҳам жоиз экан, мазкур терма байтни ийҳом санъати билан музайян этилган деб ҳисоблаш мумкин...

Ва ниҳоят, шеърӣятга, қалам қудратига хос истилоҳлар ошиқона оҳанг касб этган яна бир шоҳбайт:

*Чун Навоӣй назмининг ҳар ҳарфидур шарҳи гаминг,
Деса бўлурким, эрур ҳар байти бир байтул-ҳазан.*

Не ажабки, Навоӣйнинг қаҳрамони — ошиқ тақдири азал — муҳаббат қисматининг хоҳиши билан шоирга айланган. Илло, ошиқлик бу валисийрат покдомон зот наздида нафақат ишқ васлининг барча фароғату мукофотларидан, дунёвий неъмату қадриятлардан, балки руҳий, ҳатто илоҳӣй эътиқоду эътимодлардан ўзини мутлақо форӣғ тутмоқлик демакдир ("Ошиқ ўлғон кечти нангу номдин, Миллату имону дини исломдин"). Бас, ҳақиқӣй муҳаббат (Навоӣй шахсан ҳаёт маслағи деб билган "ишқи ҳақиқат")ни, унинг асли фожеъ моҳиятини англаб етган кишигина шоирга айланиши, унинг ҳар бир ўтли-ҳароратли сўзи олий қадр, эъзоз топиши керак ("Дегонимни улусқа марғуб эт, ёзғонимни кўнгулга маҳбуб эт"). Навоӣй қалами яратган илоҳӣй назмининг сирли-сехрли қудрати ҳам шундаки, у асли комил ва солим инсонлар (шу жумладан, фидойи ошиқлар)нинг ғофилу бедард кимсалар ҳеч қачон

фаҳмлай олмайдиган дард-ҳасратларини, руҳни поклантирувчи ёруғ ғам-ғуссаларини шарҳлаб беришга даъват этилган. Зотан, "ҳар ҳарфидур шарҳи ғаминг", "эрур ҳар байти байтул-ҳазан" (байтул-ҳазан — ғам гўшаси, дард уйи демакдир) каби теран дарднок-рамзий ибораларнинг руҳи — моҳиятини Навоийнинг мисоли йўқ сабру саботли ҳаёти, хос эътиқоду хос ўзлиги, беназир шеърӣ даҳоси билан муштарак маънода тушунмоқ керак...

ИККИНЧИ МАҚОЛАТ

ИЛОҲИЙГА МУНОЖОТУ ТАЗАРРУЛАР

Халқ меҳрига яна, ёраб, мени зор айлама,
Айласанг ҳам меҳри йўқларга гирифтор айлама

Бу қутлуғ мавзуда ҳазрат Навоийнинг табарруқ шахсияти — ўзлигининг моҳиятини кашф этиш мумкин: кўп қадим, айни пайтда ўткинчи — фоний дунёнинг имон-эътиқодли кишини ҳам афсун қилувчи истаклари, ҳаваслари, комронликлари замирида, не ҳасратки, гумроҳликлар, ғофилликлар, адашишлар яширинганини (балким улуғ салафлар — пири устодлар мададида) дилдилдан пайқаш, ўзида осий-гуноҳкорлик ҳолатини кечирish, илоҳий қудратдан инояту ҳидоятлар сўраб ёлбориш... Ўзини, ўзлигини чуқур идрок этишдек бундай руҳий қийноқлар (эҳтимол, руҳий оромлар) жараёнида Навоийнинг чин сиймоси — азалий яратилиш тарзи — тоза хилқати, дарднок ва армонли кўнгли ва шубҳасиз, илоҳий қудрат билан хос мулоқотда бўлган руҳияти ўша изтироблар — ёлборишлар жараёнида янада покланса не ажаб!

Навоийнинг лирик қаҳрамони (бу мавзуда уни шоирнинг ўзи деб билсак хато қилмаймиз), ўзининг инсоний ва ижодкорлик тақдири ҳаққи, тангри олдида

бош эгиб, унинг ягона ҳакам сифатида чиқарадиган ҳукмига сомиъ туриб, қилган қанча улуг, босавоб ишлари қолиб, фақат гуноҳга битилиши мумкин бўлган "хато"лари, "юз қаролиғ"лари учун тазарруга сўз тополмайди, тангридан ёлвориб марҳамат сўрайди. Байт:

*Ёраб! Ўз холимга ҳайронман басе,
Осию масту паришонман, басе...*

Инсоф, диёнат амри билан яшаган, эли олдида юзи ёруғ, ҳақ олдида имони тинч, тўғри, ҳалол, заҳматкаш, жафокашлар "ўз ҳолига" боқиб, ўзгалар ташвиши, дарди, кулфати учун оромидан кечиши, агар инсоний бурчини адо этолмай қолса, ўзини "осий" деб билишига шубҳаланмаса бўлади. Лекин, афсуслар бўлсинким, жамиятнинг кўпчилигини ташкил қилган турли тоифа, турли касбдаги худбин манфаатлар қули бўлган, "халқ ғами", "эл коми" йўлида бир одим ташлашдан чўчийдиган маҳдуд, лоқайд кимсалар, шунингдек, зоҳиран қараганда безарар, лекин хоҳ хеш, хоҳ дарвеш (ўз ё бегона) бўлсин, одамларга на яхшилик, на ёмонлик қилмайдиган, инсоний меҳр-шафқат, мурувват ҳисларидан узоқ, ҳиссиз, бедард "темир одам" тоифасидаги худписандлар, уларнинг бошқа хайрихоҳлари ҳеч қачон "ўз холига" боқиб ўтирмайдилар, ким олдида бўлмасин, ўзларини "осий" деб ҳисоблашдан орланадилар... Фақат имон-эътиқодли кишилар, хусусан, Навоийдек улуг зотлар "осий", "гуноҳкор", "мужрим", "гуноҳ" сўзларида инсоннинг бошқа одамлар, эли, улуси, ҳатто башарият, унинг келажаги олдида, моҳият эътибори билан она Замин, ундаги барча баҳралар, неъматлар — табиат ва руҳий мадад, нажот манбаи, эътиқод таянчи бўлган самовот — илоҳий қудрат — ҳамма, ҳаммаси олдида ўзини қарздору бурчдор, жавобгар деб билади. Навоийнинг қаҳрамони — буюк шоир, ориф, ҳакам, доно вали зот фақат комилу фозил кишиларга хос шикасталик билан "осий"лигига иқрор бўлиш (бу асли ожизлик эмас, кучлилиқ аломати!), ёлғиз Оллоҳ ҳузурида тавба-тазарру қилиш орқали ўзлигини, руҳини поклашда давом этади. Байт:

*Юз ҳаво бошимга солиб нафси шум,
Ҳайли шайтон айлабон ҳар ён ҳужум...*

Во дариг! Навоийдек фариштасифат инсонга аллақан-

дай шайтонлар тўдаси ҳар тарафдан ҳамла қилишга журъат этса... Нафс шумлик қилиб, набисийрат шоир, мутафаккир бошини "юз ҳаво" билан айлантиришни кўзласа. Агар "нафси шум", "ҳайли шайтон" ибораларини Навоийнинг таржимаи ҳолига тамсил қилиб кўрсак, ўртада жиддий мантиқий зиддият сезилмайди-ми? Йўқ, албатта. Аксинча, бунда ҳаётий, ҳаққоний мантиқ кучи намоён бўлади. Навоийнинг қаҳрамони аввало инсон, табиат фарзанди, қалаверса, тангрининг пок эътиқодли бандаси сифатида инсонга бегона бўлмаган нафснинг турфа ҳою ҳаваслари ("юз ҳаво") билан, шунингдек, шайтоний ҳирсу эҳтиросларнинг турли йўллар, воситалардан фойдаланиб кўрсатган хуружлари ("айлабон ҳар ён ҳужум") билан беомон олишади ва доим улардан ғолиб чиқади, бу ғалаба шоир ва ориф инсон сиймосига руҳий поклик, куч, сабот аломатларини бағишлайди. Демак, ўз нафси ва шайтони билан кураш инсоннинг шаънини улуғлайди. Агар у баъзан беихтиёр ҳаёл оғушига берилган кезларида, ўша ҳаёлда ҳам одоб сарҳадидан ўтмайди, ҳамиша шайтон йўлини тўсади, унинг иродасини синдиради ("Ғаҳи беҳудудлугумдин сесканиб тутсам адаб расмин, Белиға чирмашурда шавқнинг ифроти чоғинда"; "Малак таслими шайтон кибридектур, буки ақл ўзин Қилиб маъмури амр истар аморат нафс аммора"). Модомики, Навоий нафс ва шайтон ғавғоларидан озурда, ранжур бир ҳолда Оллоҳга арз-дод қилар экан (унинг ўзини маишат ва ишратдан тийиш, сабр-қаноат, бардош борасида мислсиз иродали эканини яхши билганимиз ҳолда), бу шоирнинг дунёқараши, инсоний, маънавий позицияси, ижодий-эстетик нуқтаи назари ҳаёт мантиқи ва ҳақиқати билан чуқур руҳий алоқада эканидан ёрқин далолатдир. Аксинча, шоир ўзининг севимли қаҳрамонларидан бири Шириннинг ҳавоси баланд сўзларида ("Менга не ёру не ошиқлик ҳавасдур, Агар мен одам ўлсам ушбу басдур"): "Менга на нафс шумлиги, на шайтон ҳужуми писанд эмас" қабилида мушоҳада юритганда (ҳолбуки, бундай ишончга Навоийнинг ҳаёт маслағи, иродаси, сажияси асос беради), ҳаёт ва шеърят қонуниятларига анчагина шикаст, озор етган бўлур эди... Ана энди ортиқ шубҳа, иштибоҳга бормасдан Навоийнинг нафис муболаға, чиройли киноя жавҳари билан йўғрилган гуноҳкоронамунгли мисраларини кўчириб шарҳлашда давом этсак бўлади. Байт:

*Юз қаролиғ онча бўлмиш жаҳл аро,
Ким кўзумга қилди оламни қаро.*

Бейхтиёр: "Наҳотки!" деб юборамиз. Чунки Навоий қаҳрамони — шоир, орифнинг бунчалар "юз қаролиғ" даражасида жаҳолатга берилиши мумкинлигини сира-сира тасаввурга сиғдира олмаймиз. Бироқ, у худога нола қилиб: бу ваҳшатсаро ҳол: "кўзумга қилди оламни қаро" деган сўзларига иложсиз ишонгимиз келади, яна икки-ланамиз, иштибоҳ ичида қийналамиз; наинки худога қилинган нолалар ҳам самимий, рост бўлмаса, деймиз ўз-ўзимизга. Ё бу "барчанинг дарди" каби ("Йўқ ажаб гар барчанинг дардича бўлса менда дард") гўё "барчанинг гуноҳи"ни бир ўзига олиш усули эмасмикин? Навоийнинг фидойи, хоксор сиймоси бундай бсзовта хаёлга ҳам асос беради. Лекин яна: "Нега энди?.. Бундай буюк гуноҳкорлик хаёлига асир бўлишнинг сабаби нимада?" каби қийноқли саволлар туғилади. Уларга жавоб қидириш ва топиш одамлар тақдиридай, айниқса, шоир қисмати, хусусан, улуғ инсонпарвар, ҳурфикр, ҳақиқатпараст шоир қисматидай уқубатли ва мушкулдир. Хуллас, "жаҳл аро...юз қаролик" гуноҳи учун кечирилган, "оламни қаро қилган" азобли ўйлар, руҳий изтироблар фақат илоҳий қудрат карами ва шафқати билан "дармон" топиши мумкин бўлган муборак бир дардга айланади. Байт:

*Дардима дармон иноят айлагил,
Тавбаи комил ҳидоят айлагил...*

Чин сабабияти ҳамон оғир ўйга толдирувчи, гўё "нафс", "шайтон", "жаҳолат" касридан келадиган, балким кечириб бўлмас гуноҳкорлик дардига фақат тангрининг ўзидан иноят — марҳамат сўраб муножот қилиш, Навоий эътиқодича, ҳар бир мусулмон фарзандини бирдан-бир тўғри йўлга бошлайди. Бу ҳақ йўл "тавбаи комил" — тазарру йўлидир. Бунинг маъноси шуки, ҳақиқатни англаш, ҳақни танишдек узоқ уқубатли йўлнинг тавба манзили қилинган гуноҳлар азоби — "дарди"дан енгиллик сезиш, тангри шафқати ва адолатига (кечиришига) умидворлик манзили ҳамдир. Шундай қилиб, Навоийнинг тангри ҳаққига қилган шунчалар мунгли — ларзакор нола-муножотлари замирида бани одам — башар авлодининг, хоҳ кичик, хоҳ

катта, ҳадсиз-ҳисобсиз бўлсин, билиб ё билмай қилган хатолик — гуноҳларига астойдил иқрор бўлиши сўнгсиз аттангу пушаймон, дард-изтироб ичида тазарру қилиши — "тавбаи комил"ни адо этиши, айниқса, мусулмон фарзандининг муқаддас бурчи, яратувчи — "тенгри эҳсон" олдидаги қарзидир. Аксинча, менда гуноҳ йўқ, дейиш айни гумроҳлик ва шаккокликдир. Навоий шундай имон-этиқод билан, энг улуг, энг комил зотларни ҳам мустасно тутиб бўлмайдиган "осий"ликлар — озми-кўпми қилган хатоларини, гуноҳларини маълум удумга, анъанага кирган (муайян заминдан холи бўлмаган) нафс, шайтоний тамойил, жаҳолат каби уч офат андозасида, шунингдек, шеърятнинг рамзий-мажозий, истиора-муболағали қонунлари асосида умумлаштириб, бадиий рангин воситаларда ифодалайди.

Навоий ана шундай муборак, қутлуғ бир мужримлик, самимий осийлик ҳолати, чин инсоний тавба-тазарру туйғуси билан, энди бошқача ниятда — илоҳий рағбат, буюк шеърӣ дард, ёруғ азобу бедорликлар самари бўлган баҳоси йўқ асарлари учун ҳам тангридан иноят ва ҳидоят сўрайди. Байт:

*Ёраб, чекибон кўп рақам, журму гуноҳ
Номамни қаро қилдим умримни табоҳ...*

"Чекибон кўп рақам..." Шоирнинг ҳар бир сўзи, ибораси замирида, ҳеч муболағасиз, унинг буюк инсоний ва ижодий тақдири ётади, сўнгсиз дард-ҳасратлари зуҳур этади. "Рақам чекмоқ" — шеър битмакни том маънода тақдир буйруғи — "тенгри эҳсон" деб билган Навоий қанчалик "кўп" ёзмасин ("...онинг кунда юз байти ҳолвам эрур"), бирор мисра, байт илҳомсиз, дардсиз, "маъноси сушт, адо нодуруст" чиқишига йўл қўймади, ёлгон сўзни эса юзи қаролик деб билди ("То қалам урди қароға, ёзмади бир ҳарф рост, Ким худо қилғай онинг юзин қаро, илгин қалам"). "Чеккан рақами" — ёзган сўзларига нафақат "етти иқлим эли харидор" бўлиши, балки ўша сўзлар ўз байроғи ("алам")ни фазо аршига ҳам тикишини орзу қилди ("Сўзунг бир авж уза чекти аламни, Ки сурдунг арш лавҳига қаламни"), бунга ишонди. Ижоди билан шундай улуг, мўътабар мартабага эришганига қарамай, ўз ишини хатолардан, ҳатто айб-гуноҳлар ("журму гуноҳ")

дан холи эмас деб билиш, ёзган шоҳ асарлари учун ҳам илоҳий қудрат ҳакамидан гуноҳкорона шафқат, марҳамат сўраш (эҳтимол, шавқ-илҳом мастлигида айрим исёнкорона, шаккок сўзларни айтиб юборгандир ё бошқа бир саҳв-хатолик ўтгандир, беайб парвардигор...) — фақат улуғ ижодкорларга хос аломат. "Нома-ни қаро қилдиму умримни табоҳ". Улуғ шоир барча ёзганларини гўё "тенгри эҳсони", инояти учун жавоб мактуб — "нома" деб атайди. Балким бу номани "қаро қилгани" — сиёҳ билан битгани, шу иш билан тангри инъом этган "умрни табоҳ" — беҳуда сарфлаб, хароб қилгани учун яратувчи — сарвари коинот олдида ўзини осий (шеър ёзиш эвазига ҳам фақат тоат-ибодат қилмагани, ортиқ риёзат чекмагани учун), гуноҳкор ҳисоблар... Навоий "тавбаи комил" учун ана шундай маънавий, руҳий, мантиқий замин ҳозирлайди. Байт:

*Раҳмат суйидан ювмасанг ул номани, оҳ,
Маҳшар куни неткамен мене, номасиёҳ?!*

Улуғ мутафаккир шоирнинг нафақат мусулмон фарзанди сифатида комил эътиқодини, аини чоғда ислом динининг, устози Жомий каби йирик арбоби — арконларидан бири сифатида унинг мусаффолиги ва ривожий ўлида фаол ишлаганини эътиборга олганда, "раҳмат суйи", "маҳшар куни" каби қутлуғ каломлар билан музайян этилган мисралар орқали, уларнинг теран маъно-моҳияти орқали ўзининг инсоний ва ижодий тақдирига, номаи аъмолига доҳил ҳам аччиқ, мунгли-фожеъ ўйларини, ҳам баланд руҳдаги, чуқур ишонч, умид, ғурур ҳисларини умумлаштириб бераётгандай бўлади. Улар бизга ҳам (эндиликда кўпчилигимизга) чин имон сўзлари, қалбни, онгни, тафаккурни (демак, дунёқарашни ҳам), руҳни, маънавий, ижодий нуқтаи назарни, таъбни, дидни — сурурли ва аламли туйғуларимизни, ҳаёлот ва хотиротимизни поклантирувчи бир вали, миллий пайғамбар сўзлари — чин табаррук ҳадислар бўлиб қолса, шояд!..

Баъзан тангри илоҳийга ёлбориш ишқий кечинмалар — ошиқ муножоти тарзида ифодаланади. Шоҳбайт:

*Ёраб! Ул юзни даме кўзумга пинҳон айлама,
Ё кўзумни андин ўзга юзга ҳайрон айлама.*

Шоирнинг қаҳрамони — ошиқ бир банда: ожиз сифатида ишқ қисматининг унга насиб этган улуғ марҳамати — "ул юз"га нисбатан бир нафас бўлсин, бепарво, илтифотсиз қолишни ношукурлик аломати, кечирилмас гуноҳ деб билади, шу боис тангридан ўтиниб сўрайди: маҳбубнинг нигоҳимдан нари кетмаслиги — фақат сенинг иноятингга боғлиқ. Лекин бу кифоя эмас. Мен бир ожиз банданг, яна ҳидоятингга муҳтожман — ўзинг уни тўғри йўлга бошла; зинҳор "андин ўзга юзга ҳайрон айлама". Навоийнинг улуғ санъаткорлиги шундаки, ўз қаҳрамонининг тангри илоҳий билан ғойибона мулоқоти дақиқаларида ҳам ҳаёт ҳақиқатига содиқ қолади: инсоний туйғулар — муҳаббат кечинмалари қанчалик гўзал, бокира бўлмасин, ошиқнинг садоқати нечоғлиқ самимий, устувор бўлмасин, уни ногиҳоний бир хатолик, ихтиёрсиз "осий"ликдан мутлоқ озод тутиб бўлмайди. Илло, инсон — шайтон баногоҳ йўлдан оздириб: "ўзга юзга ҳайрон" қилиб қўймаслиги учун ҳам тангри мададига, унинг раҳнамолик ҳидоятига муҳтож.

Бошқа бир ғазалда Оллоҳга муножот оҳанги ўзгаради (шоир, "яхши-ямон" муқобил ташбеҳларидан фойдаланиб, тазод усулида пурмаъно, рангин лирик лавҳа яратади). Байт:

*Агарчи айламасанг яхши, яхши кўргизгил,
Мени анга, нечаким бор эсам ямон, ёраб!..*

Одамларнинг ўзаро муносабати нечоғлиқ мураккаб, бу жараёнда "яхши" — "ёмон" сўзларининг нисбати қанчалик беқарор, алдамчи; улар, табиий, зиддиятли бўлгани ҳолда, ўзаро бемалол "ўрин алмашиши", баъзан кутилмаган рамзий маъно касб этиб, ўз моҳиятини ўзгартириши ажабланарли ҳол эмас. Лекин ошиқ-маъшуқалар муносабати бошқа. Айниқса, шеърятда. Чунончи, шоирнинг қаҳрамони — ошиқ ўзини "ямон"деб, осий, мужрим қилиб кўрсатишида чуқур киноя бўлгани каби, "яхши" ташбеҳи ҳам қачон ўзининг том маъносида келганини илғаб олиш осон бўлмайди. Шундай қилиб, ошиқ энг мушкул дамларда тангри илоҳийдан мадад сўрайди: "Ёраб, нечаким бор эсам ямон, яхши кўргазгил!" Бу кўнгил муножотида ошиқлик қисмати билан боғланган қанча зиддиятли маънолар мужассамланган: найнки "ямон" деган оғир маломат ошиқ шаъ-

ланган: наинки "ямон" деган оғир маломат ошиқ шаънига муносиб бўлса, маҳбуба унга инонса! Ёки унинг гуноҳи "икки дунёдин кечиб ёр истагани", девонавор, мажнунсифат ҳолга келганими? Бундай адолатсизлик домидан халос, "аҳду эҳсонига хос" этиш — ёлғиз тангрининг иши. Навоий қаҳрамони муножотида ана шундай илоҳий эҳтиёж инъикос этади.

Навоий бошқа бир ғазалида яна шоир, ориф, мутафаккир қиёфасида намоён бўлиб, ўзининг бснихоя озурда аҳволидан нола қилиб, ёлғиз сарвари одамдан нажот кутади, иноят сўрайди. Байт:

*Халқ меҳрига яна, ёраб, мени зор айлама,
Айласанг ҳам меҳри йўқларга гирифтор айлама.*

Шуни эътироф этиш керакки, хусусан, улуг шоирларда бир байт иккинчи бир байтдан нимаси биландир устун турмоғи керак. Бу — шеър санъати ва илҳоми, шеър рағбати ва шавқининг ўзига хос қонунияти, ниҳоят, шоирнинг турлича кайфияти — руҳий ҳолати тақозоси. Бу даъвони юқоридаги шоҳбайт билан далиллаш мумкин. Чунончи, биринчи мисрадаги: "Халқ меҳрига яна зор айлама" шеърий жумласи қатига жойланган чуқур зиддиятли, кинояли маънолар — ранжалам, ўкинч, армон, иштибоҳ туйғулари билан йўғрилган руҳий илтижога Навоий дунёси, унинг ҳаётни узоқ кузатиб олган аччиқ сабоқлари ғоятда ҳаққоний, аниқ, мухтасар ифодаланган. Биргина "яна" сўзида қанча озору дилзадалиги яширинган! Хусусан, иккинчи мисрадаги: "меҳри йўқларга гирифтор айлама" жумласидан улуг жафокаш шоир кузатган пурдард маъноларни таҳқиқ этиш учун Навоий ҳаёти, шахсияти, эътиқодига оид турли манбаларни ва шубҳасиз, унинг асосий бадиий мероси — лирик куллийети ва "Хамса"ни мумкин қадар чуқур, асосли ўрганиш тақозо этилади. Лекин шоир мисралари Навоий дунёси контекстидан шартли тарзда узиб олинган ҳолида ҳам ижтимоий ҳақиқат сабоғининг мухтасар ифодаси, маънавий-ахлоқий тарбия бобида ибратли, таъсирли бадиий сўз тимсоли сифатида қадрлидир. Муҳими, шоҳбайт руҳига жойланган комил ишонч — эътимод, тангрига илтижо — муножот замиридаги чуқур имон — эътиқод туйғулари. "Халқ меҳрига зор" шоир, ориф унга "яна зор"лик азобига ортиқ

— жаҳаннам қийноғидан ёмон. Ягона умид, нажот — қудрати илоҳийнинг тўғри йўли — ҳидоятида. Навоий шундай имон-этиқод билан "тавбаи комил"ни бажо келтиргани учун ҳам "замон аҳли"нинг барча инсофсизлик, вафосизликларига бардош берган, "нафс", "шайтон", "жаҳл" хуружларидан ғолиб чиққан бўлса не ажаб?..

Ниҳоят, яна бир ғазалда Навоий ўзининг шоир, ориф, мутафаккир, ҳакам, қаландар тимсолларидаги умумлашма лирик қаҳрамонини замон, замон аҳли ғавғолари, олам ва ижод ҳаёллари билан чарчаб-толиқиб, ҳолдан тойган бемажол хаста қиёфасида гавдалантиради. Шохбайтнинг мазмуни қаҳрамоннинг руҳий ҳолати билан ҳамоҳанг:

*Ёраб, бу хаста улча таманно қилибдурур,
Чун бори аён санга, несин айлай баён санга.*

Низомиддин Мир Алишер Навоий ислом таълимотининг қомусчиларидан бири сифатида дил-дилдан ишонадики, ҳар бир мўмин-мусулмоннинг барча савобу гуноҳ ишлари, яхши-ёмон ўй-ниятлари, жумладан, эзгу истак-орзулари — номаи аъмоли унинг қисмат дафтарига битилган бўлади. Бас, шоирнинг инсоний ва ижодий тақдирига айланган, кенг маънода, у мансуб бўлган эл-юртнинг миллий-маданий ифтихори, сўнгра, Навоийнинг ўз таъбири билан айтганда, дунёнинг қайси минтақасида то "турк жони" ва лисони бор — ўша ерда энг юксак руҳий-маънавий қадрият рамзи, энг комил ва солим бадиият, санъат намунаси бўлиб қоладиган асарлари, уларга сингдирилган башарий орзулар, ҳаёллар ("улча таманно") — буларнинг қай бирини "баён айлаш" зарурати бор? Зотан, "бори аён"дир оламга ва унинг сарвари — тангрига. Шунинг учун ҳам буюк заҳматкаш Навоий кексалик "хаста"лигини енгиб, сўнгги муборак нафасигача Аторуд "равон айлаган" қаламни қўлидан қўймади.

УЧИНЧИ МАҚОЛАТ

ТАБИАТ ВА САМОВОТ ТИМСОЛЛАРИ

Куйди қуёш ўтига зулмат туни,
Учти ҳаво узра нужум учқуни

Навоийнинг шеърий куллиётида табиий хилқатнинг "ақл боши айланар" синоату ажойиботлари бири биридан рангин, жозиб рамз-мажозларга айланганини кузатиб, бундан шавқу ҳайрат туйғуларини кечирамиз. Азалиётнинг турфа ҳодисалари, уларнинг турфа аломатларидан сайлаб олиниб, тасвирий, мусиқий жило берилган, энг муҳими, инсоний меҳр, дард, ҳарорат бағишланган, ҳаётий ва бадий мантиқ мезонларига солинган, шеърий санъатлар билан оролантирилган сўз-ташбеҳ, сўз-тим-соллар... Улар байт контекстидан шартли равишда "узиб" — ажратиб олинган тақдирда — алоҳида шеърий парчалар, бадий қатралар ҳолида ҳам ажаб бир завқ уйғота олади. Мана баъзи намуналар: спехр боғи, даҳр гулзори, чарх шабистони, ахтар гули, ахтар боши, фалак айвони, чарх авроқи, арш лавҳи, чаман саҳифаси, анжум кўзи, кўз боғи, кўз лавҳи, ғунча гунбази, кўнгул ғунчаси, гунбази даввор, коргаҳ вазъи, савдо сели, найсон суйи, хазон сипоҳи, нужум учқуни, талаб дашти, ҳайрат водийси, фано ўти, фақр водиси, субҳ яқоси, жамол субҳи, табъ саҳоби, кўнгул вайронаси, фалак ғамхонаси, қайғу тоғи ва ҳоказо... Бундай ғаройиб, фавқулодда нафис образли бирикмаларда гоҳ ҳар икки сўз табиат ё самовот ҳодислари заминиди (чунончи, "ахтар гули", "нужум учқуни" каби) тартиб берилса, аксарият ҳолларда уларнинг биттаси "табиий унсур" сифатида (масалан, "чаман саҳифаси", "арш лавҳи" сингари) келиши мумкин. Зотан, ҳар икки ҳолатда ҳам ўша сўз бирикмаси нафақат кузатилган ғояни ўзгача-бетакрор шаклда ифодалаш вазифасини ўтайди, аини пайтда муайян образ-лавҳага табиий рангинлик ва тароват, самовий юксаклик ва кенглик, фалсафий те-

ранлик ва чексизлик, мантиқий бутунлик ва мутаносиблик бағишлайди. Шоҳбайт:

*Яхши эрди сафҳаи афлок дардим ёзғали,
Баҳри ашким мавжидин борин нам эттинг оқибат.*

Бу шоҳбайтда кутилмаган тарзда улуг шоир "санъатхонаси" (Шайхзода) билан унинг лирик қаҳрамони — ошиқ ҳасратлари ажиб бир уйғунлик касб этганига шоҳид бўламиз: муҳаббат дарди шу даражага бориб етганки, унинг шарҳи — ифодаси учун ердаги мавжуд воситалар кифоя қилмаслиги аниқ; ошиқ аҳволи руҳиясини "ёзғали" фақат самовотнинг мовий кенгликлари саҳифалар вазифасини ўташи мумкин! Навоий даҳосига хос бўлган фазовий хаёл миқёси шеър санъатининг ғоят нозик меъёр ва мантиқига қандай "сиғдирилган" экан? Ҳолбуки, кўҳна Шарқнинг санъаткор саҳҳофлари яратган ипак қоғоз — зарварақ саҳифаларини само кенгликларига нисбат бериш билан шоирнинг мушқули осон бўлмайди (қолаверса, "ёзғали" ташбеҳи икки маънода: кўнгилни бўшатмоқ, саҳифага битмоқ тарзида қўлланадики, бунда тажнис санъати мавжуд). Ўз-ўзидан иккинчи мисра шарҳига эҳтиёж туғилади: не ажабки, йўқ, не надоматлар бўлсинки; Навоий тасаввуридаги буюк жафокаш, ҳасратнишин ошиқ ўз "дардини ёзғали" чексиз афлокдан ҳам нажот тополмади. Сабаби, ошиқ кўз ёшлари селобидан ҳосил бўлган баҳрнинг мавжлари шу даражага етдики, уларнинг тўлқинлари зарраларидан самонинг нам бўлмаган саҳифаси қолмади... Во ажаб! Сеҳрли ифрот санъати воситасида шоирона хаёл парвози ("ҳаво авжи") шунчалар юксакликка кўтарилар экан. Самарасиз, нохуш "оқибат"дан қатъи назар, фазовий варақлар ("сафҳаи афлок")нинг илоҳий қаламга матлуб эканлиги "яхши эрди" каби лутф билан ифодаланиши ўзи қанчалик нафис!

Баъзан шоир "килки" оламга мусаввирона нигоҳ ташлаб рангин, жозиб лавҳа чизиши мумкин. Шоҳбайт:

*Куйди қуёш ўтига зулмат туни,
Учти ҳаво узра нужум учқуни.*

Шеърятда анъанага айланган субҳ-тонг мавзуига дохил бирор ташбеҳ иштирокисиз, билвосита ("қуёш",

"нужум" тимсоллари орқали) тонготар чоғининг ажаб рангин, бетакрор лавҳа-образи яратилади: то қуёш уфқдан кўтарилиб, олам мунаввар бўлгунича самовот мулкида (тун билан субҳидам оралиғида) шундай илоҳий гулхан ёндики, унинг алангасидан тун зулмати куйиб кетди, ўша илоҳий ўт қуёш шаклига кириб уфқни аста ёрита бошлаганда, унинг "нурига тоқат қилолмай" (Чўлпон) тун билан бирга гўё бошқа фалакларга "учган нужум" — юлдузларнинг ҳавога сачраган учқунларга тамсил этилиши қанчалар нафис! Табиат гаройиботларидан бири — кечанинг кундузга айланиб бориш жараёни доҳиёна нигоҳ билан мушоҳада этилган бу нуктадон назарнинг фазовий миқёси-чи?.. Соҳир сўз санъаткори тартиб берган бадийий силсила шодаси мантиқан қанчалик аниқ ва асосли, айти чогда сирли-гаройиб: қуёшнинг зулматга нисбати (тазод), "куйди" ташбеҳининг тунга, "қуёш ўти"нинг учқунга, "учқун"нинг нужум, учмоқ, ҳаво тимсолларига, юлдузларнинг кўздан йўқолиб бораётган тунга, кўтарилиб келаётган қуёшга нисбати (ташбеҳи мусалсал — занжирли истиоралар) булар Навоийнинг сўз даҳосидан юксак намуналардир.

Баъзан "тун била тонг". маҳбубанинг зулфи ва юзи таърифи учун табиий фон бўлиб хизмат қилади. Байт:

*Не тунда айш насими, не тонгда меҳр магар,
Ки бўлди зулфу юзинг поймоли тун била тонг.*

Байт мазмунини ўзгача шаклда ифодалаш тарзи — Навоий қаламига хос оҳангидан сезилиб турадики, юз берган ҳодиса, аниқроғи, кечинманинг ўзи эмас, балки унинг оқибат-натижаси ҳақидаги тасаввур сатрларга кўчирилади: "тахайюл мулкининг султони" — шоир ҳаёлан маҳбубани юзидан пардани кўтарган, зулфини ёзиб, тароқлаб, унинг шабадасидан атрофга мушку анбар бўйини таратган афсунли бир ҳолатда кўради ва бу зулфу юз тавсифига муносиб сўз тополмасдан анъанавий тун ва тонг ташбеҳларидан фойдаланмоқчи бўлади. Лекин, на чораки, маҳбуба малоҳатининг сеҳр-жозибасидан на тун тунга ўхшайди — унда оромижон еллар эсмайди — "айш насими"дан асар йўқ, на тонг тонгга ўхшайди — қуёш кўринмайди. Ҳолбуки, табиатда тун насими роҳатидан, субҳидамдаги манзарадан ортиқ

нафосат борми? Навоий хаёлидаги маҳбуба ўзининг инсоний ҳарорати, мислсиз латофати, маънавий-руҳий қадрияти — муҳаббат дарди, эҳтиёжи учун яратилгани билан табиатнинг "тун била тонг" каби ғаройиб, лекин ҳиссиз гўзалликларидан устун туради. Шу тариқа, бу гал "тун", "тонг" ташбеҳлари ўртасидаги анъанавий зидлик (тазод) йўқолиб, улар "зулфу юз" билан рақобатга киришади, натижада инсоний гўзалликнинг табиат ҳодисалари заминидида чизилган бетакрор лирик образи яратилади.

Баъзан тун билан тонг ("кеча-субҳ" тарзида) тимсоллари яна ўзгача қиёфа олади, аниқроғи, маҳбубанинг "ҳусни ва нози" тасвири ошиқ ҳасратлари билан алмашади. Шоҳбайт:

*Фироқим кечаси бас муҳлик ўлмиш, гар саҳар бўлмас,
Нафас урмоққа гўё субҳни қўймас қаро шомим.*

Бу гал аввалги байтдагидай табиат тимсоллари ажралиб турмайди, аксинча, ошиқ аҳволини акс эттирувчи дарднок — мунгли оҳанглар (албатта, табиий ранглар билан уйғунликда) кучайиб, бўртиб кўринади, яъни кеча — "фироқим кечаси", шом — "қаро шомим" шаклини олади. Шунинг учун бўлса керак, ошиқнинг руҳий изтироблари рамзига айланган кеча фавқулодда хатарли ("муҳлик") ўтади, йўқ, у ўз моҳиятини йўқотиши — тонгга уланмаслиги мумкин. Кеча мажозининг мазмуни ва характери бунчалик кескин ўзгаришига бадий-мантиқий асос борми? Шубҳасизки, Навоий кузатган мақсад ошиқнинг бахтсиз қисматини ёрқин ва рангин тимсоллар орқали мумкин қадар кучли, тансиқ шеърӣ санъат (чунончи, ифрот) усулида ифодалашдан иборат. Шунинг учун "фироқ кечаси"нинг нажотсизлиги "қаро шом" билан, жожеъ ҳол рамзи — шом эса гўё "нафас урмоққа" мажоли қолмаган субҳидам билан боғланади. Муболағанинг бу усулида реал ҳақиқат унсури йўқ эмас: ҳаётда давосиз дард азобини тортаётган хаста учун кеча ҳудудсиз ҳалокатли — "муҳлик" ўтса, гўё "саҳар бўлмас" даражада умидсиз, нажотсиз туюлса не ажаб?..

Навоий ғазалиётида "субҳу шом" муқобил тимсоллари воситасида аксарият ҳазин руҳда яратилган лирик-драматик лавҳа-образлар оз эмас. Байт:

*Мену қаро кеча, йўқ нисбатим санга, эй субҳ,
Ки сен куларсену мен шамъвор йиғлармен.*

Ошиқнинг аҳволи қанчалар ғам-андуҳли, кимсасиз "қаро кеча" билан ҳамрозликда кўрсатилади! Бундай бенаволик узлатгоҳида бечора ошиқ учун ягона илинж — таскин йўли ҳасратларини фақат кўз ёши билан изҳор этиш, йиғлаганда ҳам жисм-жони куйиб-ўртаниб, "шамъвор йиғлаш..." Ёш томчиларининг шамъ ўтида эриб оққан мум қатраларига ўхшашидан кўра, "қаро кеча" тутқунлигида эзгин-эзгин йиғлаётган ошиқнинг ўзини ўзи ёқиб адо бўлаётган шамга (майли, заиф-ожиз бўлса-да, тун зулматини лоақал бир ғариб ҳужрада поралаб унга ёруғлик бахш этгани-чи!...) нисбати фожеалироқ эмасми? Шундай мушкул ҳолатда гўё оламнинг сафобахшлик, бахтиёрлик тимсоли бўлиб "нафас урмоққа" бошлаган субҳидамга қарата: "Йўқ нисбатим санга, эй, субҳ!" дея ҳайқириш қанчалик дардли, ҳаққоний. Шу тарзда "кеча-субҳ", "сен куларсан — мен йиғлармен" муқобил таъбирлар орқали, тазод ва таносиб усулларида ларзакор лирик-трагик лавҳа яратилади.

Бошқа газалда ўша анъанавий-сайёр нисбатлар янгиланади, бадий тароват, ўзгача қиёфа касб этади. Шоҳбайт:

*Жамолинг субҳидин кулбамни равшан қилки, бошимга
Фалак ғамхонаси емрулгудектур фурқатинг шоми.*

Шоир қаҳрамони — ошиқнинг дил-дилдан қилган муножоти — нолакор илтижоси бадийят қонунлари (оламни ўзгача, ижодий мушоҳада қилиш, янги, тутилмаган образлар таҳқиқ этиш, анъанавий тимсолларнинг номаълум қирраларини кашф қилиш) нуқтаи назаридан қанчалик асосланган; аввало, субҳ — маҳбубанинг "жамоли субҳи"га, шом "фурқати шоми"га айланиши табиат ҳодисларининг бирига инсоний ҳарорат, жозиба, иккинчисига ҳасратангиз маъно беради, дунё эса "фалак ғамхонаси" қиёфасида ижтимоий дард билан йўғрилади. Бу — анъанавий ташбеҳ-нисбатларга ижодий ёндашиш намунаси, қолаверса, бу — "бахти уйқучи", "муроди ком ўлмаган" ошиқ мисолида эрксиз, ҳимоясиз, ўксик-армонли инсоннинг ягона умид ўчоғи, ғариблик "кулбаси" устида хатарли вазият юз берганини — фожеа даҳшатини кучли, ҳаётий образларда ифодалаш санъатидир (қисматига ёлғизлигу бенаволик насибаси битган нота-вон, ҳақирлар кулбаси устида "фалак ғамхонаси" хатари, ваҳми доимий ҳол эканини ким инкор қила олади?).

Айни чоғда, шеърӣ мантиқнинг ҳаётӣ замини байт жозибасини оширади: "фурқат шомӣ"даги қўрқинч кайфият ("бошимға фалак ғамхонаси емрулгудектур") кутилмаган тарзда "жамол субҳӣ" инояти билан ариса — тарқалса ажаб эмас. Кошки маҳбуба шафқати — илтифотига боғланган умид алдамчи бўлмаса! Аммо висол субҳӣ ҳажр шомига айланмоғи муқаррар экан (бу — азалий зиддиятлардан), "фалак ғамхонаси" ваҳмидан ошиқ ўзини фориғ тутиши мумкинми? О, унинг ғариблик кулбаси билан фалак ғамхонаси нечун бунчалик ҳамжинсу йўлдош тутинганлар?.. Бундай саволлар қанчалик оғир бўлмасин, уларнинг жавоби ўзида. Шундай қилиб, юқоридаги шоҳбайт моҳиятда бизни ўйга толдириши, мубоҳасага тортиши билан жозибалидир.

Навоийнинг девонлари ва дostonларида шундай байтлар борки, зоҳиран уларда табиӣ хилқат манзаралари чизилгандай туюлса-да, сўз-ташбеҳлар, рамз-мажозлар замирида табиатни "инсонийлаштириш" — дард ва қувончларга манзаравий нисбат бериш тамойили сезилиб туради. Шоҳбайт:

*Меҳр гул янглиғ айлабон яқо чок,
Нилуфарзор аро кезар ғамнок.*

Қаранг-а, табиат ҳодисаси инсон нигоҳида шунчалар нафис, жозиб сувратланиши мумкин экан! Соҳир сўз санъаткори қуёш ("меҳр")нинг ғаройиб лирик образини табиатнинг гўзал манзараси — "нилуфарзор"га тамсил этиб чизади. Манзарнинг ўзгача хусусияти тақозоси билан қуёш аввал атргул япроқларининг пора-пора тузилиши — "яқо чок" ҳолатига қиёс этилади (бу ташбеҳи том санъати билан музайян, асли дунёдан кўнгли совиган, жабрдийда бир ғариб қиёфасини рамзий ифодалаш усули), бундай муқояса қуёшнинг фақат "нилуфарзор аро" инъикос этиши билан ўзини оқлаши мумкин. Лекин байтнинг завқ-шавқ уйғотадиган ажаб аломати шундаки, гўё "гул янглиғ... яқо чок" ҳолат бадиӣ мантиқ эътибори билан сув чечаги — нилуфар табиатига мувофиқлаштирилади: унинг бошқа гулларга ўхшамайдиган ҳаёти, ўзгача шакл-шамойили, ранг-туси, сувдаги сояси, офтобда ажаб жилоланиши, нимаси биландир... сув ёқасидаги мажнунтолнинг мотамсаро қиёфасини эслатувчи сувратини қуёш "ўзлаштиради" нилуфарзорда "ғамнок кезади". Ажабо! Осмони фалак-

нинг муқаддас ва дахлсиз, ҳаммасига қодиру холиқ қудрати қандай қилиб бу ҳолга тушди?.. Навоийнинг табиатдаги турли нарса-ҳодисаларни, жараён ва манзараларни доҳиёна мушоҳада қилиш, қалб нигоҳи билан кўриш қобилияти шундаки, қуёшнинг "нилуфарзор аро кезиб", бу мўъжизакор гул рангларидан ўзгача ранг, жило олган сувда нурлари "синиши", уларнинг турфа жилвалари, қирралари бир-бири билан кесишиб, туташиб, ўзаро акс жило бериб, ажиб товланиб кўриниши — булар "ғамнок кезар" тарзида ифодаланиши табиий ҳолдек чизилади. Бу шърий манзара орқали руҳий ҳолатни акс эттиришнинг ажаб камёб намунасидир.

Навоий ғазалиётида бўстон, гулзор, гул, булбул, гул барги ва хор (тикон) ташбеҳлари воситасида яратилган лирик манзара, лирик лавҳа ё фалсафийлирик образлар оз эмас. Шохбайт:

*Эй Навоий, даҳр гулзоридин ўтким, ҳар гули
Кўргузур юз хору ҳар хорида озор ўзгача.*

Бу байтда табиатдан олинган уч тамсил-нисбат ("гулзор", "гул", "хор") моҳиятда жамият ҳаёти зиддиятларини — нафақат дардсиз ё вафосиз одамлар, балки раҳм-шафқатсиз, дилозор, риёкор, худписанд шахсларнинг қилмиш-қидирмишларини мухтасар мажозий-лирик лавҳада аён кўрсатишга хизмат қилади. Гулнинг тикони — "хор"нинг зччиқ-алами изоҳ талаб қилмайди, лекин гулзор ва гул кутилмаганда номағруб мажозга айланишида хасрат, исён оҳанглари зуҳур этади: реал ҳаётда гўё кўркам, ораста чаманзорни эслатадиган обод, мухташам, зоҳиран пурвиқор, бежирим-саришта масканлар (хоҳ давлат мақомида, хоҳ шахсий тасарруфда бўлсин), айниқса, дили ўксик, меҳр-шафқатга зор, адолатталаб, ҳимоясиз, нотавон кишиларга аксарият ҳолларда (эҳтимол, аввалу охир) лоқайд, ҳатто ғайриинсоний — шафқат-мурувватсиз, писандсиз муносабатда бўлиши ҳаёт синовидан ўтган аччиқ ҳақиқат эмасми? Айни шундай, кўркли ташқи қиёфаси гулдай яшнаб турган, жозибадор, шакаргуфтор эркагу аёлларнинг аксарияти зоҳири — суврати алдамчи, тулкилиқо, ботини — сийрати қашшоқ, худпараст (юмшатиброқ айтганда — маҳдуд, юз-хотирга бормай ҳукм қилганда — қабих) эканлиги аччиқ ҳақиқат эмасми? Демак,

Навоийнинг қабарик шеърий усулида ("ҳар гулида...юз хор, ҳар хорида ўзгача озор") моҳиятда муболаға йўқ деса бўлади.

Бошқа бир ғазалда гул, тикон ташбеҳлари бутунлай ўзгача интим-лирик ҳолат тасвири (ижтимоий оҳанглардан холи), аниқроғи, шеърий мушоҳаданинг камёб тухфаси — Навоий тахайюлининг нозик бир жилваси сифатида келади. Байт:

*Тикон нишониму гулдек кафиндадур, ёҳуд
Етишгач, анда кўзум қолди ёпишиб, нинагим.*

Аввало, маҳбуба қўлининг нафису ҳафиф кафти ("кафи") атргулнинг оқ-пушти япроғига қиёс қилиниши чинакам нозик мушоҳада маҳсули. Қолаверса, байтдан кузатилган асосий мақсад лирик қаҳрамон — ошиқни ҳайратли, ҳатто иштибоҳли ҳолатга солган лавҳанинг бир-биридан жозиб ва латиф икки қирраси (бунда тажоҳули ориф санъати зуҳур этади) ёр қўлининг кафтидаги назар илғар-илғамас бир чизги гул тиконидан асорат-нишонами ёки васл боғида ошиқ ўз маъшуқаси қўллариға ҳасрату қувончдан ёшланган кўзларини сурганида "ёпишиб қолган" бир киприги ("нинаги")микан! Сўнгра, "кўзум етишгач" ("ёр қўллари васлига!") ибораси қанчалик нафис бўлса, ошиқ кипригининг севимли киши кафтида "ёпишиб қолиши" шунчалик табиий, айнаи чоғда гаройиб бир ҳолдир.

Яна бир ғазалда "боғ", "гул" мажозлари ўзгача рангда, аниқроғи, ажаб бир кинояли оҳангда келади. Байт:

*Икки юзлук бўлмаким, бу боғнинг раъно гули
Гар қизорур бир юзи, лекин яна бир сорғорур.*

Навоийда, Бобурда, бошқа улуг, машҳур шоирларда, шунингдек, назири йўқ адиб Абдулла Қодирийда ("Меҳробдан чаён"нинг Раъно портретига оид сатрларида) ажаб бир шеърий қиммат берилган, ҳозирги дурагай навлари кўпайган анвои гуллар чаманида ўгайлатиб қўйилган, кўпчилик ёшлар аниқ тасаввур қилолмайди-ган (деярли йўқолиб бораётган) танқис бир гул... Аслида ҳуснда, хушбўйликда тенги йўқ раъно гули (ёки гули раъно) маҳбуба рухсорига, айниқса, унинг ғамзаю ишвали дамларининг юзидаги ифодасига қиёс этилиши

қанчалар нозик кузатиш, хуштаъблик меваси! "Икки юзлук бўлмаким" иборасидаги беозор, нафис киноя-чи? Йўқ, бу киноя эмас, ўзгача лутф — сўз жилваси-ку! Шеърый лутф дейиш ўзи кам. Бу шоҳбайтда ноёб санъатлардан ийҳом яширинмаганимикин? Зеро, "бу боғнинг раъно гули" образли бирикмаси ҳам, иккинчи мисра ҳам ("Гар қизорур бир юзи, лекин яна бир сорғорур") бир йўла икки маънода, икки ҳолат тасвирига айланади: гоҳ асл маънодаги боғнинг ва раъно гулининг товланиб, тусланиб кўриниши ифодаланса, гоҳ "бу боғ" маҳбубанинг ҳусну жамолини, "раъно гули" эса унинг гулгун рухсорини, юзидаги ўзгаришни акс эттириб келади; "икки юзлик", "бир юзи", "яна бир" бирикмаларидаги иккилик аломати (гул япроғининг товланиб кўриниши ва маҳбуба рухсорининг рангин хусусияти) тажнис санъатидан далолат беради.

Ҳаётий ва ижодий мантиқ тақозоси билан баъзан шоирнинг қаҳрамони ўз-ўзини "айбласа" ҳам ҳеч ажаб эмас. Шоҳбайт:

*Фалак бежурм эрур, ғам келса бу маҳзун сориким, ҳузн
Тоғиб ўз жинсини келмакка бу маҳзун эрур боис...*

Халқимизда ғам-қайғу келамадан деса устма-уст келади, деган надоматли нақл бор. Эҳтимол, Навоий мана шу халқона ғамангиз сўзлар руҳига таяниб, ҳазин лирик лавҳа яратади. Бунда "маҳзун" сўзи такрорланиб келиши бежиз эмас: биринчи мисрада Навоий қаҳрамони (ғазал контекстида ориф ё қаландардан кўра ошиқ дунёсига кўпроқ тамойил сезилади) — ошиқнинг маҳзунлигига тақдири илоҳий сабабчи эмас ("фалак бежурм" — беайб) у табиятан шундай яралган (Мажнуннинг ишқий эътиқоди — абадий ҳажр дарди билан йўғрилган хос фалсафасини эсланг). Мантиқан бундай маҳзунлик қисмат насибаси бўлиши лозим эди, лекин Навоий ўзлигини шу қадар хоксор, балоларга балогардон, фидойи қиёфада тасаввур қилади. Бундай шикасталик, гуноҳкорлик фалсафаси (бу, шубҳасиз, буюк салафлар — Аттор, Румий каби мутасаввиф шоирлар кўрсатган таъсир) иккинчи мисрада чуқурлаштирилади — сабабияти бир қадар очиб берилади: ғам нималигини ғамсизлар, дард нималигини дардсизлар билмаганидек "ғам келса... ўз жинсини тоғиб" келади. Бас, бу аччиқ

насибага ўша Мажнун шиор ошиқ — "маҳзун...боис" бўлса не ажаб! Лекин шоир сўзининг бундай гуноҳкорона — шикаста оҳангида яширин норозилик, "ўз жинси" билан "халқ ғами" дан узоқ, бедард, лоқайд кимсаларга нисбатан аччиқ киноя зуҳур этмайдими?..

Яна бир ғазалда гўё фалакдан устма-уст ёғилиб келган ғам-андуҳлар "асру мушкул" (ортиқ даражада уқубатли) ҳолат тарзида ифодаланади. Байт:

*Асру мушкулдирки, юз мушкул ғамимдин бирни чарх
Қилмайин ҳал, еткурур юз онча мушкул ҳар замон.*

Ҳаётнинг азалий ва ноғиҳоний зиддиятлари сабаби-ятини озми-кўпми англаб етган, заҳматсиз, бедард-лоқайд умрни ҳақиқий умр ҳисобламаган, диёнатли ва қаноатли одамлар тажрибасидан шундай хулоса қилса бўладикки, турмушдаги бир ташвиш, ҳатто мушқиллик ортидан бошқаси келиши ажабланарли ҳол эмас. Лекин Навоий бундай ижтимоий дард мавзуини махсус бўрттириб, муболағали тарзда (иғроқ усулида) ёритиш билан, аввало, даврига, давр аҳлига, умуман ҳаётга, умр маъносига, инсон, шахс қисматига ўзининг холис, рўй-рост муносабатини билдирмоқчи бўлади. Мазкур байтда шоир ўзининг шахсий дард (бу табаррук зот шахсий дардни қандай тушунганини изоҳлаш зарурати йўқ), армонларини арз этаётгани ҳам ҳақиқат. Бироқ зиддиятни қарангки, Навоийдек махсус эъзозу ардоқдаги, айни чоғда ирода ва саботда тенги йўқ бир зот чархнинг "асру мушкули"дан шунчалар ёниб-ўртаниб нола қилар экан, ҳар қалай, ҳаёт ўз "мушкул"лари билан устувор, ҳатто қадрли деган ҳақиқат чуқур сабабий моҳияти билан аён бўлмайдими? Шахсан менга бу наби сифат башоратли назар соҳиби — улуғ мутафаккир шоир инсониятнинг келгуси ҳаётига (жумладан, бизнинг устма-уст муаммолари билан мураккаб замонамизга) ташвишли нигоҳ ташлаб, азалий безовта мавзуда қалам сургандай, буюк жафокаш инсоннинг "юз мушкул ғами"дан бири аримай туриб "юз онча" (яъни туман — ўн мингларча) мушқилликка дуч келишини дил-дилдан ҳис қилиб, масаланинг қанчалик жиддийлигини боз таъкидлаётгандай, одамларни ғофиллик балосидан, меҳрсизлик, шафқатсизлик офатидан огоҳ бўлишга даъват этаётгандай туюлади...

Баъзан реал ҳаёт манзараси ҳақиқатнинг шафқатсиз сабоғи таассуротини ифодалайди. Шоҳбайт:

*Ул кишиким тузлук эрур шон анга —
Душман эрур гардиши даврон анга.*

Бу ҳаққоний сатрлар бсихтиёр бошқа бир пурмаъно байтни эсга солади: "Ҳақки биров хилқатини қилди пок, Севмаса нопок эл они не бок?" Начора, "гардиши даврон"ки тўғри, ҳалол одамларга душманлик кўзи билан қарар экан, унинг иши — аъмоли "нопок эл" қилмишидан жиддий тафовут қилмайди (улуғ шоир "гардиш" сўзининг асл маъносини унга мантиқан яқин эгрилик тарзида талқин этаётгани бежиз эмас). Навоий шахсан бутун умри давомида тўғрилиқ ("тузлук")ни инсонлик шаънининг бирламчи сифати деб билиб, шу эътиқодга сиғиниб яшади. Надоматлар бўлсинки, бундай одамлар ҳаётда камдан-кам топилганидан покиза, та-баррук зотларни тириклигида камоли эътибору мурувват билан ардоқлашни, аксари бевақт оламдан ўтганларида энг қутлуғ-муборак каломлар билан руҳларини ёдлаш-ни (чунончи, "Фавойид-ул кибар" даги соқийнома, шунингдек, насрий хотираномалар) ўзининг оддий ин-соний бурчи деб билди... Улуғ Навоий чексиз алам, ўкинч, армон билан мазкур байтга жойлаган ғоя, қани эди ўша замон ёки кейинги даврлардан кўра бугунги кунлар учун, руҳий-маънавий баҳраларга, айниқса, тўғрилиқ ва ҳақиқатга ҳар қачонгидан кўпроқ ташна бўлган бизнинг авлодлар учун имон калимаси, инсоф ҳадиси, виждон ҳайқириғи бўлиб, шафқатсиз ҳақиқат сўзи бўлиб янграса!..

Қатор шоҳбайтларда Навоийнинг қаҳрамони ориф, мутафаккир ё исёнкор ринд (баъзан бош олиб кетишга тайёр қаландар) қиёфасида бевосита ё билвосита ўз шахсига дохил савдолар, ечими мушкул муаммолар гирдобида, умидсиз ҳаёллар, армонли хотиралар дунё-сида намоён бўлади. Байт:

*Деманг осойиш ҳадисинким бўлур афлоқдин
Юз балият ояти шаънимга нозил ҳар замон.*

Шоир қаҳрамони — ориф чеккан азоблар, топган озорлар шиддатини ташбеҳлар мазмунидан билса бўлади. Лекин муқаддас китоблардан олинган калималар

ҳам лирик қаҳрамон — инсон билан афлок — тақдир илоҳий ўртасидаги бартараф этиб бўлмас тафовутга қараб кескин маъно қутбларига ажралади. Зеро, ҳар икки тимсол ("ҳадис", "оят") ўзининг фалсафий салмоғи, фавқулодда таъсир кучи билан зиддиятни аёнроқ кўрсатишга даъват қилингани сезилиб туради: "осойиш ҳадиси" — энг яқин сирдошу дарддош, вафоли дўсту анис кишиларнинг қандай бўлмасин жабрдийда кўнглида умид чироғини ёқиш илинжида ҳатто муқаддас китоб сўзларига мурожаат этиши. Агар кўнгил захмига малҳам кор қилса, бундай маънавий шифо вазифасини ҳадис ўташи мумкин эди. Аммо... Чин дўсту ҳабибларнинг эзгу ниятлари, қутлуғ саъи-ҳаракатлари беҳуда эканини Навоийнинг ўзи (қаҳрамони тилидан) инкор этиб бўлмайдиган муқобил нисбат — "юз балият ояти"ни (яна "ҳар замон" ибораси орқали устуворлик, мунтазамлик даъво-таъкиди билан) қарши келтиради. Шу тариқа, зоҳиран муқаддас сўзлар ўзаро тазод усулида боғланиб, инсон зотининг табиат, самовот олдидаги нисбатсиз ожиз ҳолини чизади. Бироқ, моҳиятда Навоийнинг (унинг лирик қаҳрамони дунёсида улугъ шоир шахси нуфузли ўрин тутади) бемисол ирода қудрати ҳақида янги, бетакрор мунгли қўшиқ яратилади.

Бошқа ғазалларда яна инсон — фалак ўртасидаги қадимий мунозара ажралиб кўринади. Шоҳбайт:

Эй фалак, зулм эткачи йўқтур менингдек бир кишинг.

Тут ганиматки, бу дам турмуш менинг бирла ишинг.

Навоий ижодиётининг ҳассос билимдони, жафокаш шоир Шайхзода шифохонада битган охирги шеърларидан бирида: "Розиман бутун куррамиз учун бир карра мен тортсам барча дардларни", — каби ўлмас сатрларни Навоий ғазаллари таъсирида яратган бўлса ажаб эмас... Буюк мутафаккир, адолатпаноҳ ва саховатпешаликда якто шоирнинг "...йўқтур менингдек бир кишинг" сўзлари замирида чиндан ҳам шахсий ҳузур-ҳаловатлардан ўзини фориғ тутган валисийрат зот, покликда, сабру қаноатда тенги йўқ, расул сифат инсон шахсияти, майли, рамзий оҳангда зуҳур этмайдими? Агар "фалак"ни ҳам, "зулм"ни ҳам бу ташбеҳлар мафҳумига нисбатан кенг, кўламдор маънода англайдиган бўлсак (шеър санъати шундай талқинни тақозо

этади), "бир киши" — Навоий бошига ёғилган, ёпирилиб келган ғаму андуҳлар лоақал ўша даврдаги Хуросон ва Туркистон аҳли "тортган барча дардларга" тенг эканига шубҳа қилиб бўладими?.. Иккинчи мисранинг: "тут ғаниматки" сўзлари руҳидаги маъно — умрнинг вафосизлиги ғояси, айниқса, Навоий англаган, қадрлаган "бу дам"лар мезони билан ёндашганда, янада терану хазин ўйчанлик касб этади. Шу тариқа, эл-улусига дарддош улуғ инсон ва санъаткор шахсияти билан "турмуш менинг бирла ишинг" сўзлари ўртасидаги руҳий муштарақлик нисбатидан пурдард лирик-драматик образ шаклланади,

Ниҳоят, яна бир ғазалда "фалак" — "мен" муқобил нисбатлари моҳиятан ўзгармагани ҳолда ўзгача шеърӣй лавҳа чизилади. Байт:

*Фалак бедодидин гарчи мене хокий губор ўлдум,
Тилармен топмағайлар тўтиёлиққа губоримни.*

Фалак бедоди... Агар сўз замон, замон аҳли адолатсизликлари хусусида борганида эди, Навоий ўзининг юқори сиёсий мавқеидан қатъи назар, буни ошкор айтиш йўлини топар эди (шундай ижодий журъат маҳсули бўлган, ҳатто шоҳлик салтанати моҳиятини кескин номарғуб баҳолаган шеърлари, байтлари старли даражада: "Эрур шоҳ мажлиси ўт, кимки яқинроқ бўлса, куймак бийми кўпрак" ёки "Жоҳу мол аҳлида йўқ меҳру вафо, Бас, менга меҳру вафо — мол ила жоҳ" ва ҳоказо). Демак, доҳий санъаткор то ҳануз — бизнинг мураккаб замонамизда ҳам қимматини йўқотмаган чуқур зиддиятли мавзуда баҳс очади: башар авлодининг турфа тоифаси учун ижтимоий, ирқий, миллий, диний ва бошқа тафовутлар белгиловчи омил эмас, аксинча, энг хатарли, ёвуз душман — имонсизлик, виждонсизлик. Бошқа ҳамма бало — офатлар, иллатлар — ёмонликнинг турфа кўринишлари, уларнинг мудҳиш оқибатлари — имонсизлик, виждонсизлик касоратидан. Эҳтимол, Навоий "фалак бедоди" деганда ўзининг шахсий-оилавий тақдирини, ушалмаган орзу-армонларини, ўзига яқин кишилар — "хўблар" ёки буюк салафлар қисматининг қаттоллигини, умуман дунёнинг ноетуклигини, бахт қуши уни қадрлайдиган одамлардан узоқда парвоз қилиши каби кўпроқ "афлокдин" келган адолатсизликларни кўзда тутган ("Осмондин ҳар неки келса, не

қилгай чора эл?"). Айни пайтда "фалак бедоди" — "мен...хокий губор" муқобил тимсол-лавҳалари замиридан бақо ва фано фалсафаси англашилгани ҳолда, иккинчи мисра мазмунида қанчалик алам-ҳасрат бор: "Тилармен топмағайлар тўтиёлиққа губоримни" (бу, шубҳасиз, бизга маълум ва номаълум сабабларни яширган чуқур ҳасрат ифодаси!...) Демак, "фалак бедоди" рамзий образининг бир маъно қирраси одамлар орасидаги ёмонлик (ижтимоий-табақавий тафовутлардан қатъи назар) кўринишлари билан боғлиқ бўлиши мумкин. Шундай қилиб, буюк жафокаш шоир — сўз санъаткори давомли азобли хаёлларини ёки аччиқ ҳаётий таассуротларини шеърӣ илҳомнинг эркин, дахлсиз қонунлари билан мувофиқлаштиради, бунинг маҳсули сифатида ҳазин-ўйчан оҳангдаги ўзгача фалсафӣ-лирик образ яратилади.

ТҲРТИНЧИ МАҚОЛАТ

"ЗАРРАНИНГ МОҲИЯТИ..."

Назар айла бу коргаҳ ваънга...
Ки ортар тамошосила ҳайратим...

Навоийнинг лирик-рубобӣ девон ва дostonларида "ўн саккиз минг олам" — қурраи замин ("баҳру бар")дан коинотгача, қатрадан уммону заррадан қуёшгача, тонг юлдузи Ноҳиду Сомончи йўли — Каҳқашондан етти афлок буржларигача, табиатдаги тўрт аносиру инсондан илоҳиётгача — жамики мўъжизот, ажойибот ва ғаройиботлар, моддий дунёнинг бирлиги, бутунлиги ("ваҳдати вужуд") ва руҳониятнинг сирли-сехрли чексизлиги, бошқа турфа қонуниятлари, рангин, бетакрор аломатлари фалсафӣ-бадий таҳқиқ қилинади ёки билвосита ташбеҳ, тимсол, мажоз, рамз, истиора, киноя, муболаға усулларига, баъзан предметли тафсил восита-

ларига айланади. Биз ана шундай фалсафий-лирик мушоҳада намуналарини кузатамиз. Шоҳбайт:

*Не бадӣ авзоъ эруким, ақл боши айланур
Гар даме фикр айласам, бу гунбази давворга.*

Кўҳна Шарқнинг шеърият даҳолари — ориф ва соҳир шоирлари олам ("гунбази даввор")нинг тузилиш-тартиботи, равишу суврат ("авзоъ")идан сийрати — моҳиятигача баҳоли имкон идрок этишга уриниб, тинчи-оромини йўқотиб мушоҳада, мулоҳаза, мубоҳаса юритганлар; хоҳ дўсту анис, шоиру орифлар билан ҳамхона (ё ғойибона, бавосита) мулоқотда, хоҳ танҳоликда, ёлғиз ўзи, ўзлиги билан қолиб, ҳақни, ҳақиқатни кузатиш, таниш, яхшироқ билиш борасида бедор изланганлар, ҳаёл ("тахайюл") дунёсига берилганлар. Лекин не-не нуктадону зукколар, шеъру сўз фасоҳати мулкининг султонлари оламнинг моҳиятига, инсон руҳиятига етолмай оҳу фиғонлари фалакни тутган. Зеро, ҳар қандай донишманднинг фикрат қудрати, ижодий даҳоси оламнинг нафақат умумий тарзи, тузилиши ("ваъзи") ёки бирор хусусий-нисбий аломати, сир-синоатини кашф қилиши мумкинки, Навоий бундай фалсафий идрок нисбатини уммондан қатраю қуёш олдида зарра деб билади ("Ўзумни солиб заррадек беқарор, этиб ул қуёш нурида зарравор", ҳатто бундай нисбатлашга ҳам шубҳа билдиради, шаккоклик қилгандай тазарру айтади). Ана энди бевосита шоҳбайт шарҳига ўтсак бўлади. Навоийнинг ғаройиб ва теран мушоҳада тарзини кўринг: азалдан то абад мавжуд оламнинг тузилиш-тартиботи ("авзоъи") шунчалар нозик, жозиба қонунияти шунчалар сирли-сехрли ва мўъжиздирки, у ҳақда фақат бир лаҳза мулоҳаза юритиш ("гар даме фикр айласам") ақлни шоштиради, ҳайрону паришон қилади ("ақл боши айланар"). Во ажаб! Бунда инсон ақлининг "бош"га нисбати — гўзал истиорадан ташқари зоҳиран кўздан яширин тажнис санъати ҳам мавжуд, яъни "айланар" ва "даввор" (айланувчи) сўзларининг туб ва кўчма-рамзий маъноларидан ажойиб шеърий лутф — сўз фасоҳати яратилади.

Навоий ҳаёли ва тафаккурининг юқоридаги байт мазмуни билан руҳан муштарак бошқа фалсафий-лирик образларини шоирнинг йирик бир шеъри-таркиббандидан кузатиш мумкин. Байт:

*Назар айла бу коргаҳ вазъига —
Ки, ортар тамошосида ҳайратим...*

Шоир қаҳрамонининг валилару набиларга хос ҳидоятли "назари" тушган дунё — "коргаҳ" (эҳтимол, бу байтда сирли-сехрли ойдин кеча ёки ой чиқмаган, юлдузлар гўё заминга яқинлашгандай бўлиб чарақлаб кўринган ялдо тунисидаги самовот) томошаси Навоийнинг ҳаёли дунёсида қандай ҳайратбахш манзаралар кашф этган экан?! Хусусан, байтдаги икки нуқта алоҳида эътиборга муносиб ва матлуб; биринчидан, файласуф шоирнинг фақат "коргаҳ вазъи" — оламнинг суврати ва ҳайъати — зоҳирий ҳолатига "назар ташлаш"дан олган таассуроти ифодаланади; иккинчидан, бу комили солим тафаккур соҳибининг ҳакимона мумтоз "тамошо"си туфайли лирик қаҳрамон (шоир, ориф) ҳайрати тобора кучайиб, пурзиё бўлиб боради... Бу нафақат даҳоларга, балки ҳар бир мустақил фикрлаш салоҳиятига эга бўлган одамга хос, зарра қадар бўлсин оламнинг моҳиятини англаш истагидан далолатдир. Энди қаҳрамон ҳайрати кундузги олам билан бўлган мулоқот таассуроти тарзида инъикос этади. Байт:

*Қуёш йўқки, бир зарра моҳиятин
Топа олмади саяй ила фикратим...*

Навоийнинг чуқур эътиқодига кўра, "коргаҳ" — дунё шундай яратилганки, унда лоақал "бир зарра моҳияти" — сабабиятини на "барчадин шариф" инсон даҳоси, на унинг тасаввурида энг улкан фазовий жисм бўлмиш Қуёшнинг мўъжизотларга қодир қудрати ҳам очиб беришга қобил эмас (офтоб нури билан зарранинг фақат "авзоъи" — кўриниши, шакл-шамойили, тузилиш тарзи аниқланиши мумкин). Навоийдек алломи замон, мутафаккир шоирнинг "сайё ила фикрати топа олмаган" ҳақиқат — хоҳ энг мўъжаз вужуд — зарра, хоҳ катта жисмнинг моҳиятини қандай тушунмоқ керак? Оламнинг сабабият ва моҳиятини мусулмон пантсизми (моддий борлиқни илоҳийлаштириш — табиатда, жумладан, инсонда тангрининг тажаллиси — жиоланиши) фалсафаси асосида мутлоқ ҳақиқатга боғлаган, "тенгри эҳсон" деб билган доҳий санъаткор ўша мушкул жумбоқ — "зарранинг моҳияти" баҳсида ихтиёр-беихтиёр иккиланади, иштибоҳга берилади, азобли ўйларга толади: Байт:

*Не келмак аён бўлди, не кетмагим,
Не мабдаъ яқин бўлди, не ражъатим...*

Не ажабки, ислом фалсафасининг нафақат зукко билимдони, айни чоғда ўзининг пири муршиди Жомий мақомидаги арконларидан бўлган аллома учун на ёруғ дунёга "келмаги" ва ундан "кетмаги"нинг сабаб ва мақсади, на қисмат йўлининг боши ва охири — қайтиши ("мабдаъи ва ражъати") аниқ бўлса? Буюк ҳурфикр шоирнинг "не...аён бўлди", "не...яқин бўлди" каби қийноқли савол-ҳукмида фақат донишманд зотларга хос яширин — руҳий исёнкорлик бор. Шубҳасиз, Навоий улуғ санъаткор сифатида ҳақни таниш, ҳақиқатни ахтариб топишдек уқубатли йўлда гоҳо иккиланиши, гоҳида исёнкор ҳаёлларни кечириши ажабланарли эмас (бундай зиддиятли кайфият мусулмон Шарқининг хоҳ дунёвий, хоҳ мутасаввиф ижодига хос хусусият). Бироқ Навоийнинг Жомий чуқур эҳтиром билан нақл қилган юксак мавқеи ("Низомул миллати вад-дин Алишер") оламнинг моҳияти, оламзот қисмати сингари мушкул, "ақл боши айланар" жумбоқли муаммолар баҳсида ортиқ исёнкор ҳаёлларни ифодалашга имкон бермас эди. Шунинг учун бўлса керак, мазкур таркиббанднинг сўнгги бандига мансуб яна бир байтда: "Не касби улум (ҳам илоҳий, ҳам дунёвий илмлар — Б. А.) этти ҳал мушкулум. Не тутти илик тақвию тоатим" дея иштибоҳ билан ҳасрат қилган буюк ҳақпараст шоир ҳаётининг сўнгги йилларида яратган шеърларида энди руҳий ғалаёндан кўра ҳақнинг бирлиги ва дахлсиз иродасига итоатни, гўё содир бўлган гуноҳлари учун тавба келтиришни тўғри — ҳидоят йўли деб ҳисоблайди: "Қайси макон аро сени истайки кавнда (борлиқда), Сенсиз эмас маконю — йўқтурур макон санга"; "Дардима дармон иноят айлагил, Тавбаи комил ҳидоят айлагил". Комил мусулмон ва улуғ мутафаккир шоирнинг бундай sano муножоти ўз замирида азалий хилқат — яратилишнинг бирлиги, бутунлиги каби ундаги ҳар "бир зарра моҳияти" олдида ҳаёлга толиш, ҳайрат ҳисларини кечириш жараёнини зуҳур этади. Инсон руҳиятининг бундай самовий (эҳтимол, то ҳануз баъзиларга зиддиятли туюладиган) ҳолати Навоий сиймосига, унинг қаҳрамони дунёсига валиёна улуғворлик, орифона те-ранлик бағишлайди.

Лекин бадий ижоднинг аллақандай сирли қудрати, мўъжиз табиати борки, бу — тинимсиз изланиш, кузатиш, ниманидир бадий таҳқиқ қилишга чуқур руҳий эҳтиёж, яратиш интиқлиги, тафаккур ва қалб оромсизлиги, фикрнинг сезилмас, ботиний ривож, етилиш жараёни... Бас, Навоий, даҳо санъаткор сифатида ўзининг "саъй ила фикрати"га боз эрк-ихтиёр берганида ошкор ҳаққонийлиги билан жозиб мисралар туғилса не ажаб. Байт:

*Не йўл экин буки, ҳар неча корвон борди —
Бирисидин не асар бўлди, не нишон пайдо.*

Дарҳақиқат, инсоннинг умр йўли "не йўл экан"лиги не-не заковатли зотларни ҳайрону беҳол қилмаган! Навоий абадий мавзулардан ҳаёт-мамот муаммосига, албатта, йирик давлат ва дин арбоби сифатида ёндашмайди (маълумки, "Қуръон" ва "Ҳадис"да инсон учун комил ҳаёт, ҳақиқий дунё "дорул бақо" билан белгиладинади), аксинча, шоир бу гал халқ орасидаги кўп аччиқ-чўчук, иссиқ-совуқларни бошдан кечирган, бу дунёнинг бебақолиги, умрнинг бевафолигидан қаландарона ва риндона ошкоралик билан баҳс қилувчи ҳурфифр бир тоифанинг нуқтаи назарига шеърӣ сайқал беради. Ҳатто бадий нисбатлаш — муқояса усули ҳам халқ тажрибасидан, унинг рўй-рост дунёвий тафаккур тарзидан олинган: қадим Шарқнинг карвон йўлларида нафақат қароқчиларнинг ваҳшат босқинидан, балки самум шамоли, қумбўронлар, дарё, денгиз хатари, тоғу тош — довлонлардаги довул, сел, кўчки ва бошқа офатлардан ҳалок бўлган карвон аҳлидан эртами-кечми совуқ хабар ё бирор асорат — нишон келиши, тақдир ҳукмига бўйсунган мотамсаро хонадонлар рамзий аза очишлари мумкин. Ҳолбуки, Навоий мажозӣ маънода қўллаган (моҳиятда бирорта вали зот ечиб беролмайдиган даҳшатли, шафқатсиз ҳақиқат жумбоғи) "ҳар неча карвон"нинг бирортасидан (мантиқан инсон авлоди бино бўлгандан буён) бирор "асар" ё "нишон" келмади. Бунинг маъноси шуки, инсоннинг ҳаёт шамъи сўниши билан оёғи ердан узилади, ҳаёт йўли ҳам интиҳо топади, қисқаси, ўлим йўқлик демакдир (Навоий бу фожеъ мавзунӣ бошқа шоҳбайтда шундай ёритади: "Дединг: "Фано недур?" Мухтасар дейин: "Ўлмак", Ки

шархини тиласанг, юз рисола бўлғусидур". Демак, буюк мутафаккир шоир, аввало, ҳар бир комил мусулмон каби ўлимни дунёдан ном-нишонсиз кетиш маъносида эмас, балки вужуднинг йўқолиши тарзида талқин этади, қолаверса, Навоийнинг турли жанрдаги асарларида, жумладан ғазалиёт байтларида бу ҳазин-мунгли мавзуда чиндан ҳам "шархи.. юз рисола бўлғуси", бири-биридан нафис лирик-трагик образлар, лавҳалар яратилди. Ҳар қалай, бу илоҳий қалам соҳиби ҳаётнинг шафқатсиз ҳақиқатига фақат ўз эътиқодига хос холис, аини чоғда ижодий, умидбахш муносабатда бўлди: гоҳ юксак, самовий ҳаёл аршига кўтарилди, гоҳ реал воқеаликнинг: "не йўл экан бу?" каби азалдан ечими мушкил муаммоларига орифона, риндона муносабат билдирди. Оқибат-натижа шундай бўлиб чиқдики, ҳаётнинг азалий ва ногихоний зиддиятларидан қатъи назар, унинг буюк, сирли оҳанрабоси — жозиба қудрати, шеърининг ўлмас идеаллари билан чуқур руҳий уйғунлик, бутунлик касб этган ижод лаҳзалари доҳий санъаткор дунёсида белгиловчи мақомга эга бўлди. Ана шундай завқ-шавқ, илоҳий илҳому рағбат самари бўлган айрим намуналарни кузатайлик. Шоҳ байтлар:

*Йиқилса ҳужра — бўлсун қаср обод,
Қурусса сабза — бўлсун сарв озод.*

*Гул борди эса — чаман муаттар ўлсун,
Шамъ ўчти эса — қамар мунаввар ўлсун.*

Шубҳасиз, бу байтлардаги ёрқин қиёсий-рамзий образлар руҳида жудоликлар алами қанчалик аччиқ бўлмасин, умидли, яхши кунлар олдинда, ҳаёт янада гўзал ва файзли, одамлар янада олижаноб, саховатли бўлғуси деган яхши ният, боумид кайфият зуҳур этади. Лекин ҳаёт зиддиятларини чуқур идрок қилган, бундан шахсан қаттиқ изтироб чеккан ("Басе, аччиқ-чучук тотдим жаҳонда, Басе, иссиқ-совуқ кўрдим замонда") улуғ жафокаш шоирнинг умидбахш мисралари, фақат лирик-романтик ҳаёллар, нуктадон маънолару нафис ифодалар учун даъват этилмаган. Аксинча, табиатнинг азалий диалектикаси заминиди шаклланган шеърин лавҳаларда умуман оламга, хусусан инсоннинг қалб саховати ва заковат кучига ҳаёт зиддиятлари — фалсафий меъёр нуқтаи назаридан ёндашиш тамойили сезилиб туради. Наҳотки, ҳужранинг йиқилиши, сабзанинг

қуриши, гулнинг сўлиши ("бориши"), шамънинг ўчиши тинч-осойишта, алам-озорларсиз, асорат-оқибатларсиз кечса, кечирилса? Наинки, самимий истак, ширин орзу-хаёл, ғайрату ҳиммат туфайли зиддиятнинг иккинчи қутби: обод қаср, озод сарв, муаттар чаману мунаввар қамар бунёдга келса! Аввалги — биринчи қутб ҳодисалари, майли, жисман мўъжаз, хоксор, ғариб, кўрксиз бўлсин, ҳар қалай, ўз ўрни, қиёфаси, қадри-эзози, руҳи-хотираси кейинги — янгиларининг салобат-виқори, шукуҳи, шуҳрати соясида қолиб таҳқир этилмаслиги, унут бўлмаслигига ким кафолат беради? Вақт отлиғ буюк ҳакамнинг шафқатсиз ҳукми остида замон чархи айланиб, яна қаср ўрнида ҳужра бино бўлса, сарв йиқилиб, у эгаллаган ерда сабзалар кўкарса, чаманзор гулхани сўниб, унинг кулидан кичик гул ниҳоли битса, қамар даврони ўтиб яна шамъ милтиллаб ёнса не ажаб? Табиат ва жамият ҳаётида бундай айланиш, қайтишлар камёб, тансиқ ҳодиса эмас... Шубҳасиз, Навоийнинг кузатган мақсади эскини — ўтканни йўқотиш аламидан янгининг — бунёдга келадиганнинг қувончи беқиёс даражада ортиқ эканини таъкидлаш билан ҳаётга шукрона айтиш, инсон даҳосига шеърӣй васф — қўшиқ битишдир.

Шоирнинг бошқа ғазалларида оламнинг тинимсиз ўзгариш, янгиланиш қонунлари заминиди рангин фалсафӣй-лирик лавҳалар яратилади. Байт:

*Қилса кул жисмимни ўртаб оташин ораз гули,
Ҳар овуч кул даҳр бўстонида бўлғай булбули.*

Ошиқона муносабатларга хос ташбеҳлар (ошиқ "жисми", маҳбуба "ораз", гул, булбул, бўстон) кутилмаган тарзда муҳаббат қисматининг фалсафӣй моҳиятини ифодалаб келади; битта тимсолнинг бошқа сўз-рамз билан ҳам зоҳирӣй, ҳам руҳӣй — ботинӣй алоқасидан кўпқиррали ва ғаройиб лирик манзара яратилади: оразнинг гулга, гулнинг оташга, оразнинг ўт ва жисмга, куйдириб ("ўртаб") кул қилишга, кулнинг булбулга, унинг бўстонга нисбатлари бирлиги завқ-шавқ уйғотади, ўйга толдиради. Энг муҳими, "даҳр бўстони"нинг ҳазон билмаслиги — "ҳар овуч кул"нинг булбулга (!) айланиши. Бу ғаройиб шеърӣй лавҳа у билан руҳан муштарак бошқа фалсафӣй-рамзӣй мисраларни ёдга туширади: "Тухм ерга кириб чечак бўлди, Қурт жондин кечиб

ипак бўлди". Яна бир ғазалда табиатнинг азалий зиддиятли унсурларидан сув билан ўт тасвир объектига айланади. Байт:

*Сув бирла ўт аро зиддият ўлди чун азалий,
Агар ҳаёт суйидурки — ўтқа офат эрур.*

Аввало, "сув бирла ўт" нафақат табиий зиддият унсурлари, айна чоғда бир-бири билан ҳар томонлама боғланган ҳаёт манбаи тарзида талқин қилиниши эътиборни тортади. Буни қадимги Юноннинг бутун дунёга машҳур файласуфларидан мусулмон Уйғониши мутафаккирларига ўтган, илоҳиёт илми билан бирга дунёвий фанлар ривожига анчайин таъсир этган тўрт унсур ("аносири арбаа") таълимотининг Навоий шеъриятидаги қатра инъикоси деб баҳолаш мумкин (шоир уларни "тўрт садаф гавҳарининг дуржи" деб таърифлайди). Қолаверса, иккинчи мисра Навоийнинг сўз-тимсол туйғуси, маъно билан ҳақиқат бутунлиги туйғуси ("нуқта топса ҳақиқат ўтидан чошни...")нинг комил ва мухтасар ифодасидир: "Агар ҳаёт суйидурки — ўтга офат эрур". Қанчалик журъатли, айна пайтда шафқатсиз ҳақиқат тимсоли! Бу пурмаъно фалсафий сатр "сув — ўт" унсурларига хос табиий зиддият мисолида ижтимоий ҳодисалар, уларнинг турфа аломатлари баҳсида ягона марғуб ва матлуб йўл ҳақиқат мезонидир, деган ғоя улуғланади. Бу тазод шеърӣ санъатининг халқона ирсол-ул масал (Хизр номи билан боғлиқ ривоят) усули билан уйғунлиги намунасидир.

Ғазалларнинг бирида "сув", "ел" тимсоллари таносиб санъати воситасида ўзаро боғланиб, ўзгача фалсафий-лирик лавҳа яратилади. Байт:

*Қайси гул базминки сувга, йўқса елга бермади,
Бу чаманда то булут — сақо, сабо — фаррош эрур.*

Агар "гул базми" ҳаёт, умр, муҳаббат савдоси маъноларида талқин қилинган тақдирда нимаси биландир юқоридаги: "Не йўл экин бу..." байтини эслатадиган ҳаёт-мамот фалсафаси ҳақида янги лавҳа — шеърӣ манзара чизилгани аён бўлади. Навоий талқинича, табиатнинг мислсиз мўъжизаларидан бўлмиш пурфайз фасл — олам турфа гуллар ичида базм қурган кунлар ҳам ўткинчи, муваққат. Бас, умр дақиқаларини беҳуда,

маъносиз, дардсиз ўтказиш гофиллик ва гумроҳд. кат. Шоиру бу "азалий зиддият" қутбига ислоҳ киритади: осмондаги мироб ("сақо") ёмғирли булут рамзига, шамол — фаррошга, улар бирлашиб чаман ғоратгарига айланади. Ташбеҳ ва тимсоллари табиат ҳодисаларидан олинса ҳам ("гул базми", "сув", "ел", "чаман", "булут" "сабо", "сақо") манзара-образ моҳиятида ҳаётнинг ҳар қандай хазина билан баҳолаб бўлмайдиган насиба ва нашидасига шукрона айтиш, ғафлатни қувиб, ҳар бир фурсатни ғанимат билиш ғояси зуҳур этади, аксинча, ўтган ишга ўкиниш ё нафсоний, шайтоний ҳаволарга берилишнинг касоратига ишора ҳам йўқ эмас.

Навоий "сув" ва "ўт" ташбеҳлари орқали ошиқона кечинмага ёрқин, бетакрор рамзий маъно бериш ниятида бўлса ҳам, сўз замиридаги "азалий зиддият" — фалсафий моҳият аён сезилиб туради. Байт:

*Кўзда сув, кўнгул аро ўт, не кўрарсен охир?
Яна аҳволин аларнинг не сўрарсен охир?*

Табиатнинг зиддиятли ҳодисаларидан, уларнинг турфа аломатлари — қирраларидан ижодий фойдаланиш, уларга шоирона ранг, оҳанг бериш халқ тафаккури учун бегона эмас ("бири — ўт, бири — сув", "ўт балоси, сув балоси", "ҳали ўтга, ҳали сувга уради", "ишқ ўти", "ҳаёт суви" ва ҳоказо). Навоий халқнинг ана шундай муқобил мажозларидан бирини ошиқнинг соғинч ёшларига ("кўзда сув"), иккинчисини ишқ дардида пинҳоний куйиб-ўртанишларга ("кўнгул аро ўт") тамсил қилиб олади ва бундан кузатилган мақсад "кўз" билан "кўнгул"нинг ўзаро келиштириб, қовуштириб бўлмас ҳолати ("сув" билан "ўт" зиддияти)га бадий-мантиқий замин ҳозирлашдир. Бундай безовта-хавотирли мулоҳазани иккинчи мисра мазмуни тасдиқлаши мумкин: "Яна аҳволин аларнинг не сўрарсен охир?" Шеърятда оҳанг-интонациянинг хизмати катта. Мазкур шоҳбайтда мусиқий унсур такрорий саволлар тарзида келиб, тажохули ориф санъати учун бадий эҳтиёж ифодасига айланади ("...не кўрарсен охир?", "...не сўрарсен охир?") Хуллас, ҳар мисрадан кейин қўйилган сўроқлар лирик қаҳрамон — ошиқнинг аҳволи руҳияси қанчалик мушкуллигини кўрсатади (бундай сўроқларга унинг ўзи ҳам, эҳтимол, жавоб тополмас) ва муҳими, ўту сув фалса-

фаси инсоннинг руҳий олами билан боғланганда сеҳрли — жозиб маъно, ўзгача теранлик касб этишидан далолат беради.

Бошқа бир ғазалда инсон ҳаёти, тақдири, унинг ирода-саботигача азалиёт қонунлари билан мутлақо чеклаб қўйилганлиги ифодаланади. Байт:

Чархи доир баҳридин эл тутмасун соҳил умид,
Ким қутулмас ҳар кишиким, тушти бу гирдоб аро.

Аввалги шоҳбайтлар шарҳидан бир қадар равшандирки, Навоийнинг шеърий тафаккур иқтидори, оламни мушоҳада қилиш тарзи ижодий ҳаёлга фавқулодда эрк, жаҳоний майдон, фазовий миқёс беради. Шунинг учун чексиз-ҳудудсиз ва азалдан то абад айланувчи дунё ("чархи доир") билан унинг олдида зарра ё қатрачалик қадри йўқ инсон ўзаро муқояса қилинар экан, мантиқий аниқлик, бадий бутунлик учун биринчи объект — азалий стихия нисбатан аниқ қиёфа олади — соҳил ва гирдоблари бўлган "баҳр"га айланади. Лекин иккинчи объект — бутун бошли бир "эл" (мантиқан етти иқлим аҳли) ва "ҳар киши" нинг қисмати ўша ҳиссиз, лоқайд, лекин буюк стихия амрида: унинг тўфонли — пурмавж "соҳили"дан эл-улуснинг умидвор бўлиши беҳуда, "гирдоб"дан инсон авлоди нажот топмаган, тополмайди. Ижтимоий дард оҳангларида мутлақо ҳоли бўлган бу шоҳбайтда мутафаккир шоир ўзининг комил мусулмон эътиқодидан қатъи назар, азал ва абадиёт қонунлари олдида буюк эҳтиром сақлаган ҳурфикр вали ва файласуф сиймосида намоён бўлади.

Ғазалларнинг бирида "субҳ — шом" муқобил тимсоллари орқали шоирнинг қаҳрамони — риндтабиат ориф (ё қаландар) инсон умрининг маъно ва мақсадига дохил ҳаёллари қаламга олинади. Байт:

*Субҳ невчун умрдин май бирла коми топмағай,
Кимсаким, умрига йўқтур эътиمود ўлғунча шом.*

Ҳар бир соғлом фикрли, яхши ниятли киши ёруғ дунё ва инсон умри нима эканини бир қадар тушуна бошлаган кунларидан то тириклик йўлининг сўнгги манзилигача "ком топиш" — маълум мақсадга етиш орзу-истаги, умид-илинжи билан яшаса, нимагадир меҳр қўйиб, интилиб, уринса, эрталиқ кун — истиқбол бах-

тли, қувончли бўлишига "этимод" — ишончи сўнмаса... Ҳаётда ана шундай мақсад йўлида собит, устувор, тиниб-тинчимас, меҳнатсиз ўтган кунни кун ўрнида ҳисобланмайдиган, ғайрату ҳиммати билан эл-улус раҳматига молик бўлган кишилар оз эмас. Бу босавоб мавзуда буюк "меҳнатнома" ("Фарҳод ва Ширин") муаллифининг бири биридан афзун, пурмаъно байтлари бор ("...Лола тухмича ғайратинг йўқму? Пилла қуртича ҳимматинг йўқму?"; "Тенгри эҳсонига шод ўғлон қилур ўзни шоду меҳнатидин элни ҳам"; "Бировким жаҳондин керак ком анга, эмас яхши бир ерда ором анга" ва ҳоказо). Лекин афсусу надоматлар бўлсинки, бу гал улуг мутафаккир дунёнинг бебақолигидан, замон зиддиятларининг аёвсиз ҳамла-хуружларидан, замон аҳлининг бедодликлари, турфа риёю ёлғонлари жабридан руҳи қийналиб, маҳзунлик узлатини ортиқ кўрган бўлса не ажаб: наинки, инсон зоти ("кимсаким") ҳаётнинг энг умидбахш ва сафобахш палласи — субҳидам нашъасидан ҳам (маълумки, Навоийда "май", "бода" сўзлари умр хушвақтлиги, ҳаёт нашидаси рамзи, барча неъматлар, эзгуликлар учун шукрона айтиш ифодаси) ком тополмаса — муродига етолмаса... унинг ҳаёт шомигача бундай умид-ишончсиз яшаши ("йўқтур этимод") қанчалар оғир! Хуллас, Навоий, бир томондан умр субҳининг сеҳри-жозибаси алдамчи — ўткинчи эканини рўй-рост айтиш учун уни "шом"га муқобил қўяди, айна пайтда инсонга "тенгри эҳсон" бўлган умр қанчалик қисқа, омонат — фоний эканини таъкидлаш, уни ғофиллик офатидан сақлаш учун "май бирла ком топиш"га даъват қиладики, бу "азалий зиддият"ларга холисанлилло, самимий, инсоний муносабат намунаси-дир.

Қатор шоҳбайтларда ислом ва тасаввуф имкониятлари ҳақида мубоҳаса юритилади. Байт:

*Нуктани тавҳидни билган қила олмас баён,
Ким баён қилдим деса билгилки, қилмайдур билиб.*

Шоҳбайт мазмунини англаб етиш учун, даставвал, "тавҳид" сўзининг маъносини аниқлаб олиш эҳтиёжи бор: бу — инсон руҳининг илоҳий қудрат билан бирлигига ишониш, унга эришиш демакдир, бунинг учун кўнгул мутлоқ равшан бўлмоғи, руҳ покланмоғи керак. Ислом ва тасаввуф фалсафасида инсоннинг илоҳа билан қўшилиши азалий хилқат — яратилишнинг абадият

қонунлари билан ўлчанадиган чексизлигини англатади. Ана энди байт шарҳига ўтсак бўлади. Модомики "нукта", "нуктадон", "нуктапош" истилоҳлари ниҳоятда но- зик, ботиний, сирли-теран маъноларни — оламнинг, жумладан, инсон руҳиятининг моҳиятини билиш мақса- дини кузатади, деб фараз қилинадиган бўлса, ҳар қандай комил, солим заковат эгаси бу маънида саҳв кетиши муқаррар, илло: "Ким баён қилдим деса, бил- гилки, қилмайдур билиб". Не ажабки, бу қадим дунё- нинг ўз иқтидорига ишонган улуғ, донишманд сиймоларидан бири бу масалада иккиланади, иштибоҳга берилади. Зотан, оламнинг, жумладан, инсоннинг моҳиятига назар солиш ислом фалсафасида фақат "тавҳидни билган"га буюрадиган, яъни ҳуқуқ берадиган мўъжизали бир ҳолдир. Мана шу билиб бўлмас теран ҳақиқатни эътироф этиш, унинг илоҳий сирига тан бериш ва ҳатто уни бир қадар англашга уриниш, интилишнинг ўзи донолик аломатидир. Шоҳбайтнинг ифода қурилмаси ҳам ўзгача, жозиб: "билмоқ", "қилмоқ" феъллари ҳар гал янги мантиқий-бадий қиррада уч (!) бор такрорланиб келади, бундан тазод ва тарди акс санъатларининг рангин намунаси ишланади.

Бошқа бир ғазалда оламнинг моҳиятига оид фалса- фий муаммо юқоридаги мисралар билан муштарак оҳангда ифодаланади; ўша икки феъл — ташбеҳ ("қил- ди", "билди") айна ўша санъатлар орқали қўлланади, бундан ўзига хос кинояомиз лирик-полемик лавҳа яратилади. Шоҳбайт:

*Қайси жоҳилга надомат бўлғай ул олимчаким,
Ҳар не билди — қилмади, ҳар неки қилди — билмади.*

"Жоҳил" тимсоли номағруб маънодаги нисбат сифа- тида келиб, "олим" рамзи эса оламнинг моҳиятига етиш имконсиз, деган кўҳна фалсафани бадий шарҳлаш учун хизмат қилади. Биринчи қарашда шоирона лутф — сўз ўйини, ифода жилваси ("билди — қилмади", "қилди-бил- мади") — жозибаси бўлиб туюладиган иккинчи мисра замирида не-не зукко зотларни ўйга толдирган мушки- лот — мураккаб илмий-фалсафий жумбоқ санъаткорона мухтасар шаклда зуҳур этган. Эҳтимол, "билмоқ", "қилмоқ" (ва уларнинг бўлишсиз — инкор шакли) тил ва тафаккурнинг ҳозирги меъёрларида жўнроқ туюла- диган сўзлардир, яъни Навоий кузатган мақсад — чуқур

зиддиятли руҳни очиб беролмас. Аслида, биринчи мисра мазмунидан англашилиб турадики ("Қайси жоҳилга надомат бўлғай ул олимчаким"), "ҳар не билди — қилмади" нақлида зуҳур этган зиддиятли маънони ҳар бир комил аллома йиллар давомида англаб, ҳақиқат сабоғи деб билса бўлади (аксинча, "ҳар неки қилди — билмади" сўзлари замиридаги шафқатсиз ҳақиқат фалсафасини ҳам шундай англамоқ керак). Демак, Навоий тимсоллари, мажозларининг маъно кўлами кенг, қатлами теран бўлгани каби, зоҳиран бир-бирига зид келган сўзлар замирида нафақат "олим"га маълум бўлган ҳаёт диалектикаси — оламнинг сирли моҳияти мужассамлангандир.

Ниҳоят, фалсафий мазмундаги шоҳбайтлар шарҳига Навоийнинг илҳом ва рағбат юлдузи жилва қилган сафоли бир саҳардаги хушнуд лаҳзалар инъоми — яна бир байтни тамсил қиламиз:

*Чаман саҳифасида сабза демаким, гардун
Тараб сўзини яшил хат биле савод этадур.*

Навоий замону жаҳоннинг не-не суронли зиддиятларини, тўфонли ҳодисаларини бошидан кечирмаган, "халқ ғами", "эл коми", "улус ситами"ни шахсий дардалам, армон деб билганидан, кундуз кунлари қанча алғов-далғовлар билан, кечалари таърифга сигмас изтиробли хаёллар, эҳтимол, сирли-маҳрам, озурда хотиралар билан ўтмаган, ахир унинг қисматиға лойиқ аёл овунчи — кўнгул шамчироғи насиб этмаган... Ана шу буюк жафокаш, шикастадил табаррук зот гўё устидаги "ғам тоғи"ни ағдариб, табиатнинг баҳорий нашъасидан, умрнинг шукронаи неъматидан баҳравар бўлишдек эзгу истак билан шеърӣ рағбат, шавқ лаҳзаларини кечирса не ажаб? Улуғ файласуф шоир ўша умидбахш, руҳафзо дақиқаларнинг тансиқ ҳаяжони ва ҳайратини "тараб сўзи" ва "яшил хат" рамзларида мухтасар, рангин образ-лавҳада ифодалайди: гўё "гардун" самовий-илоҳий хаттот ва мусаввирга айланади-да, курраи Заминнинг чаманзорга монанд кенгликлари, катта-кичик, пасту баланд сайҳону майдонларидан ғаройиб саҳифалар ўрнида фойдаланади ва уларга қандай олижаноб, сафоли, қутлуг ниятлар, умидларда "яшил хат" билан шодлик ("тараб") сўзини ёзади! "Чаман" ташбеҳининг

"саҳифа"га, "сабза"нинг "хат"га нисбати (яшил рангнинг шодлик тушунчасига муқояса этилиши қанчалик нуқтадон ва нафис!), умуман илк кўклам — наврўзда табиат уйғонишининг бағоят тароватли, маъсум ва митти-ҳарир аломатлари — майсалар, сабзалар, яшил хилқат ҳаётнинг пойдор, устувор ва бардавомлиги рамзига айланиши сўз санъати, шёър бадиияти нуқтаи назаридан ноёб ҳодисалар. Мазкур шоҳбайт анчайин камёб шеърий усуллардан хоса маъни санъатининг ажойиб намунасидир.

БЕШИНЧИ МАҚОЛАТ

"ИНСОН — БАРЧАНИНГ САРВАРИ"

Бировким, жаҳондин керак ком анга,
Эмас яхши бир ерда ором анга

Навоий "бани одам" — инсон авлодига тангри инояти билан берилган умрни бир мақсадга интилмасдан, ўз иқтидори ва имкониятлари доирасида камолот босқичини кўзламасдан, чала-нотамом кечиришдек алами аччиқ, армони сўзонли — дилўртар оқибатдан доимо огоҳ этди. Шу билан баробар, ҳар бир соғлом ақл, яхши ният эгасининг ўз ҳаёти, шахсияти доирасига сиғмайдиган фавқулудда имкониятлари мавжудлигини алоҳида уқтирди, уни умр боғидан мумкин қадар сара мевалар ундиришга, мақсад йўлида собитқадам бўлишга, тинимсиз изланишга ва интилишга даъват қилди. Шоҳбайт:

Бировким, жаҳондин керак ком анга,
Эмас яхши бир ерда ором анга.

Агар табиат диалектиказининг тинимсизлик, ором-

сизлик қонунини "барчадин шариф ва латиф" хилқат — инсоннинг яратувчи даҳоси, заковат қудрати билан боғлаб, унинг хаёлот оламига, ижодий имкониятларига татбиқан таҳлил қилиб кўрсак, Навоийга ором бермаган "жаҳондин керак ком" образининг маъносини, ҳар қалай, англаб олса бўлади. Улуғ шоир шахсан эзгу мурод — "ком"ни ўзининг тафаккур ва қалб дунёсига жо қилгани туфайли шеърӣ ижод ва маърифатни деярли баробар бошлаган болалик чоғларидан умрининг сўнгги шуурли дақиқаларигача (у охирги уч кунни хушсиз ўтказган), ҳатто ҳордиқ-оромга мўлжалланган соатларини ҳам оромсиз, "эл коми", "халқ ғами" билан ўтказди; муболағасиз айтиш мумкинки, бир ўзи қанча шоир, арбоб, ориф, мураббий, ҳакам умрини яшади...

Зотан, у илк бор тартиб берган "Бадосъ-ул бидоя" дебочасида инсоннинг бунёдкорлик даҳоси, тафаккур заковати ва фидойи табиатига шундай қиёсий мезонлар билан ёндашган эди:

*Ранж кўрмай киши топарму фароғ,
Кўнгли ўртанмайин ёнарму чароғ?
Тухм ерга кириб — чечак бўлди,
Қурт жондан кечиб — ипак бўлди.
Лола тухмича гайратинг йўқму,
Пилла қуртича ҳимматинг йўқму?..*

Зоҳиран оддий кўринган табиат ҳодисалари — "чароғ", "тухм" (уруғ), "чечак", "қурт", "ипак", не ажабки, азалиёт қонунлари тақозоси билан ўзлари англамай мўъжиза кўрсатадилар: "чароғ" бамисоли зулмат салтанатидан ёруғ гўша, маскан, майли, кичик бир анжуман яратмоқ учун ўз-ўзини ўртаб-қуйдиради; лола уруғи келгуси баҳорда ҳам чаманга оро бериш учун (одамларга қанчалик қувонч бағишлашини билсайди!) тупроқ остида чиришга рози бўлади; пилла қурти-чи? У ўзи хаёлига келтирмасдан янада олижаноб "мақсад" йўлида — одамзоднинг қанчадан-қанча моддий, маънавий, эстетик эҳтиёжларини қондириш учун "жонидан кечади — ипак бўлади". Шоир сайлаб олган ҳодисалар, қайта яратган ташбеҳ — нисбатлар табиатан мўъжизакорлиги — стихияли, беминнат бунёдкорлиги, хайрли фидойилиги ҳар бир эсли-хушли, яхши ниятли кишида шавқ, рағбат ҳисларини уйғотмайдими? Лекин Навоий кузатган мақсад бошқа — бу кўчирилган шеърӣ парчанинг,

айниқса, охирги сатрларидан аён сезилиб туради: "Лола тухмича ғайратинг йўқму? Пилла қуртича ҳимматинг йўқму?" Бу — биринчи навбатда, ижодий жасоратда назири йўқ шоирнинг ўзига қаратилган қутлуғ даъват сўзлари эди. Қолаверса, Навоий инсоннинг онгли меҳнати, аниқ, балким улуғ мақсадни кўзлаган фаолияти, яна аниқроғи, меҳнат фаолияти заминидagi мўъжизакор имкониятлар ҳақида камоли куйиниб сўзлайди. Модомики, "барчадан шариф" одам фарзанди жафо чекмай, тер тўкиб жонини койитмасдан, турли қийинчиликлар, қаршиликлар, монеликлар заҳматини сабот билан тортмасдан ("ранж кўрмай") фароғатга эришолмас экан, лоақал инсон зотидан бўлмаган онгсиз-идроксиз мавжудот билан ўз куч-қудратини қиёслаб кўрсин: наҳотки инсоннинг ақл ва қалб чироғи шамъчалик фидойилик намунасини кўрсатолмаса — "кўнгли ўртаниб ёна" билмаса?! Наҳотки башар авлоди "лола тухмича" ё "пилла қуртича" ғайрат-шижоат, ҳиммат — жасорат кўрсатишга қодир бўлмаса? Шоирнинг биргина "йўқму?" — деган сўроғи — руҳий ҳайқириғи моҳиятида инсонлик номи ва шаънига, номус ва диёнатига қаратилган анчайин маломатли — таънаомиз руҳдаги даъват ётади: "Ахир сен, илоҳий қудратнинг энг азиз ва мукаррам, улуғ ва қудратли, энг гўзал ва беназир эҳсонисан — инсон деган номинг бор, бас, то тирик экансан, инсонлик номига муносиб ғайрат ва ҳиммат кўрсат!" Зотан, Навоийнинг инсон даҳосига бўлган имон-эътиқоди, ўзининг руҳий-маънавий эҳтиёжларига яраша иқтидор ва имкониятларига бўлган ишонч — эътимоди уни маълум даражада идеаллаштиришга, "ғайрат" ва "ҳиммат"ни беқиёс даражада баҳолашга мантиқий асос беради.

Навоий бошқа бир шоҳбайтида инсон меҳнатининг шарофат ва хосиятларини (шоирда "меҳнат" сўзи биз бугун талқин қилганимизга нисбатан кўп маънолидир) илоҳий қисматнинг хоҳиш-иродаси деб билади:

*Тенгри эҳсонига шод ўлгон қилур —
Ўзни шоду меҳнатидин элни ҳам.*

Бу чиндан ҳам олижаноб ва олийҳиммат сифатларни ҳайратомиз мухтасар шаклда жамулжам этган нуктадон мисраларда, менинг наздимда, бир йўла тўрт нафар,

бири биридан фузун ғоя — эзгу ният ифодаланган: (1) "тенгри эҳсони" — ҳар бир инсоннинг ўзлигини, моҳиятини таниши, нечун дунёга келганини яхши англаб олиши; (2) бундай улуғ насиба — толедан "шод ўлмоқ", бунинг шукронаси учун ўзининг ҳақ-ҳуқуқлари билан баробар, одабийлик бурчларини чуқур идрок этиш; (3) "меҳнатидин" (мақсад йўлида тинимсиз ҳаракат, интилиш, жазм, қунт, машаққат, мардлик, ғайрат-шижоат, жасорат намунасини кўрсатишдан) даставвал "ўзни шод" қилиш — шахсан инсоний камолот касб этиш, дунёдан нотаом, армонли ўтмаслик ва ниҳоят, (4) "меҳнатидин элни ҳам" рози қилиш, унинг раҳматини олиш. Бу сўнгги мурод-муддаонинг қадрият, аҳамият доираси аввалгиларидан ортиқ бўлса ортиқдирки, кам эмас. Халқимизда одам фарзанди фақат ўзи учун яшамайди, деган доно ва хайрбод фикр турфа шаклдаги ҳикматли сўзларга кўчган. Бас, "халқ ғами", "эл коми" ҳақида ўйламаган, вақтики қўлидан келганча бирор юмуши — меҳнати, холисанлилло хизмати билан ё бошқа бир ҳаракати — яхшилиги, лоақал яхши сўзи ("Ганж бериб бўлмас экин тутса кўз, улча қилур вақтида бир яхши сўз"), ҳаттоки яхши ўй-нияти билан ("Сўз била ўлмаса эл пешаси, Яхши керак кўнглида андешаси"), айниқса, кўнгли ярим, дили ўксик одамларга озгина қувонч, юпанч, таскин беришга ярамаган бедарду лоқайд кимсани одам жинсига киритиб бўладими?.. Аксинча, Навоийнинг қаҳрамони инсон тириклиги — ўй-хаёли, ҳиссиёти, хотироти, ҳаракат — аъмоли ("меҳнати") билан "тенгри эҳсони" бўлмиш бошқа жонзотлардан фарқ қилар экан, демак, у ўзининг улуғлиги ҳаққи-шукронаси учун ҳар бир фурсатни ғанимат тутиши ва хусусан, "элни шод қилиш" ўй-хаёли билан яшашни, меҳнат қилишни инсоний бурч деб билмоғи керак. Навоий "тенгри эҳсони"ни шундай идрок қилди, унга шукроналик туйғусини эътиқод даражасига кўтарди; ўзининг ғайрату ҳиммати, шафқат ва муруввати, саховат ва марҳамати — "меҳнати" билан одамларга нажот, умид, қувонч бахш этиш кишининг шахсий эҳтиёжларига зид келмаслигини, аксинча, унга икром, эъзозу қадр олиб келишини бошқалардан яхшироқ англаб етди ("Нафинг агар халққа бешак дурур, Билки бу нафъ ўзингга кўпрак дурур"). Шоирнинг улуғ салафлари ҳам "тенгри эҳсони"ни инсонга берилган шарафли, муқаддас сифат деб билганлари учун пок,

комил, фидойи эътиқод — "меҳнат" билан дунёдан ўтган, барҳаёт ном қозонган эдилар (буни Навоий чуқур идрок этарди), унинг халафлари — издошлари: Бобур, Фузулий, Ҳувайдо, Машраб, Нодира, Огаҳий, Хазиний, Фурқат мақомидаги ўнларча етук шоирлар ҳам шундай имону эътимод билан яшадилар.

Токи инсон даҳоси ижод, санъат оламини, жумладан, шеърят мўъжизасини таҳқиқ этибди, у ўзини, ўзлигини танишга, қандай усул-воситаларда бўлмасин, моҳиятини, руҳиятини англаб етишга интилиб, курашиб яшайди; гоҳ зоҳиран аниқ — дунёвий сиймосини чизмоқчи бўлади, гоҳ ботинига, руҳига назар солади, хаёлан унга идеал, ҳатто илоҳий маъно ва қиёфа бсради. Бу инсоннинг ижодкорлик, изланувчанлик закосидан, бунёд этгани, эришгани билан кифояланмас, ўзидан қоникмас, оромсиз табиатидан далолатдир. Моҳиятда "тенгри эҳсон" бўлмиш бундай қобилият ва салоҳият — барча жонли мавжудот ичида фақат инсон зотига хос хусусият. Навоий қутлуғ мавзуга қайтиб, бир-биридан нафис ва теран лавҳа-образлар яратади. Шоҳбайт:

*Эрур ўзга ҳайвон бу иштин бари —
Ки инсон эрур барчанинг сарвари.*

Биринчи мисра орқали одамзоддан ўзга жамики жонзотнинг моддий борлиққа нисбатан мустасно ҳолатига аниқ ишора қилинади, баҳру бар, кенг маънода, арзу самонинг турфа неъматлари, сиру мўъжизотлари, азалнинг қадим замонлардан одамга тинчлик бермаган қонунлари, меъёрлари, турли зиддият ва муаммолари ҳайвонот дунёси учун маъносиз, фарқсиз... Шу тариқа, замирида мураккаб, давомли фалсафа, теран фикр-ғоя зуҳур этган иккинчи мисрага бадий-мантиқий замин ҳозирланади, натижада "инсон...барчанинг сарвари" каби ниҳоятда мухтасар, лекин ҳам дунёвий, ҳам фазовий-илоҳий миқёсга эга бўлган умумлашма фалсафий лирик образ шаклланади. Навоийнинг набиёна ҳадисга тенг сўзлари, айниқса, XV аср муҳиtida айтилгани ҳар жиҳатдан эътиборли. Бизга — XXI аср бўсағасида, эҳтимол, анчайин оддий туюла бошлаган, аслида улуғ шоир кузатган маъно-моҳият эътибори билан чинакам "сўз гуҳари" бўлган уч ташбеҳ нафақат Навоийнинг шеърят даҳоси ҳақида, балки

темурийлар даврида туркий тилдаги бадий-фалсафий тафаккур парвози ҳақида ҳам ёрқин тасаввур беришга қодир. Инсон шаъни ("нангу номи")ни шунчалар улуғлаган мазкур уч "сўз гуҳари" замирида Навоийдан кейинги асрларнинг не-не довул-суронлари, алғов-далғовлари, ҳатто 1917 йилдан кейин она халқимиз, бошқа тақдирдош ҳамюртлар бошига тушган мислсиз кўргилик — ваҳшатлар шароитида ҳам руҳи завол билмас умумбашарий идеаллар бугун покланиб, барқарор қадриятга айланиб бораётгани, шубҳасиз, ҳар бир ихлосманд шеърхон — навоийхон дилини нурга, гурур ҳисларига тўлдиради: "инсон — барчанинг сарвари!" Чиндан ҳам у ўзининг дахлсиз аршига кўтарилиши, мукаррам ва қодир мавқеини тиклаши керак. Бу Навоийнинг ўлмас хаёллари, қутлуғ армонлари руҳига, давримиз ва замондошимизнинг руҳий, маънавий, ахлоқий, эстетик эҳтиёжларига матлуб ният, муносиб аъмолдир.

Навоий учун "абдий мавзу" — муҳаббат наволари бамисоли мўътабар анъанавий усул, ғаройиб шеърӣ мезон, баркамол санъат ва бадийят меъёри; асосий муддао, даставвал, инсоннинг руҳий оламига, "ҳусну жамолда дилпазир, фазлу камолда беназир" суврати-ю сийрати — гўзал маънавиятига муносиб сўз айтиш, унинг бутун, комил ва солим образини яратишдир. Улуғ санъаткор наздида ошиқнинг инсоний ҳислатлари сира-сида поклик тимсоли ҳам руҳиятга, маънавиятга, ҳам заковат — фикратга хос, шунингдек, хуштабълик, назокат ва нафосат туйғусининг сўзга кўчган аломатларидан биридир. Навоийнинг лирик девонлари ва дostonлари учун муштарак гоё — сафобахш хаёллар ифодааланган байтлар кўп. Шоҳбайт:

*Ошиқ ани билки, эрур дарднок,
Ҳам тилу ҳам кўзию ҳам кўнгли пок.*

Беихтиёр равишда Фарҳоднинг портрет чизгилари мужассами бўлган кўпқиррали лирик образ ёдга тушади: "Демонким кўнгли поку ҳам кўзи пок, Тили поку сўзи поку ўзи пок". Аввало, бадий-мантиқий изчиллик тақозосига кўра, ушшоқ аҳли учун нафақат ҳаёт, умрга тенг, балки ундан зиёд — илоҳий маъно касб этувчи "дарднок" ташбеҳи, унинг байтда тутган ўрни ва "пок"

тимсолига нисбати ҳақида. Биринчи қарашда дард, дардли ва пок, поклик тушунчалари ўртасида қандайдир узилиш, ўзаро номутаносиб ёки изоҳталаб бир ҳолат мавжуддай туюлиши мумкин. Аслида, байт замирида жойланган инсоний туйғулар оламига тийрак ва теранроқ разм солиб кўрсак, шоир ташбеҳлари муҳаббатдек нозик-сирли қисмат билан боғлиқ руҳий ҳолатлари, зиддиятлари билан жозиб ошиқ дунёси ҳақидаги тасаввуримизни бойитса не ажаб: фақат "дардноқ" кўнгил алам-изтироблар ўтида покланиши мумкин; фақат ишқ дарди нималигини юракдан ҳис қилган, кечирган одам оламга тоза назар солиши мумкин; фақат шундай имон-эътиқод билан сева билган кишининг тили унинг дилини — ўзлигини равон ифодалашга қодир бўлиши мумкин. Бас, кўнгил поклиги — муҳаббат туйғуларининг самимийлиги, ҳаққонийлиги, ҳар қандай худбин — маҳдуд майллардан мусаффолиги, руҳ соғломлиги (Навоий таъбирича, солимлиги), қалб саховати ифодаси; ниҳоят, икки киши — фақат ошиқ ва унинг маҳбуби — ёри учун маҳрам, ўзгалар учун номаълум, сирли кечинмалар, ҳолатлар, ҳаёллар, хотираларнинг хос маскани демакдир ("Кимки ишқи пок эрур, сирри анинг пинҳон керак..."). Бугина эмас. Нафақат суфиёна — қаландарона шеърятда, балки ошиқона, орифона газалларда, рубоийларда (чунончи, Навоий ва Бобурда) ҳам кўнгул ёлғиз бир кишининг, яъни ошиқ, ориф ё қаландар ўзлигининг ҳамрозлик гўшаси, узлатгоҳига айланиши мумкин... Кўз поклиги — кўнгил билан руҳнинг ҳолатини аниқ, тиниқ ва теран ифодалаш рамзи; ошиқ нигоҳининг нафақат шайтон фириби, васвасасидан, балки ҳар қандай снгил, беқарор майл-истаклардан холи, нафосат ва садоқат туйғусининг хос, мўъжизакор уйғунлиги тимсоли ("Ўзгалар ҳуснин тамошо айласа чиқсин кўзум..."); ниҳоят, соф нигоҳда дунявий сувратнинг илоҳий сийрат — моҳият касб этиши — мажознинг ҳақиқатга айланиши, яъни Навоий каби вали сифат зотларнинг илоҳиёна муборақ назари рамзини ифодалаш мумкин ("Ким назар пок айлагач айни ҳақиқатдур мажоз...") Тил поклиги — аввало, инсон лисони — нутқининг эзгу, олижаноб ният, комил, нуктадон фикрлар, шоирона лутф — фасоҳатли сўз билан зийнатланган, ёлғон, риё ва қаллобликнинг турфа кўринишларидан холи бўлган, тўғри, мантиқли ва тамизли хусусиятларидан далолат беради; қолаверса, бу

ошиқ сухандонлиги — "арзи ва ниёзи"ни изҳор этиш воситаси, унинг ўтли-ҳароратли, дардли ва сурурли аломатларини ўзида мужассамлантирган муҳаббат тили, вафо шеvasи. Ниҳоят, тил поклиги улуғ шоирнинг девонларида, дostonларида, рисоlаларида муқаддас сўз — "каломи шариф" даражасида талқин қилинади, гоҳ "кўнгил ҳадиси", гоҳи "Масиҳ нафаси" тарзида таърифланади. Бу ошиқлар калoми орқали шеърят тилига юксак қиммат бериш намунасиdир.

Яна бир ғазалда "пок кўз" биргина "пок юз" билан таносиб усулида келиб, поклик ғояси нафақат янги тасвир объекти — "юз" ташбеҳи орқали бадиий ривожлантирилади, балки бизга таниш "кўз" тимсолининг янги шеърӣй қирралари чизилади. Байт:

*Чун керакдур пок кўз манзури бўлмоқ пок юз,
То юзунг бор — ўзга юз кўрмак эмас имкон кўз!*

Аввало, "пок кўз" инсоннинг инсонга, хусусан, яқин дўст-анис, маслакдош, ёр-махрам кишига мутлоқ самимият ва яхши ният кўзи билан, тоза қалб нигоҳиyo руҳ солимлиги (соғломлиги) билан назар солиши демакдир. Бас, олам ва одамни кўнгил беғуборлиги, маънавий поклик билан кўришга, англашга қодир кўз учун бирдан бир матлуб ва "манзур" гўзаллик насибаси, унга муносиб тақдир ва баҳо ҳам фақат "пок юз" бўлмоғи керак. Табиатдаги турфа гўзалликлар, ғаройибот ва мўъжизотлар биринчи галда тоза-шаффофлиги, турли ғуборлардан холи эканлиги билан қадрли, эъозлидир. "Таъби поку хотири соф"ликда яктолардан бўлган улуғ шоир табиӣй хилқатдаги мусаффолик билан гўзалликнинг уйғунлиги ошиқона муносабатлар (аниқроғи, ўзининг илоҳий ишқ идеали) учун ҳам бирламчи эҳтиёж даражасида баҳоланиши ва эъозланишини истаиди. Шу гўзал ва олижаноб мантиқ заминида туриб, муҳаббат эътиқодининг шахсан ўзи такрор-такрор, бири-биридан пурдaрд, рангин байтларда улуғлаган вафо, садоқат туйғусини шеърӣй таҳқиқ этади: "То юзунг бор — ўзга юз кўрмак эмас имкон кўз". Шу тарзда, тарди акс санъати ("кўз", "юз" ташбеҳларининг ўзарo ўрин алмашиб такрорланиши) орқали поклик ғояси кўпқиррали — полифоник лирик образга айланади.

Навоий сўз нуктадонликларига, сўз фасоҳати — но-

зик ифода жилоларига шунчалар юқори қиммат бериб, юксак талабчанлик билан ёндашгани ҳолда, баъзан бадиий мантиқ тақозосига кўра байтда аини бир сўзни икки, ҳатто уч бор қўллайди. Шоҳбайт:

*Ишқ ўти бирла кўнгул, сув бирла кўзни қилди пок,
Пок манзилларда меҳмон қилғали ул покни.*

Маълумки, табиат ва жамият ҳаётида сув билан покланмайдиган нарса кам, айрим жинсдаги нарсалар ўтда товланиб тозаланади. Улуғ шоир тозаришнинг ана шу икки усулига рамзий маъно беради (хусусан, ёз ойлари халқимиз меҳмон кутганда озода-орапта қиладиган махсус жой-манзилгоҳлар ҳам кўчма маънода келган). Зотан, сўз маҳбуба висоли — мулоқоти орзусида "кўрган" ҳозирликлари — кўнгил, кўз оламида кечирилган, ўз моҳияти билан чуқур, сирли, зиддиятли руҳий ҳолатлар — ширин дард, оғриқли қувонч, безовта умид, мўъжиз ҳаёл, иштибоҳли армон туйғулари тўғрисида. Хуллас: "ишқ ўти" — ҳажр келтирган руҳий изтиробларсиз кўнгил покланмайди, унинг кўз ёшлари тарзида акс этган ларзалари ҳам табиий, бўйсиз кўз кўнгилнинг ҳолатини аниқ, мусаффо акс эттиролмайди. Шу тариқа, ошиқнинг "кўнгли" ва "кўзи" маҳбуба ҳаёлан меҳмон бўладиган сирли-ғаройиб "манзиллар"га айланади; сўнгги такрорий (учинчи) ташбеҳ — "ул пок" байтдан кузатилган асосий ният — маҳбубанинг бамисоли тутилмаган тимсоли — образидай таассурот қолдиради.

Ҳазалларнинг бирида "бир-бири" сўзлари уч бор такрорланиб келадики, бу беихтиёр шашмақом наволари ёки мусулмон Шарқи наққошлик санъатининг гирех усулларига хос оҳанг ва ранг-чизиқ жилоларини эсга солади. Байт:

*Гўйиё бир-бирига ошиқ эрур ул икки қош,
Ким қўяр бир-бириси бир-бирининг оллида бош.*

Шеърятга хос сўз санъатининг махсус қонунларига биноан чизилган бу лирик лавҳанинг "ранг"лари бунчалар тоза, тиниқ ва беҳоллигидан ҳайратга тушмай бўладими? Соҳир шоир, аниқроғи, унинг мусаввир табиат қаҳрамони — ошиқ маҳбубининг қошларини

шундай жонлантирадики, улар икки ишқ шайдоси — йигит-қизга айланади: гўё ошиқ ҳажр қийноқларида тинка-мадори қуриб йиқилгану ўз маҳбубига восил бўлишдек умидбахш, мўъжизакор муждадан руҳланиб яна ўзига келган ва урина-сурина кутилмаган бахт — ёр дийдорини кўриш, муборак нафасини туйиш шукронаси учун яна бир неча лаҳза унинг истиқболи пойида ерга бошини қўйган, йўқ, улар бир-бирининг "боши устига", "кўзи устига" (халқона образлар) бош қўйганлар (Мажнун билан Лайлининг саҳродаги мулоқот — мунгли висол дақиқаларини кўз олдингизга келтиринг), яъни бошлари учрашганлар, боғланганлар, қошдек туташганлар. Икки вафодор ушшоқнинг классик шеъриятимизда кам учрайдиган бундай мастона-фароғатли (аҳтимол, соғинч, интизорлик ёшлари, ҳасратлари билан йўғрилган) висол онлари тасвири қанчалик жозибали, нафис, тиниқ ва ёрқин чизилган! "Бир-бири..." сўз-тимсолининг ҳар гал ўзгача ҳолатни ифодалаб келиши шоҳбайтга ажаб ўйноқи лутф, муסיқий равонлик, бадий рангинлик бағишлайди. Ҳолбуки, ҳақиқий ошиқ-маъшуқаларнинг хаёлдаги висол лаҳзалари манзараси фақат "икки қош" тимсоли воситасида чизилади.

Бундай ҳайратбахш лирик манзара руҳида инсон фазлу камолининг ёрқин бир қирраси — меҳр-вафо шеваси зуҳур этадики, бу билвосита — рамзий ифода усулидир. Энди бевосита, яъни ҳар бир сўз, ташбеҳнинг асл маъноси, хос хусусияти заминида яратилган умумлашма образ-лавҳалардан айрим намуналар устида мушоҳада юритамиз. Шоҳбайт:

*Жоҳу мол аҳлида йўқ меҳру вафо,
Бас, менга меҳру вафо — мол ила жоҳ.*

"Меҳру вафо" қутлуг хаёл — комил инсоннинг муҷассам ва мухтасар тимсоли — шеърӣ образини яратишда эътиқод ("имон"), ор-номус ("нангу ном" — "Ошиқ ўлгон кечти нангу номдин..."), поклик ("Ҳақки биров хилқатини қилди пок, севмаса нопок эл они, не бок?") каби бир-биридан нуктадон, эзгу тушунчалар — руҳий-маънавий қадриятлар сирасига киради. Не ажабки, бундай муборак калом "жоҳу мол" тимсоли билан

муқобил қўйилади, яъни турли даражадаги амал, мансаб эгалари ("жоҳ аҳли"), пул, молу дунё бандалари ("мол аҳли") меҳру вафодан маҳрумдир, деган аёвсиз ҳукм чиқарилади. Бундай узил-кесил, лекин ҳаққоний, адолатли муҳокама юритишга журъат этган одамнинг ўзи "хилқати пок" бўлиши, меҳру вафо расмини номус ва имон даражасида эъзозлаши — ҳам ҳаётӣй, ҳам руҳӣй эҳтиёж деб билиши, шундай эътиқод унинг аъмолига айланиши керак. Навоӣй бир умр шу комил ва солим (соғлом) эътимодни гўё инсонӣй юксаклик буржига байроқ қилиб тиккани учун ҳам турфа хил вафосизлар дастидан бамисоли кўкка ўрлагундай нола-ҳасратлар қилди ("Замона аҳлига гар юз қуёшча кўргузубсен меҳр, Вафо зинҳорким бир зарра чоғлиғ эътимод этма"). Айниқса, иккинчи мисра мазмунӣ шоир дунёсини мумкин қадар аниқ, ёрқин, бутун ва мухтасар сўз — тафсилотлар орқали тасаввур этиш эътибори билан қимматли: "Бас, менга меҳру вафо — мол ила жоҳ". Не-не азобли ўйлар, зиддиятли, иштибоҳли андешалар ва шубҳасиз, муносиб сўз-тимсол ва оҳанг уйғунлигини яратиш жараёнида пурмаъно соддалик, равонлик касб этган бу фикр замиридан меҳру вафодек жаҳон хазинасига, жаҳонгир султонлар тахту тожига бергувсиз мўъжизакор маънавий давлат, дахлсиз руҳӣй салтанат маъноларини англаш мумкин. Аммо фақат Навоӣй руҳияти, маънавияти, ижодий даҳоси яратиши, таҳқиқ қилиши мумкин бўлган бундай рамзий-хаёлий давлату салтанат реал ҳаёт зиддиятларига не чоғлиқ дош бера олади? Ҳаётда Навоӣй каби инсонӣй меҳру вафони ўзининг ягона давлати, подшолиги ("мол ила жоҳ") деб англайдиган одамлар борми? Агар бор бўлсалар, уларнинг "жоҳу мол аҳли" олдида қадр-қиммати қанчалик? Мазкур шоҳбайт нафақат ўзининг пурҳикмат мантиқ кучи, шафқатсиз ҳақиқат олдида бўйсунмас-қайсар, романтик руҳи билан, айни пайтда юқоридагидай юз-хотирсиз, очиқ-ошкор саволлари — ечими мушкул муаммолари билан беихтиёр ўйга толдиради, фикр-баҳс қўзғотади (унда тазод ва тарди акс санъатлари ажиб уйғунлик, бутунлик касб этган — "жоҳу мол" билан "меҳру вафо" муқобил тимсоллари ўрин алмашиб такрорланиши шунчалар ҳаққонӣй, айни чоқда изтиробли хаёللарга сабабчи бўлиши чиндан ҳам ҳайратбахш эмасми?).

Навоӣй афсус-надомат туйғулари ифодаси учун яна-

да аччиқроқ, алами зиёдроқ мазмундаги ташбеҳларга эҳтиёж сезгандай бўлади. Шоҳбайт:

*Одами бўлса вафо андин йироқ,
Ит вафо бобида андин яхшироқ.*

Қанчалик аёвсиз, лекин одил ҳукм! Айни пайтда таажжуб бир ҳол: шоирнинг лирик қаҳрамони — ошиқ бошқа байтларда ўзини "ёр кўйи итлари" билан, ҳаттоки итлар "оёғига ёпишган туфроғ" билан тенг қилади, бу гал эса (фарқи ориф тимсолида), негадир, жонидан ўтиб кетган бир алам ваҳждан омонсиз, ғазабнок қиёфа олади, демак, мазкур байт анъанавий усулда — зорланиш, илтижо, армон оҳангида эмас, балки реал бир воқеа заминида туғилган: Навоийдек нозик таъъ, покликда, меҳр-шафқатда, вафо бобида назири йўқ шоир, вали зотни яқинларидан кимдир қаттиқ ранжитган, эҳтимол, унинг шаънига номуносиб, ёлғон, маломатли ва ҳақоратомиз гап тарқатгандир ёки бирор маҳрам сирни фош қилгандир, шундай қаҳрли, аламноқ ҳолат ичида ўша ношукур вафосизни гўё ўз наздида итга ўхшатмоқчи ҳам эмас (агар ўртада аччиқ алам бўлмаса, итни вафо тимсоли қилиб олиш номағруб маъно англатмаслиги мумкин), балки "ит...андин яхшироқ" дейиш билан дунёда энг ёмон, бошқа бир жирканч маҳлуққа нисбат бераётгандай, вафосизлик балосини ер билан яксон қиляпти. Шубҳасиз, байтнинг оҳанг-интонацион қурилиши, қофия унсурлари ҳам таъсирчанликни кучайтиради. Ҳолбуки, Навоий аксарият ғазалларида вафосизликдан қанчалик зорланмасин, уни беомон қоралаш тамойили сезилмайди, аксинча, вафонинг, масалан, эҳтимол тутилган, лекин ошиқ дардидан узоқ бир дараги, нишони учун жон нисор қилишга тайёр ҳол ифодаланадигани, бу ажабланарли эмас: "Менга йўқ, ўзгага бори вафо қилгонни гар топсам, Бошига эврулай, оллида жонимни фидо айлаб". Хуллас: "Ит вафо бобида андин яхшироқ" каби фавқуллодда кескин, муросасиз сатрлар, гарчи кам учраса-да, Навоий дунёси, шоир замондошлари ҳақида, умуман, инсон қисмати (вафосизлик дарди, фожеаси), ҳатто унинг тубан бир тоифаси ҳақида рўй-рост чизилган лирик лавҳа сифатида ўзига хос қимматга эга.

ОЛТИНЧИ МАҚОЛАТ

"ДАРДИМГА ХАЁЛИНИ ТАБИБ ЭТ..."

Гўйиё кўнглум таҳайюл мулкининг султони-дур,
Ким хаёл ичра қилур ҳар айшким имкони-дур

Сўз аввалини сарлавҳа шарҳидан бошлашга эҳтиёж сезилади. Бу — Қайснинг ота-она ризолиги ҳаққи, уларнинг дил муножоти — ёлборишларини инобатга олиб, мусулмонларнинг бош эҳроми Каъбани тавоф этишию табаррук қариялар — волидлар истаги зиддига, бу ихтиёрсиз зиёрат шарофати-ла қудрати илоҳийдан аввалгидан юз, балки минг чандон кучлироқ руҳий ташналик билан қилинган илтижо ифодаси... Муҳаббат дардию унинг нажоти, давоси хусусида шунчалар ёниб сўзлаш, ёруғ умиду чексиз ишонч ҳиссига тўла мўъжиз ва илоҳий бир руҳий ҳолатни кечириш!..

Аввало, том маънодаги маънавият нуқтаи назаридан ёндашганда, азалий мавжудиятнинг "барчасидин шариф ва латиф" инсон шаънини эъозловчи биринчи қадрият эътиқод бўлса, Навоий наздида, муҳаббат унинг ҳар жиҳатдан пок ("Юзи поку кўзи поку ўзи пок, Дили поку тили поку сўзи пок") ва комил тимсолидир. Хусусан, Мажнун билан Фарҳод, Лайли билан Ширин образларидан кузатилган мақсад ҳам уларнинг тенгсиз фазлу камоли ва ихтиёрий (ҳа, ихтиёрий!) фидойилиги мисолида муҳаббат идеалини эътиқод даражасига кўтаришдир. Мазкур фикрни "наби суврат, вали сийрат" шоирнинг беназир шахсияти (шу жумладан, унинг хос ишқий идеали) билан боғлаганда, бу мислсиз гўзал маънавият образи бутун салобати билан гавдаланади. Энди сарлавҳа-мисранинг бадиий қимматини баҳоли қудрат шарҳлашга ҳаракат қиламиз. Бу — Навоий таҳайюли ва тасаввуридаги муҳаббатнинг бағоят дара-

жада мухтасар ва жозиб ифодаси — нафис санъат ("санъое нафиса") намунаси бўлган бадийят. Акс ҳолда, одамзод дарди, унинг хаёли ва табиб тушунчаларидан шунчалар гаройиб маънолар шодаси — ларзакор руҳий ҳолат ифодаси яратилармиди? Жозиба сири сўзларнинг ўзгача — рамзий маъносида ҳам эмас. Аслида шоир уларни ўхшатиш-муқояса, бирон-бир шеърӣй нисбат сифатида қўлламайди. Фақат сўзнинг "хоса маъни" — махсус, сирли-яширин бадий қирраларини инкишоф этишда соҳир санъаткор эканлигини намойиш этади. Шоир яратган нозик мантиқ у кўзда тутган гоё билан бевосита руҳий алоқага киришгани ҳайрат уйғотади: токи муҳаббат отли қисматнинг иродаси туфайли ошиқ учун даъвосиз, лекин муборак бир дард насибага битилган экан, фақат шу азобли бахтга, нурли гуссага сабабкор бўлган маҳбуб "хаёли"гина унга умид, нажот, шифо бағишлаши мумкин. Лекин бу азалий қисматда қачондир дарддан халос бўлиш (бу маъносиз!) гоёси эмас, аксинча, бир умр ўша ситамкор туйғу билан ҳамдарду ҳамдам бўлиб қолиш, фақат ўша хаёлий нажот умиди, шифо илинжи билан яшаш, ҳажрнинг барча озору жафолари билан ошно, маҳрам тутиниш, қисқаси, "васли мумкуни йўқ" муҳаббат дарсидан шикасталик, фидойилик билан таҳсил олиш Навоийнинг собит матлабидир (зеро, бу мўтабар даъвони шоир девонларидаги ҳар икки ғазалдан бири далиллай олади — мана шундай шоҳбайтлардан бири: "Демонг осойиш ҳадисинким, бўлур афлокдин Юз балият ояти шаънимга нозил ҳар замон"). Аммо бу айтилганлар бир сарию буюк санъаткор уч-тўрт сўзнинг маъно-мантиқ, ритм-вазн, товуш-музыка, ранг-тасвир, ифода-жозиба каби поэтик қирраларидан, уларнинг хуштаъб китобхон ўзича кашф қилиши мумкин бўлган ички имкониятларидан "таъби мавзун, зеҳни солим" санъат, бадийят яратиши бир сари эмасми: дардимга хаёлини табиб эт...

Алишер Навоийнинг хаёлот, хотирот дунёсида жил-вааланган сирли хилқат, унинг ўз таъбири билан айтганда, "тахайюл мулки", асосан "хаёл", "ёд", "тахайюл" каби бир-биридан рангину жозиб, бир-биридан теран, пурмаъно шеърӣй нисбатлар орқали кашф этилади. Даҳо санъаткорнинг шоҳбайтларига гоёвий, руҳий-маънавий ва бадий замин ҳозирлаган бундай кўпқиррали образлар, "сўз гуҳари"нинг турфа рангу оҳангларда зуҳур

этган нафисликлари (истиорали, кинояли, рамзий-мажозий, муболағали, тажнисли, таносибли, тадрижий-силсилали ифода ўзгачаликлари), орифона тафаккур теранликлари, ошиқона ҳиссий туғён замзамалари, қаландарона ҳурфикрлилик юксакликлари ҳар гал бошқача бир сифати, салоҳияти билан ажралиб туради. Айни чоғда улар турли шеърда турфа усулда — маънавий ва лафзий санъатлар билан музайян этилган ҳолда, такроран қўлланиши эътибори-ла ўзига хос сайёр образлар ҳамдир. Хусусан, "хаёл", "тахайюл" ташбеҳлари юзлаб шеърларда учрайди; улар ҳар байтда шоирона нозикхаёлликлар, мутафаккирона нуктадонликлар билан ҳайратга солади, фақат шеър санъатига хос фасоҳатли, мусиқий, тасвирий қирралари билан завқу шавқ уйғотади, ўйга толдиради. Уларда шоир қаҳрамони — ошиқнинг "арзи ва ниёзи" — ҳасратлари билан илоҳий ишқ маҳбубининг қанча дарду ситам, нолаю афғонларга сабаб бўлган "ҳусни ва нози" хаёлдай чексизу нажотсиз олис масофада туриб, бамисоли самовий муносабат боғлайди. Лекин бундай гаройиб мулоқотнинг ҳар сониясида инсоннинг тафаккур даҳоси, руҳият фазоси учун олис-яқинлик меъёрлари ўз кучини йўқотади. Терма байтларнинг турли даражадаги шарҳи бу фикрни тасдиқлаши мумкин. Шоҳбайт:

*Гўйиё кўнғлум тахайюл мулкининг султонибур,
Ким хаёл ичра қилур ҳар айшким имконибур.*

Бу шоҳбайт лаҳзали кечинма, руҳий ҳолат заминига қурилган эмас. Аксинча, фараз қилиш мумкин, бу — тўзимсиз муҳаббат дарди билан боғлиқ не-не изтиробли жараёнларнинг, маъно миқёси ҳаётнинг ўзи қадарли чексиз, зиддиятли бўлган буюк қисмат — ишқ савдоси инъом этган олам-олам суруру қувончлар, у етказган ҳудудсиз озору ситамларнинг мужассам тимсоли. Эҳтимол, бундай талқин улуғ санъаткор кўзлаган ниятни бир жиҳатдангина ёритиши, фақат шоир қаҳрамони — ошиқ ё ориф кечирган хаёллар дунёсига (гарчи байтда севги ҳақида бирон-бир сўз учрамаса-да) дохил бўлиши мумкин. Ҳолбуки, бир байтда ёнма-ён келган "тахайюл", "хаёл" тимсолларини "абодий мавзу" билан боғлаб талқин этиш кифоя қилмайди, бу ташбеҳлар замиридаги ғоя Навоий ижодининг барча соҳаларига дахлдордир. Шунинг учун умумлашма ха-

рактардаги бу тимсолларга алоқадор икки нуқтани шарҳлаб ўтиш кифоя: аввало, шоир қаҳрамонининг ўй-хаёл дунёси жаҳонгир шоҳлар тасарруфидаги бепоен мулку дахлсиз салтанатга нисбат берилиши муболағанинг ифроқ усули; қолаверса, ҳар қандай хаёлот, руҳият дунёси моддий дунё қаршисида беқиёс даражада кўламдор ва теран бўлгани каби Навоий инкишоф этган образ — "тахайюл мулки" ўзининг ҳаётдаги объектига нисбатан шу қадар кенгдир. Илло, шоҳ-султонлар мулки фақат жуғрофий миқёсни, чекланмаган салтанат — қудратни ифода этгани ҳолда, улуғ шоирнинг "тахайюл мулки" арзу самога сиғмаса не ажаб! Худди шундай: "кўнгул"нинг "султон"га нисбатида ҳам макону масофа, даврону давлат меъёрлари билан солиштириб, тенглаштириб бўлмайдиган тафовут бор. Шу маънода, "кўнгулм тахайюл мулкининг султони" образи моҳиятида бизга тафсилий жиҳатлари пинҳоний бўлган қанча зиддиятли туйғулар, эҳтимол, қалб хотиралари зуҳур этади! Фақат шоирнинг бошқа асарлари орқали бу мисра замирига гениал ижодкорларга хос қонуний фахрия, руҳий қониқиш, айни чоғда буюк армон, ўкинч, ҳатто маълум киноя маънолари жойланганини тасаввур этиш мумкин. Иккинчи мисра: "...хаёл ичра қилур ҳар айшким имконидаур", асосан, биринчи мисрани ўзича тўлдириш ва шарҳлашга хизмат қилади. Лекин, муҳими (эҳтимол, бунда киноя — ўкинч, алам туйғулари яна кучлироқдир), жаҳонгир султонларнинг шаҳватпарастлигига муқобил олинган "ҳар айшким" иборасини, ҳаётий ва ишқий эътиқодда тенги йўқ шоирнинг хоҳ дунёвий сувратига, хоҳ илоҳий сийратига нисбат бериб шарҳлаганда, зиддиятли ўйга чўмдиради (зеро, бошқа бир ғазалдаги мана бу байт мубоҳасага тортади: "Қачон даврон манга бир бўйла ишратни раво кўргай, Ки ўрганмиш мени ўртарга ҳижрон дарду доғинда").

Терма байтларда шоир қаҳрамони — ошиқнинг орзу-даги маҳбуби ҳар гал хаёлининг кутилмаган инъоми тарзида шаклланади. Байт:

*Эврулур кўнгулмда ул чобук хаёли ҳар кеча,
Шуълалиқ кўнгулмни қилди чарх фонуси хаёл.*

Биринчи мисрадаги "чобук хаёли" анъанавий усулда — ишвакор маҳбуб тимсолида келган бўлса, кейинги

сатрда унинг болаларча шўхлиги, ўту машъалага ўч табиати, ҳаёт ҳодисаларининг, айниқса, муҳаббатнинг маъносини (дард аҳлининг ҳолини) англашдан узоқ атвори кинояли оҳангда чизилади. Демак, зоҳиран қараганда, ҳар икки мисрада бошқача тарзда, такроран келган "хаёл" ташбеҳи гўё шўху бедард гўзал тимсолини яратади. Аслида эса, сатрлар моҳиятида қаҳрамон кўнглида кечаётган жараёнлар зиддияти эътиборни тортади: не қилсинки, ошиқ Навоий кўра-била туриб, ўша бераҳм маҳбуб ёди билан нафас олади, кўнгли ўша ишқнинг дарди — оташида ўртаниб-ёнади; унинг алангасидан ҳосил бўлган "шуъла" бамисоли "чарх фонуси" бўлиб тунги оламни ёритса не ажаб! Навоий яшаган замонда, ҳатто яқин ўтмишда ҳам одамлар қоронғу кўчалардан одатда фонус, баъзан машъал тутиб ўтганлар ("Тун қоронғу, маст отланди, кўнгулнинг шуъласини Айлабон машъал борурман уйига еткурғали" дейди шоир бошқа бир шеърида). "Шуълалиқ кўнгил"нинг ойга — "чарх фонуси"га нисбат берилиши учун ойдин кечаларга хос сирли-пинҳоний хилқат билан бедор ошиқ хаёлларининг фазовий чексизлиги бадиий-мантиқий замин — ўзига хос замон ва макон вазифасини ўтайди. Байтнинг жозиб жиҳати яна шундаки, "шуълалиқ кўнгул" атрофида айланган хаёл ошиқнинг ҳажр тунларида туғилган руҳий кайфиятини ифодалайди. Хуллас, ҳар икки ҳолатда ҳам "хаёл" фақат ошиқ субъектига мансуб — унинг кечинмалар дунёсини очиб беради. Лекин бу образнинг бевосита маҳбуба шахси, унинг бирон-бир хислати билан боғланмаганлигидан қатъи назар, байтдан кузатилган асосий мақсад муҳаббат идеалини ("ул чобук хаёли"ни) самовий юксакликка кўтаришдир. Бунда "кўнгил" ва "хаёл" ташбеҳларининг турли маъно қирраси — ҳар гал янги бадиий вазифани адо этиши тажнис (жинос) санъатининг бетакрор бир намунасидир.

Навоий сайёр характердаги, таъбир жоиз бўлса, марказий образни такроран келтириш усулига тез-тез мурожаат этади. Шоҳбайт:

*Белингга то сочинг чирмашти раишқидин анинг ҳар тун
Димоғимда тонг отқунча хаёл ёрмиш хаёл узра.*

Шоир ўз қаҳрамони — ошиқнинг ҳижрон тунидаги таърифдан ташқари "азобли ўйлари" (Асқар Мухтор),

изтиробли кечинмаларини нафақат халқона гўзал соддалик, лутф билан ифодалайди, аини чоғда бизнинг тасаввур ва қувваи ҳофизамизга ҳам эрк бераётгандай бўлади: эҳтимол, Навоий хаёлидаги сарвқомат ўз шайдоларини ортиқ куйдириш, зору интизор этиш муроди билан шўх-шўх одим отиб, ғамзасоз — ўйноқи ҳаракатлар билан ўзини парвосиз, тағофилга солиб бораётган (кундуз кунларининг бирида беихтиёр шоирнинг кўзи тушган) тансиқ дақиқалар таассуроти — узун сочларнинг нозик бел устида ҳар гал ўзгача тўлқин уриб, турфа шакл-шамойилда тўлғониб-буралиб кўриниши "ҳар тун... тонг отқунча" ошиқ кўзидан нари кетмаган (балким бу ҳол йилларча давом этади!), бу унинг дарди устига дард келтиргандир... Йўқ, бундай жозиб тасаввур ҳам, ҳар қалай, саҳва ўхшайди. Ошиқ шунчалар бераҳм маҳбубнинг кундузги шўхликлари, ишвакор хиромлари чоғидан эмас, балки тунги ором дамлари — уйқуда белга чулғаниб ётган соч толаларининг беҳолу беҳудлигидан ё, аксинча, сочларга "чирмашган" белнинг мастона ҳолатидан хаёлан рашк қилиб тўлғонади. Аниқроғи, шоир ўша то тонггача бедор кечган дамлар "хаёли"ни — маҳбуб васли ҳақидаги туғёнли ўйларни бир-биридан рашк қилган ошиқларга муқояса этади ("Таҳи беҳудлигимдан сесканиб тутсам адаб расмин Белига чирмашурда шавқнинг ифроти чоғинда", дея хаёлан мастона кайфиятга берилади Навоий бошқа бир ғазалида!). Мана шу бадий мантиқ тақозоси билан улар ("хаёл"лар) белу сочларнинг чирмашган ҳолатини яна ўзгача кайфиятга кириб ("рашкидин" безовталаниб) кутилмаган бир тарзда нисбатлаб келади. Рашк изтиробида беқарор, нажотсиз "хаёл"лар тонггача макону поён нима билмай ҳайрон қотса не ажаб?... Ёки бу "соқов даҳо" (Абдулла Орипов) — қадим дунёнинг не-не зиддиятли ҳақиқати билан юзма-юз тўқнашиб, ноилож ва ноумидликдан яна ўзининг сирли-сокин, дахлсиз манзили — маҳбуб тимсоли билан "ҳар тун" тузадиган ғойибона мулоқотига қайтган бўлса не ажаб?! Демак, биринчи қарашда гўё сўз ўйини заминига қурилгандай туюладиган "Димоғимда тонг отқунча хаёл эрмиш хаёл узра" мисра-лавҳасидан моҳият эътибори-ла Навоийнинг беназир Муҳаббат

этиқоди, улуг, фидойи шахсиятидан озми-кўпми бохабар китобхон жозиб-сирли маъноларни илғаб олишига шубҳа йўқ. Шу тариқа, анъанавий "тун" ва "тонг" (бу байтда "ҳар тун" — "тонг отқунча") муқобил ташбеҳлари — тазод санъати заминиди бадий силсила тузилади — "хаёл"нинг тугилмаган миниатюр образи яратилади.

"Тахайюл", "хаёл", "ёд" ташбеҳлари воситаси-ла ишланган ва ўзгача тимсолларда зуҳур этган туркум миниатюр образлардан яна бири. Шоҳбайт:

*Етти чарх авроқи тўлғай, етти баҳр ўлса мидод,
Ул қуёш васфига бир дамлик хаёлимни десам.*

Ифрот ва таносиб санъатларининг ўзгача нуктадонлик заминига қурилган бу шоҳбайтда Навоийнинг хаёлот, хотирот дунёси, ижодиёт даҳоси (бу гал лирик қаҳрамон олами шоир шахсига жуда яқин туради) фавқулудда аниқ ифодаланган. Шоир тузган бадий мантиқнинг фикрий миқёси, руҳий теранлиги, кузатилган ният поёни қанчалик ғаройиб бўлса, шунчалик уйғун ва мутаносибдир; ошиқ Навоийнинг фақат "бир дамлик хаёли"да (бу минимал вақт ўлчови билан "етти чарх", "етти баҳр" нисбатлари замирида тазод санъати яширинган) жилваланган маҳбуб ёди ҳақида, аниқроғи, унинг илоҳий васли умидида шеърият маъбуди Аторуд қалами қудрати-ла орзу қилинган Муҳаббат рисоласини яратиш учун... дунёнинг барча хаттоту саҳҳофлари тасарруфидаги на қоғоз варақлари, на сиёҳ ранглари бакор келади! Илло, қуёшнинг тасвири — мужассам тимсоли (майли, "бир дамлик хаёл" доирасида бўлсин) фақат "етти чарх"нинг чексиз самовий варақаларига жо бўлиши мумкин, бунинг учун "етти баҳр" сиёҳ вази-фасини ўтаса бас!.. Бу нафақат хаёлнинг шарқона сирли-сеҳрли, пуравж парвози, юксак шеърий санъат намунаси, айни чоғда "тахайюл мулкининг султони" — даҳо шоирнинг шахсияти, қалб хотироти қанчалар теранлигидан, шеърий тафаккур хазинасининг қанчалар бойлигидан далолатдир.

ЕТТИНЧИ МАҚОЛАТ

"АЙНИ ҲАҚИҚАТДУР МАЖОЗ"

Ошиқ ўлғон кечти нангу номдин,
Миллату имону дини исломдин.

Навоийнинг тасаввур ва тахайюл мулкида муҳаббат нафақат "абадий мавзу"га — табаррук салафлар анъанасига буюк эҳтиром ифодаси, балки илоҳий эътиқод, ҳаётий эътимод, ижодий эҳтиёж меъёри, мезони — ҳам олижаноб мақсад асоси, ҳам қудратли, рангин воситалар, имкониятлар манбаи. Навоий учун муҳаббат — ҳам эзгу ҳаёл, ҳам пок ҳаёт, ҳам беомон қисмат, ҳам бебаҳо инъом — ижодий рағбат, ҳам чексиз ғам-ситам, армону иштибоҳлар, ҳам тангри илоҳийнинг абадий шараф — ўлмас нангу ном учун қилган иноят ва ҳидоятлари... Байтлар шарҳига ўтайлик. Шоҳбайт:

*Чу ҳақ нури юзунгда зоҳир ўлди, бебасар улким,
Ҳақиқат расми бор эрканда ишқингни мажоз эткай.*

Аввало, бу байтдаги "ҳақиқат" ва "мажоз" ташбеҳларини бир ёқлама талқин қилиш тамойилидан сақланмоқ керак. Уларнинг бирини соф руҳий, илоҳий ишқ маъносида, иккинчисини жон-жисмга — вужудга хос, ҳаётий, дунявий ишқ (Навоийда "авом ишқи") маъносида англаш мумкин. Бироқ амалда "ҳақиқат", "ҳақиқий" тимсоллари реал воқеликка нисбат бериб қўлланилгани ҳолда, классикада, шубҳасиз, ислом ва суфизм фалсафаси таъсирида қандайдир дахлсиз хилқат, сирли-ғаройиб дунё, идеал юксаклик тарзида англашилади — илоҳийлаштирилади. Аксинча, "мажоз", "мажозий" ташбеҳлари биз бугун тушунгандай кўчма-истиорали маънолардан кўра, кўпроқ ҳақиқатнинг зидди, нари борса, унинг ташқи-зоҳирий, муваққат (фоний) аломати сифатида баҳоланади. Табиийки, На-

воий юқоридаги шоҳбайт орқали "ҳақиқий ишқ" ни қанчалар улуғласа, "мажозий ишқ"ни шунчалик номағруб ҳол (аниғи, маънавий сўқирлик — "бебасарлик") деб ҳисоблайди. Лекин шахсий ҳузур-ҳаловат, айшу ишрат — нафс эҳтиёжларидан ўзлигини фориғ тутган покдомон зот — наби суврату вали сийрат инсон улуғ шоир сифатида "ҳақиқат — мажоз" мавзуйига ёндашишда анъанага муносиб эҳтиром сақлаш билан кифоялана олмас эди, Шунинг учун ҳам Навоий аксарият шеърларида санъат ва ҳаёт мантиқига риоя қилиб, бу борада ўзича ислоҳ ясайди — "мажоз" "ҳақиқат"ни англашнинг тадрижий такомил босқичига айланади. Чунончи, шоир зоҳид билан мунозарада: "Ғар сен идрок айласанг айни ҳақиқатдур мажоз" дейдики, бу мисра Навоийнинг нуқтаи назари қанчалик холис, ҳаққоний, соғлом заминга қурилганидан далолат беради. Шу маънода хоҳ "ишқи ҳақиқат", хоҳ "ишқи мажоз" мавзуйида яратилган шоҳбайтларда анъанавий зиддиятли қирралар — тазод усулига нисбатан кўпроқ тадриж, мувозана (параллелизм), таносиб каби санъатлар воситасида ошиқ инсоннинг хос ҳаёллари ("хавос ишқи") билан баробар, унинг дунявий ("мажозий ишқ") мазмундаги ҳажр ва васл кечинмалари — аниқ ҳаётининг манзаралар, инсоний мулоқатлар шеърий ифодасини топади, ("ҳақиқат" ва "мажоз" нисбатини қуйидаги икки байтни бир-бирига қиёслаш орқали янада аниқроқ билса бўлади: "Неча килки тахайюл бирда бир суврат нигор айлай, Анга ошиқ ясаб, кўнглумни андин бсқарор айлай"; "Кимса ёри бирла хуштур ғам дейишиб, мунграшиб, Ётса гоҳи чирмашиб, ўлтурса гоҳи ёндошиб").

Лекин Навоий ғазалиётида "соф" дунявий муҳаббат — "мажозий ишқ" лавҳалари камдан-кам учрайди, аксарият ҳолларда мажозни ҳақиқатдан ажратишга эҳтиёж сезилмайди (чунончи, мана бу байт дунявий — реал инсоний муҳаббат мисоли дейсиз-да, чуқурроқ рамз солиб, "идрок айлаб" кўрсангиз, самовий, илоҳий ишқнинг ёрқин намунаси бўлиб чиқса ҳеч ажаб эмас). Зарур бўлганда Навоийнинг ўзи ёрдамга келади. Шоҳбайт:

*Ғар Навоий йиғласа ишқинг мажозийдур дема,
Ким назар пок айлагач, айни ҳақиқатдур мажоз.*

Ҳажр ёшлари — реал ҳаётнинг инсон кечирган руҳий изтироблар, соғинчлар, лазиз ё аламли ҳаёллар,

хотираларнинг қайноқ ларзаси, мавжи, демак, бу — мажозий ишқ нишонаси, аломати. Навоийда бундай пурмавж байтлар озмунчами? Ҳа, улуғ шоирнинг "васл мумкуни йўқ" деб билган, сабрда, қаноатда тенгсиз, юксак ва эзгу ҳаёл дунёси билан овунган ("Гўйиё кўнглум тахайюл мулкининг султони-дур, Ким ҳаёл ичра қилур ҳар айшким, имкони-дур...") қаҳрамони — ошиқ ҳам инсон сифатида дард-ҳасратлари туғёнга келганда, кўз ёшлари тўкишдан ўзини тийёлмайди. Лекин нафс қўллиги, "шайтон фириби"дан, "жоҳу мол" офатидан, ҳаётнинг бошқа талай имтиёз, айшу рўшноликларидан ўзини, ўзлигини фориғ тутган бу покдомон, комил инсон, эҳтимол, ҳар замон мавжланиб келган йиғи билан нафақат кўнглини бўшатади, руҳини енгиллатади, балки кўз ёшлари билан у янада "назари пок" бўлишини юракдан сезиб туради. Демак, беихтиёр "йиғлаш" реал ҳаётга, чин инсонликка хос (фақат яхши ниятли, самимий, дард нималигини билган, умр давомида қалбида саховат, меҳр-шафқат, садоқат ҳисларини эъзозлаб сақлаган кишиларгина вақти келса тўлиб, куйиниб йиғлай олади) хислат сифатида "мажозий ишқ" аломати бўлгани ҳолда, унинг сабабият ва моҳиятида "назарни пок айлаш"дек илоҳий бир маъно — "ҳақиқий ишқ" ғояси зуҳур этади. Аниқроғи, Навоий наздида ҳар қандай дунявий, инсоний ҳодиса, ҳаракат, ҳолат, ният ва аъмолда, агар у тўғрилиқ, ҳалол-поклик, сабр-қаноат, меҳру вафо (буюк инсонпарвар, улуспарвар шоир "меҳру вафо"га ғоят юқори қиммат беради, уни умрнинг маъноси даражасига кўтаради: "Жоҳу мол аҳлида йўқ меҳру вафо, Бас, менга маҳру вафо — мол ила жоҳ") билан йўғрилган бўлса, илоҳийлик унсури мавжуддирки, шу маънода "назарни пок айлайдиган" йиғини "ишқи ҳақиқат" ифодаси деб билишга асос бор. Шу тариқа, Навоийнинг мазкур шоҳбайтдаги хулосавий сўзлари — "айни ҳақиқатдур мажоз" фалсафий-лирик лавҳаси умуман шеърят даҳосининг лирик, эпик меросини, хусусан, ишқий фалсафасини, шоҳбайтларнинг ҳақиқий маъноси ва бадий қимматини тушуниш, муносиб баҳолашда ўзига хос рамзий очқич вазифасини ўташи мумкин.

Навоий ғазалиёти — "айни ҳақиқатдур мажоз" тар-

зидаги, эҳтимол, "хавос ишқи" — фидойи ошиқ-маъ-
шуқлар эътиқод даражасига кўтарган туйғулар ўз ифо-
дасини топган латиф ва теран мисралар хазинаси.
Шоҳбайт:

*Ошиқ ўғлон кечти нангу номдин,
Миллату имону дини исломдин.*

"Нангу ном" инсонлик шаъни, ор-номуси, қадр-қим-
мати маъноларини англатади. Бу қутлуғ сўз билан бирга
беназир руҳий-маънавий, ижтимоий-фалсафий тушун-
чалар — бир тарафга, муҳаббат — бир тарафга
қўйилиши фақат анъанавий нисбатлаш усули эмас.
Зоҳиран байтда "Лисонут-тайр"даги Шайх Санъон қис-
матини эслатадиган фавқулодда фидойи гоя мухтасар
ифодалангандай (Шайх Санъон тушида аён бўлган
христиан гўзали ишқида "нангу номи"дан, юрт, элати-
дан, эътиқодидан кечиб, доимий саждагоҳи — Каъба
эҳромини тарк этади, тарсо қизининг мамлакатини
ахтариб кетади, манзилга етиб, дин-имонни горат этув-
чи энг таҳқирли шартларни бажаради, лекин бу мислсиз
шармисорлик эвази — мукофоти учун ҳам ўзи, ҳам
гайридин маҳбуби бирга имон келтириб, яъни ишқ ўтида
покланиб сўнг жон фидо қиладилар). Зотан юқоридаги
шоҳбайтда Навоий талқин этган муҳаббат инсоннинг
чин моҳиятини, унинг ҳар жиҳатдан баркамоллигини
билиш, имтиҳон қилишнинг олий мезонидир, акс ҳолда
"нангу ном", "миллату имон", "дини ислом" каби муқад-
дас ва "хос маъни"лар шеърӣ нисбат қилиб олинмас,
ўртага бунчалик иштибоҳли, хатарнок шарт қўйилмас
эди. Демак, ҳаёт ва шеърӣят мантиқи тақозосига кўра,
шоирнинг ташбеҳ-тимсоллари маъноси муҳаббат маъно-
сидан кам эмас (эҳтимол, ўша муборақ каломлар руҳӣй
— илоҳӣй қадриятлар билан севги қисматининг юзма-юз
келишига ижодий зарурат — сабабият бўлмаганда, улар
дахлсиз юксаклигида қолиши мумкин эди). Зотан,
Навоий ўзи буюк дунявий дард, илоҳӣй қисмат деб
билган муҳаббат қўшиғи — "ҳикояти" учун муносиб сўз,
ташбеҳ, муқояса кашф этиш бобида соҳир санъаткору
комил инсон мартабасида туради.

Шоир бошқа бир ғазалида "ақл", "ишқ" муқобил
тимсоллари орқали муҳаббатнинг мўъжизакор қудрати
ва фазовий миқёсидан баҳс очади. Шоҳбайт:

*Ақжым, барча харид аҳлига эрди устод
Бўлди ишқ абжади таълимида тифли мактаб.*

Зоҳиран олиб қараганда, одатий туюладиган муқояса... Аслида-чи? Ақл-заковатдек умумбашарий салмоққа, миқёсга эга бўлган, чексиз-ўлчовсиз нуктадон маънолару теран тафаккур уммонини... кутилмаганда (гўёки нописандларча) абжад-алифбо ўрганувчи бола аҳволи билан тенглаштириш замирида моҳиятда дафъатан тасаввурга сиғдириб бўлмайдиган, онг-шуурга бўйин бермайдиган ҳайратбахш, балким исёнкор бир ҳолат, туйғулар, хаёллар тугёни зуҳур этади... Бу — ақл-идрок қонунларига асло бўйсунмайдиган безовта, сеҳрли олам — қалб мулки, ўша "ишқ" деб аталмиш сирли хилқат (шу жиҳатдан устоз — шогирд, таълим — мактаб тушунчалари мутлоқ шартли восита; абжадхоннинг иши ибтидоий савод ўрганиш, қуруқ ёдлашу такрорлашдан нарига ўтмайди, демак, шоирнинг муқояси усули — кинояли характерда)... Ҳолбуки, муҳаббат оламининг ҳарфини ҳам, руҳини ҳам "хирад аҳли" эмас, дард аҳлигина билиши мумкин. Келтирилган муқояса сирлилиги билан жозиб ва абадий ҳақиқат — ҳар бир кишининг ҳамрози, дарддоши — муҳаббат асли нима эканлигини бир қадар англаб олиш имконини берса ажаб эмас. Муҳаббат дунёсининг ҳеч ким, ҳеч қачон таҳқиқ қилолмайдиган сирли моҳияти "бир сўз" рамзида ва айни шундай оддийгина мантиқий силсила воситасида қаламга олинади. Шоҳбайт:

*Ёрдин ҳар кимки бир сўз дер, туганмасдин бурун,
Истарамким аввалидин ёна бунёд айлагай.*

Гўёки ишқ қиссахони — ровийнинг нақадар самимий, ҳаққоний иқрор сўзлари! Чиндан ҳам қай бир ҳавасманд ривоятчи, эҳтиросли "файласуф" ёки шахсан муҳаббат оташида куйиб, тақдир насибаси туфайли базўр "омон" қолган армонли йигит ёки алданган қиз — бахтсиз маъшуқа умуман муҳаббат қиссасидан (ёки ўзининг мунгли достонидан) сўз бошлаб поёнига етолади, йўқ, неча бор "аввалидин" бошлайди. Ҳолбуки, ҳар гал бошлаган "бир сўз" — ҳикояси аввалгисини такрорламайди, лекин тўлдирмайди, ривожлантирмайди ҳам... Бу жумбоқнинг сабабини ким айта олади? Илло, муҳаббат шундай илоҳий қисматдирки, унинг на ибти-

доси ва интиҳоси (Навоийда: "Не мабдаъ яқин бўлди, не ражъатим") маълум, на сабабияти ва маъно-моҳияти аниқ. Эҳтимол, комил мусулмон кексалар ҳақдир: "Бу ёлғиз оллоҳнинг ўзига аён". Шундай қилиб, соҳир шоир оддий сўзлар воситасида бизга бир олам завқ-шавқ бағишлайди, айни чоғда ҳаёлга толдиради. У яна бир шеърда ҳайратимизга ҳайрат улайди. Шоҳбайт:

*Ишқим ҳар бир ишида ёзди юз минг турфа халқ,
Турфароқ будурки, юз мингдин бири ёзилмади.*

Вожаб! Муҳаббатнинг "ҳар бир иши" ўзи нима эканки, унинг таърифида "юз минг турфа халқ" (асосан шоир аҳли) ёзгани ҳолда, то ҳануз ўша "бир иши"нинг "юз мингдан бири" ҳам ифода поёнини топгани йўқ! Бу муболағали рақамлар тилида айни ҳақиқат ифода этилмайдими ахир? Ҳолбуки, муҳаббат савдосининг "ҳар бир иши" ибораси мутлоқ шартли восита бўлиб, бу руҳий-маънавий оламнинг на миқёсу миқдори, на меъёру мезонини киши билиб бўлади. Эҳтимол, "абадий мавзу"да неча минг йилдан буён бунёд этилган шеъринг хазина бу илоҳий гўзаллик шаънига ўқилган бағишлов, битилган ҳамду сано ва муножот сўзларидир. Эҳтимол, буни улуғ шоирлар бири-биридан жозиб байтларда самовий илҳом билан тараннум этган жами "хавос ишқи"нинг машҳур ва номаълум қаҳрамонлари — фидойи ошиқ-маъшуқалар ёдномаси деб, айни чоғда ишқ куйчилари — соҳир шоирларнинг ўзлари қолдириб кетган хотирот китоблари — шеъринг ёдгорликлар деб атамоқ тўғрироқ бўлар...Лекин муҳаббат қисматининг моҳияти ҳар қандай буюк қалам соҳиби лолу беҳол қоладиган сеҳрли хилқатдир. Хуллас, агар ҳаёт, инсон умри реал, моддий мавжуд бўлса, муҳаббат боқий руҳиятдирки, унинг сир-асрори, моҳияти илоҳиёт қонунлари билан белгиланади, "бошқарилади". Навоий ўзи мўъжизакор қалам эгаси бўла туриб, юқоридаги каби байтларда ана шундай дахлсиз эътиқодни илгари суриши бежиз бўлмаса керак...

Бошқа ғазалда ишқ "мезони"нинг нисбати ўзгаради, вақт ўлчови билан ўрин алмашади.

Шоҳбайт:

*Тийра фироқ тунлари шарҳини айт демаким,
Минг кеча деб тугонмагай бир кечанинг фасонаси.*

Ошиқнинг фироқ тунлари бедорлиги не ўй, не хаёллар билан ўтади, у ёлғизлик, ғариблик қисматининг ҳамлаларини, озору ситамларини қай ҳолатда кечиради, уларга тоқату бардошни қасрдан олади — бунинг фақат дард аҳли бир қадар (умумий тарзда) тасаввур қилиши мумкин холос. Энди Навоий хаёлидаги қаҳрамон — ошиқнинг, эҳтимол, дунёдаги барча ошиқларнинг аччиқ насибасидан ортиқроқ — пурзиёд, агар улар кўриб-билсалар унинг аҳволига зор-зор йиғлайдиган ("Қайдадур Мажнунки, бергай панду чун фаҳм этмасам, Йиғлагай ҳолимга бағри оғригондин зор-зор") даражага бориб етган "фироқ тунлари"нинг бутун драмасини сўз билан таърифлаб бўлармикин? Шунинг учун ана шундай бир-биридан "тийра" (ҳатто ой чиққанда хажр азоблари яна кучайиши мумкин) тунлардан лоақал "бир кечанинг фасонаси" — ҳикоятини минг кечада ҳам айтиб адоқ қилиб бўлмаса не ажаб! Навоийнинг сўзларига ишонмаслик — муҳаббатга ишонмаслик, дардсизлик билан тенгдир. Зеро, "бир кечанинг фасонаси" учун шарқ шеърятининг манзур ва матлуб усулларида ифротнинг парвози ҳам ожиз қолса керак, акс ҳолда, даҳо шоирнинг "минг кеча — бир кеча" каби оддийлиги билан пурмаъно нисбатлаш усули (тазод санъати) орқали шунчалик нафис, ҳаққоний образ-лавҳа яратилармиди!...

Маълумки, мусулмон шарқи муҳаббат лирикаси, унинг асоси бўлмиш ғазалиёт образлари силсиласида ошиқнинг "ишқи ва ниёзи", маъшуқанинг "ҳусн ва нози" марказий нуқта — муҳим ҳалқа ҳисобланади. Баъзан ана шу икки жиҳат ҳайратомиз уйғунлик, таносиб яратади. Шохбайт:

*Ҳуснию ишқим камол ичра яқиндурларки, бор:
Ул менинг ҳайрониму олам анинг ҳайронидур.*

Маҳбуба "ҳуснининг камоли" билан ошиқ "ишқининг камоли", ҳар қалай, ўзаро уйғун келиши (эътибор беринг: улар тенг бўлмасалар ҳам "яқиндурлар") таносиб санъатининг гўзал намунасидир. "Ҳусн камоли"нинг исботу далолати — зоҳиран бутун "олам анинг ҳайрони" эканлиги, демак, етти иқлимда, ҳатто самовот парипайкарлари орасида у билан рақобат қиладигани йўқ. Нега бундай? Маҳбубнинг ҳусни — том маънода камолот касб этган. Қандай қилиб бунга мушарраф бўлди?

Оламнинг ҳайронлиги шундан. Сабабини бошқа шоҳбайтлар орқали билиш мумкин: маҳбуба "ҳусн мулкининг султони" эканлиги "тенгри эҳсони"дир. Фақат унинг ҳусни васфида бир жиҳат очиқ айтилмаган — ошиқнинг муносабати яширинган. Бунинг сабабини маҳбубанинг кутилмаган ҳолати, қизиқиши — ошиқ "ишқининг камолига ҳайронлиги" билан изоҳлаш мумкин (ошиқнинг ҳайрати эса олам ҳайратига сингиб кетган). Шубҳасиз, китобхон (навоийхон) маҳбуба ҳуснининг ёки ошиқ ишқининг баркамоллиги хусусида шубҳага бормади. Байтнинг энг жозибали нуқтаси — маҳбубанинг ҳайронлиги. Тўғри, у ошиқнинг девонавор кўриниши, дарбадар кезиши, оҳ-нолалари, телбаларча ўз-ўзи билан сўзлаши ва ҳоказолардан ҳайрон бўлиши, истехзо билан кулиши мумкин. Лекин ошиқ "ишқининг камоли" уни ҳайрон қолдириши энди маҳбубанинг нафақат ҳусн бобида, балки заковатда, киши дардини англаш — меҳр-шафқатда ҳам фазлу камол соҳибаси эканидан далолат эмасми? Ёки бу ҳамон мағрурона бедардларча ҳайронликмикан? Бизнинг умид — иштибоҳ оралигида иккиланишимиз ҳам бежизмас. Ахир, улғу шоир ҳар замонда гўзаллар беқарорлиги, вафосизлиги хавфидан огоҳ этиб туради: "Лоларуҳлар аҳдининг маҳкамлиги мумкин эмас"...

Умид, иштибоҳ аралаш, ҳар қалай, хазинликдан бир неча лаҳза холи бўлган шеърият мулоқоти иложсиз яна мунгли оҳангларга рўбарў келади. Шоҳбайт:

Ёр ила аҳбоб мендин айрию мен барчадин,

Йўқ ажаб гар барчанинг дардича бўлса менда дард.

Навоийнинг муҳаббат қисмати, илоҳий эътиқод деб билган шикаста ҳолу ҳақир, ортиқ жафокаш қаҳрамони — ошиқ учун "аҳди маҳкамлиги"га ишониб бўлмайдиган (у ҳуснда ҳам, нозда ҳам тенгсиз) бераҳм ва бевафо "ёр...дарди" кифоя қилмасмиди? Ёрга қўшилиб умр бўйи ўз меҳрини аямаган "аҳбоб" ҳам ундан узоқлашиб, вафо эвазига жафо қилса... Бу ошиқ Навоий учун "барчадин айри" тушган билан тенг. Демак, у — кимсасиз, ғариб, нажотсиз. Лекин ғазалиёт (шу жумладан, сўфиёна шеърият) тарихидан маълумки, не-не фазлу камолда якто ошиқлар, орифлар (ҳатто шаҳзодалар) бахтсиз муҳаббат қисматидан, ҳабибу

дўстлар вафосизлигию рақиблар, дардсиз-лоқайд одамлар озору ситамидан бош олиб кетган, дарвишона, ғарибона узлатгоҳлардан паноҳ топган чоғларида ҳам руҳлари букилмаган, аксинча, "барчанинг дардича... дард" юкини ўзига олишдан чўчимаганлар. Навоий бундай фидойи ошиқлик, руҳий поклик тарихини, унинг сабоқларини ҳар жиҳатдан мушоҳада қилиб, чуқур ҳис этгани (бу мавзуга илмий-фалсафий рисоалар бағишлагани) учун ёр жабрини, аҳбоб дардини ва "барчанинг дарди"ни ўз ғарданига олишига "йўқ ажаб"... Бу — комил имон, эътиқод эгасининг мислсиз ирода кучидан далолат. Хуллас, мазкур шоҳбайтда шоирнинг қаҳрамони Навоий шахсига жуда яқин туради. Зеро, "барчанинг дарди — менинг дардим" дея ҳайқириш ҳар бир шоирнинг матлаби, армони бўлса ҳам, амалда анча-мунча ноёб истеъодлар "халқ ғами", "эл коми" йўлида Навоий қадар борлигини фидойилик билан бағишлашга қодир бўлмаганидан тарих гувоҳлик беради.

Зеро, "дард", "дардлиг", "аҳли дард" ташбеҳлари шоҳбайтларда кўп учраши бежиз эмас. Улуғ инсонпарвар шоир ўз дардларини изҳор қилиб, ҳасрату надоматлар чекишдан кўра, одамларни нафақат ишқ дарди, балки умуман инсон дардини англашга, эъзозлашга, бир-бирларига меҳрибон, ғамхўр, ҳамдард, меҳр-оқибатли бўлишга қайта-қайта даъват қилади, бунга ўзини бурчдор, жавобгар деб билади. Шунинг учун шоирнинг нолакор мисраларига фақат ушшоҳ дардининг ифодаси деб қарамасдан, балки унда ижтимоий дард ҳам зуҳур этганини эътироф этиш керак. Шоҳбайт:

*Эй Навоий, дардлиг назмингни дард аҳли билур,
Дардсиз доғи бўлур, они ўқугоҳ аҳли дард.*

Агар Навоийдек даҳолар қаламига мансуб шеърят, жумладан, ғазалиёт асосан муҳаббат тароналари орқали (бу ҳам ўзига хос рамзий-мажозий усул) инсон тақдири, унинг дардлари, аламлари, армонлари, умидларини акс эттиришга, ёқлашга, идрок қилиш ва қадрлашга даъват қилинганига амин бўлар эканмиз, "дардлиг назм"ни, "дард аҳли"ни бир ёқлама (фақат интим маънода) тушуниш ва талқин қилишдан эҳтиёт бўлмоғимиз керак. Бас, Навоий шеърларини ўқиб, унинг дунёвий жозибаси, илоҳий сەҳри таъсирида гўё "дардсизлар аҳли дард"га

айланиши (не ҳасрат-надоматлар бўлсинки, бу Навоийнинг фақат ширин хаёли, эзгу армони эди!) гоёсини ҳам ёлғиз ушшоқ аҳлига дохил деб билиш, айниқса, Навоий шеъриятининг чуқур инсоний, ижтимоий моҳиятини, унинг фалсафий руҳини, маънавий-ахлоқий қимматини англаб етмаслик, муносиб баҳолай билмаслик бўлур эди. Шоҳбайтнинг яна бир жиҳати, тарбиявий эстетик аҳамияти шундаки, турли тоифа шеърият мухлислари орасида то ҳануз том маънодаги "дардли назм"ни унчалик фарқиға бормаидиганлар оз эмас. Зора бебаҳо классик шеъриятимиз билан энди-энди жонланиб, кенгайиб бораётган мулоқотлар ўз самараларини берса, хусусан, Навоийнинг мазкур байти сингари жозиб, пурдард мисралар "дардсиз"ларни ҳам "аҳли дард"га айлантирса...

Навоий ғазалиётида дард таронаси ҳар замонда умидбахш ҳислар билан йўғрилган сатрлар ҳам учрайди. Шоҳбайт:

*Ҳажр аро дардим давосин ёр мушкул деб эмиш,
Раҳм агар қилса, онинг оллида осондур даво.*

Халқ ривоятларидан маълумки, одатда, ҳақиқий табиблар беморнинг дарди оғирлигини, бу мушкулни фақат оллоҳнинг ўзи осон қилса ажаб эмаслигини унинг яқинларига минг андеша қийноғида айтишга мажбур бўлади. Навоийнинг буюк санъаткорлиги шундаки, зоҳиран бирор сўз ё оҳанг-интонация ёрдамисиз, фақат мисралар руҳи орқали маҳбуб — "ёр"га бир йўла ҳам табиб, ҳам илоҳий қудрат сифатларини беради (унинг хос сифати — "ҳажр...дарди"га мубтало этгани ошиқнинг ўзига аён). Гўзал зиддиятни кўринг: ишқ дардини раво кўрган ёр гўё ўз қилмишига иқрор бўлиб, унинг "давоси мушкул" дейди, ҳолбуки, бундай мушкулни осон қилиш унинг хоҳиш-ихтиёрида — меҳр кўрсатишида. Лекин ошиқнинг ёр шафқатиға камоли умид боғлаши маҳбубани чин халоскор — муҳаббат дардининг ҳозики табибига айланиши мумкинлигига бизда ҳам умид уйғотади. Шу тариқа, Навоий хаёл қилган васлсиз муҳаббат бу гал зиддияти билан гўзал, умидли пардаларда тараннум этилади. Эҳтимол, бу хаёлнинг ҳаёт гўзалликларидан рағбату шавқ олиб қилган туҳфасидир.

Ниҳоят, яна бир ғазалда маҳбубанинг ҳусни ва

ошиқнинг ишқи "беандоза" ташбеҳи орқали баҳоланади (беихтиёр аввалги бир шоҳбайтдаги "ҳуснию ишқим камол ичра яқиндурлар" бетакрор нисбати хаёлдан ўтади). Шоҳбайт:

*Чу йўқ андоза ишқим бирла шавқимга, ул ойни ҳам
Жамолу меҳр ойинида беандоза истармен.*

Инсоннинг эҳтиросларга бой дунёси — ҳиссиёти, хаёлот, хотиротинигина эмас, ҳатто ақл, мантиқ қонунларига асосланадиган тафаккур тарзини ҳам муайян андозаларга солиш, турфа ақидалар билан ўлчаш, соғлом, мустақил, ижодий фикрга тушов солади, заковат ривожига эмас, заволига сабаб бўлади. Инсоннинг эркин, дахлсиз туйғулари, кечинмалари, ўй-хаёллари гарчанд тафаккур дунёсидан озиқланмай яшай олмасада, ақл андозаларини хушламайди, унга итоат қилмайди. Бас, сўз ишқ отлиқ буюк ва чексиз, сирли ва туғёнли бир руҳий хилқат устида борар экан, ҳар қандай оқилона, комил андоза фақат эркисизлик, бедодлик, ранж-алам рамзига айланиш мумкин. Аввалги саҳифаларнинг бирида ишқ ва ҳусн камоли ҳақида мушоҳада, мубоҳаса юритган эдик. Мазкур шарҳларга шуни илова қилиш жоиздирки, ҳар қандай комиллик беандоза ва бетакрорлиги билан қадрлидир. Шунингдек, маҳбубанинг ҳусни-жамоли ҳам беназиру бетакрорлиги билан, инсоний латофатнинг энг комил ўлчовларига сиғмас сирлилиги билан ошиқ шавқига, унинг оқибати — ишқига сабаб бўлгандир. Навоий ошиқ кўнглининг бундай нозик тамойили — гўзалликни ҳис этиш, унинг асл, тоза гавҳарини таниш, ажратиш ва муносиб баҳолаш қобилиятини, яна аниқроғи, заршунослик ҳуқуқини "истармен" ташбеҳи замирига жойлаган. Сўнгра, "ишқ" — "шавқ" билан, "жамол" — "меҳр" билан уйғунликда, "ойин" (тарз, расм) "андоза"га муқобил келиши шоҳбайтдан кузатилган ният — оламнинг беқийс рангинлиги ғоясини, инсоннинг хаёл дунёси, жумладан, унинг ошиқона, орифона, қаландарона ўйлари, ҳасратлари, армонлари, умидлари ўлчов, меъёр, чегара билмаслиги, бетакрор ва бемисоллиги фалсафасини мухтасар лирик лавҳада очиб беришга хизмат қилади.

Муҳаббат оламининг ғаройиб-мўъжиз аломатлари, мафтункор, фавқулодда кучли оҳанрабоси, аслида

моҳиятига етиб бўлмас теранликлари боиси, йўқ, боис-сабаби эмас, аниқроғи, мақсади, маъноси, руҳи нигоҳлардан, назарлардан яширин табиатида, пинҳоний яратилиши — хилқатида эмасми? Шохбайт:

*Қолди айтилмай ниҳоний ишқ сири ончаким,
Қолмади бир сўзки, бу маъни аро айтилмади.*

Навоий кузатган шеърий мантиқнинг жозибаси шундаки, унда биринчи қарашда, муҳаббат оламининг сиру синоати ҳақида сўз билан ифодалаш мумкин бўлган барча маънолар, талқинлар, шарҳу баҳолар ўз аксини топгандай. Лекин моҳиятда-чи? Бу "ниҳоний ишқ сир-ри"ни очиш учун фақат сўз имкониятлари сарф этилди холос. Нималардир айтилгани муҳаббат ўзи нима эканлиги ҳақидаги қадимий сирли жумбоқни ечиб беришга қодирми? Демак, шоир наздида "ончаким айтилмай қолган" сеҳрли дунёни фақат сўзлар воситасида инкишоф этиш имконсиз. Бас, "ишқ сири" инсоннинг кўнгил мулки — руҳий олами қадар беадад ва терандирким, Навоий унга "ниҳоний" сифатини қўшиб, айрича кучлантириб бериши бежиз эмас. Беихтиёр равишда аввалроқ таҳлил қилинган бошқа бир байт эсга тушади: "Ёрдин ҳар кимки бир сўз дер, туганмасдан бурун Истарамким аввалидин ёна бунёд айлагай".

Яна пинҳоний ўй-хаёслардан шакл-шамойил топган мисраларга қайтамиз. Байт:

*Барчадин кўзга пинҳон бўлдингу жон ичра аён,
Ваҳ ниҳон дейму сени, йўқса аён дейму сени?!*

Тажоҳули орифона (донолар ҳайрати — билиб билмасликка солиши) усулида шаклланган бу байт Навоийнинг соҳирона мушоҳада тарзидан, сўз фасоҳатидан намунадир. Хаёл кўзгусида жилоланган шўху ғамзакор маҳбуба сувратини бир лаҳзанинг ичида ҳам яширин, ҳам ошкор маъноларда талқин қилиш шеърий образга ажиб тароват бахш этади; ўзгалар учун "кўзга ниҳон", ошиқ учун "жон ичра аён" бўлиб кўриниш (биринчи мисра) — зоҳирий ва ботиний маъно қирралари, не ажабки, ўзаро ўрин алмашгандай, таъбир жоиз бўлса, ўрин талашаётгандай таассурот қолдиради: уларнинг қай бири суврат (ошкор аёнлик аломати)ни, қай бири сийрат (яширин-сирлилиқ аломати)ни билдиради? Моҳиятда бу

нисбатлар тенг эмасми? Чунончи: "жон ичра аён" образи қанчалик сирли-сехрли! Зотан, иккинчи мисра ўз мазмуни, руҳи билан бу фикрни тасдиқлагандай бўлади: ошиқ маҳбубини "ниҳон дейишга"га ҳам, "аён дейиш"га ҳам ҳақли (ёки бу жозиб ҳолдан ўзича ҳайрон, иштибоҳ ичида), илло, бу муқобил тимсоллар ҳар бири сирлилиги, жозибадорлиги билан зарифу орифларнинг завқига, ҳайратига сабабчи бўлади.

Бошқа бир хайёмона, румиёна туғён билан битилган шоҳбайт:

*Нетиб мен ниҳон асраин, айтинг, охир
Тилар бўлса дардим худо ошкоро?!*

"Дардини пинҳон асраш"ни умрнинг муборак матлаби, одамийлик ва ошиқлик маслағи деб билган, бундай дахлсиз, сирли-маҳрам ҳислар дунёсини бадий тадқиқ қилиш йўлида бир-биридан нуктадону латиф байтлар яратган шоир, бу гал анчайин кутилмаган тарзда, исёнкор оҳангда тақдири илоҳий билан юзма-юз мувоҳасага киришади. Ҳаёт ўз зиддиятлари билан баъзан шундай ситамкор бир қиёфа оладики, ҳатто сабру қаноатни, шикасталик ва итоатни эътиқод даражасига кўтарган вали сийрат (чин мутасаввиф) шоирлар ҳам ихтиёр-беихтиёр иштибоҳли, туғёнли ҳолатларни кечириб, ўз аҳволи руҳиятларини ҳурфикр ғоялар, образлар тарзида очиқ ифодалаганлар. Навоий улуг салафлар йўлини тутиб, "мен" ва "худо", "ниҳон" ва "ошкоро" ташбеҳлари орқали (тазод санъати усулида) қанчалик содда, равон бўлса, шунчалик пурмаъно ва ларзакор лавҳа-образ яратади. Бу инсон кўнглидаги пинҳоний туйғулар баъзан, зарурат тақозосига кўра, ташқи дунё — реал ҳақиқат билан, аниқроғи, "халқ ғами", "эл коми" билан руҳий алоқага киришиши мумкинлигидан далолат беради...

Навоий табиатдаги азалий жараёнлар — мувозанат, уйғунлик, бутунлик, рангинлик, тинимсизлик каби ҳодисотлар меъёри инсон тафаккурида, ҳаёлотида, ҳиссиётида — руҳий дунёсида янада нафисроқ, аини чоғда сирлироқ қирраларда намоён бўлишини орзу қилади ва буни ўзгача лирик лавҳаларда ифодалайди. Шоҳбайт:

*Хилват — элдин ёшурун, хилват аро тан ёшурун.
Танда жон янглиғ сени жон ичра пинхон айласам.*

Шеър бадиияти эътибори билан "ёшурун" — "пинхон" синонимлари байт мазмуни каби нозик, нуктадон қирралари билан ажралиб туради: халқ назаридан доим четда — эътиборсиз, ғариб ошиқнинг жисми пинхонийликнинг биринчи замини, гарови; маҳбубанинг ўша одамлар кўзидан ғойиб ошиқ жисмидаги жон ўрнида ниҳон тутилиши, ҳатто ёр учун фидо бўлишга рози ўша шайдои жон ичида (демак, ошиқнинг қалбида, дилида, руҳида) унинг гўзал шахси — бетимсол сиймоси авайлаб, сир тутиб сақланиши керак. Шу тариқа, Навоийнинг ишқий эътиқодича, аввало, табиат қонунлари нуқтаи назаридан, айниқса, мусулмон одамнинг маҳбуби шундай маҳрамлик эҳтиёти ва эъзозида бўлгани маъқул ва марғубдир; қолаверса, "замон аҳли" — турли тоифадаги яхши-ёмон назарида, ҳаё-одои қонунлари олдида, ҳатто турли таъна-маломатлардан ўзини фориғ тутиш маъносида "пинхон айлаш" гоёси ҳам маънавий, ҳам эстетик жиҳатдан гўзал эканлиги шак-шубҳасиз. Бу муҳаббат тароналари орқали инсоннинг ўзлигини, руҳий поклигини, кўнгул назокатини эъзозлаш ва улуғлашнинг ажойиб намунасидир.

Ҳаётда ҳам, ижодиётда ҳам ўзини, ўзлигини "тахайюл мулкининг" султони" деб билган Навоий ўз қаҳрамони — ошиқнинг васл мулоқотларини ҳаёлан тасвирлар экан, пинхонийлик нафақат оламнинг боқий сукунат ва сирли-сехрлилик қонуни, мейри эканини, айни чоғда бу инсон шахсининг руҳан бойлиги, маънавий гўзаллиги аломатларидан бўлиб қолишини истади. Шоирнинг қатор ғазаллари шундай таассурот қолдиради. Байт:

*Элдин андоқ ёшурун истармен ул хилватниким,
Кўнглим андин воқифу жоним хабардор ўлмағай.*

Бу гал ошиқ ўз маҳбуби билан ҳаёлан учрашган хилватдан, не ажабки, унинг кўнгли ва жони ҳам огоҳ бўлмаслигини истади, яъни тақдиру толе хоҳиши бўлган бундай тансиқ дақиқаларда у ўзлигини унутишга, бу қадим дунёнинг буюк ва сирли уйғунлигига

қўшилиб, сингишиб кетишга рози. Албатта, бу ҳаётнинг муҳаббат орқали ҳис этиладиган шавқи-суруридан воз кечиш деган сўз эмас. Аксинча, улуг шоир бундай чексиз пинҳонийликда борлиқнинг инсон ақли ва қалбини лол қолдирадиган теранлигини кўради ёки у ўша боқий ва сеҳрли пинҳонийлик билан яккама-яккаю юзма-юз қолишни, ҳамдам ва ҳамроз бўлишни, унинг руҳий садоларини тинглашни, тинглаганларини, оз бўлса-да, уқиб, англаб олишни истайди. Албатта, бу сатрлар замирида нафақат муҳаббат оламига хос сирли-махрам туйғулар зуҳур этади, балки "давр аҳли"га нисбатан норизолик, туғёнли ижтимоий дард оҳанглари яширин эканлигига шубҳа йўқ (чунончи, "Элдин андоқ ёшурун истармен..." сўзларида бунга аниқ ишора бор).

САККИЗИНЧИ МАҚОЛАТ

"СУБҲИ ВИСОЛ" АРМОНЛАРИ

Ул кечаким ёр ила ёрутқамен шамъи висол,
Зинҳор, эй субҳ, агар бўлсанг Масиҳ, урма нафас

Бағоят даражада нуктадону латиф, ифода уфқи билан маъно фазосини билиш осон бўлмаган васл хаёллари... Бу Навоийнинг лирик-рубобий шеъриятида гоҳ ширин ва эзгу армон, гоҳ тақдир хоҳишига аччиқ ва нозик киноя, гоҳ анъанавий ижодий хаёл — фантазия ё шеърӣй лутф — сўз фасоҳати намуналари тарзида шаклланади. Шоҳбайт:

Ул кечаким ёр ила ёрутқамен шамъи висол,
Зинҳор, эй субҳ, агар бўлсанг Масиҳ, урма нафас

Талмеҳ санъати (бу — илоҳалар, ошиқлар, афсонавий ва тарихий шахсларнинг номларини шеърӣй байт шодасига дур каби тизиш демакдир) орқали оро берил-

ган бу байтда, дадил айтиш мумкинки, Навоийнинг рубобий шър даҳоси бутун сеҳри, мўъжизакор кучи билан аён бўлади. Не бахтки, ҳажрнинг чексиз дарду ситамларини торта-торта ҳасратнишинликни одат қилган ошиқ учун, ниҳоят, ҳаёлан васл хилватгоҳида мулоқот қувончи насиб этган бўлса (халқимиз орасида анчайин тарқалиб улгурган бошқа бир латиф байтни эсланг: "На хуш бўлғай, иковлон маст бўлсоқ васл боғинда. Қўлим бўлса онинг бўйнидаю оғзим қулоғинда")... Лекин интизорлик йўлида жону кўнгилни нисор этиб кутилган висол мана қанчалар юксак санъат билан ифодаланади: ошиқ Навоий "ёр ила... висол шамъи"ни ёққан туннинг охир-оқибатда субҳидам палласи қуёш нурларида иложсиз барҳам топиши — бу нафақат бир кечалик, балки бир умрга тенг, йўқ, шоир қаҳрамони — ошиқ учун абадиятга дохил — то маҳшар тонгигача азобланиш билан тенг фожесадир!.. Акс ҳолда, жонсиз жисмга қайтадан ҳаёт бахш этишга қодир Масиҳдек илоҳа тонгга муқояса этилмас эди. Қизиги шундаки, ўзининг ғойибона ташрифи билан "висол шамъи"ни ёққан (бундай мўъжизакор ҳаёт чароғи асли ўша тун бағрида эмас, ошиқ қалбида ёқилган деб билмоқ керак!) маҳбубнинг ҳаёлий тимсоли кечага ўзгача, субҳга яна бошқача маъно, бадий қиммат бағишлайди. Аксарият ҳолларда тун қоронғилиги ва бедорлиги ошиқ аҳволи руҳиясининг ғоят мушқиллиги рамзи сифатида талқин этилгани ҳолда, бу гал гўзаллик илоҳасининг инояти тимсоли бўлиб келади ва, аксинча, ҳажр кечалари ортиқ даражада кучайган дард захмига малҳам қўйиши мумкин бўлган нажодкор "субҳ" кутилмаганда фожъ интиҳо рамзига айланади. Бунда Масиҳ номи билан зийнатланган талмеҳ санъатига "кеча-субҳ" муқобил ташбеҳларининг оригинал талқини (тазод усули) янада ёрқинлик, рангинлик, руҳий тераклик бағишлайди — улар бири иккинчиси учун бадий-образли заминга айланади.

Бошқа бир ғазалда ҳаёлий висол лаҳзаларидан ғоят жозиб лирик лавҳа чизилади. Байт:

*Шамъсиз тун бўлса, яъни соя доғи бўлмаса,
Гар Навоий бўлса бир дам дилситони ёнида.*

Классик таносиб ва тазод санъатларининг ажиб ҳайратбахш кўринишлари ("тун" билан "соя", ошиқ Навоий билан унинг ёри — таносиб; ойсиз кеча билан ошиқнинг "дилситони", "бўлса" — "бўлмаса" — тазод) байтга қанчалик нуктадонлик, нафислик бағишлайди! Ҳолбуки, Навоийнинг қаҳрамони — ошиқ хаёлининг илоҳий қанотида ҳаволанади, ишқ қисматининг қийноқли домидан — ёрсиз, анис-маҳрамсиз гурбат-хонадан бир неча лаҳза бўлса-да, озодлик сари — руҳий ҳаловат масканига талпинади. Нақадар эзгу, латиф хаёл, бу фақат хаёл эканлиги ҳақидаги ҳақиқат қанчалик оғир таассурот қолдиради. Майли, биз ҳам бир неча дақиқа хаёлимизни улуг шоирнинг муборак тахайюли завқига, шеърий сўз ссахри ихтиёрига берайлик: ошиқ Навоий ёри билан "васл боғи" сари йўл олиб, уни мунаввар этишга азми қарор қилган кеча ой чиқмаган бўлса (не ажабки, халқимиз хаёлан Навоийнинг табаррук изи қолган йўлни "кўча" деб таърифлаган: "Навоий ўтди кўчангдан пиёда ёри билан, киши балога қолурми ўз ихтиёри билан". Кошки бу покдомон валисифат зот чиндан ҳам "ёри билан" қай бир ошиқ ё маъшуқа мухлислари истиқомат қилган "кўчадан ўтгани" рост бўлса!).. Негаки, ошиқнинг зору интизорлик, чексиз соғинч туйғулари чулғаб олган кўнгли бундай ғойибдан келган бахт-висол дамлари мутлақо эркин, малолсиз, ҳадиксиз ва озорсиз ўтишини истайди. Бу дил, руҳ истаги шунчалар нозик, шаффофдирки, ойдин кечада гўё мўъжизавий тарзда пайдо бўладиган турли соя-шарпалар, шуъла ва акс-шуълаларгина эмас, ҳатто ўзларининг соялари ҳам бўлмаса! Бундай ҳуру доруломон хилқатда икки ошуфта, ҳамроз, маҳбуб кўнгил истаганларича розлашсинлар, кўнгил ихтиёрига мутлоқ эрк берсинлар... Бу шоҳбайтда яна икки нозик нуқта бор: биринчидан, ошиқ Навоий учун ўша орзудаги маҳбуби — "тахайюл мулки"нинг яккаю ягона маликаси билан висол мулоқоти лоақал "бир дам"гина бўлса қанийди! Аслида бундай лаҳзалик васл абалий ҳажр ғоясининг қимматига тенг эмасми? Иккинчидан, бу фидойи зот ўз "дилситони" — кўнгил уйини ёритувчи ёри ёнида бўлар экан, "тун шамъи" — қамар нурига эҳтиёж қоладими? Бу шеърий мантиқ зим-зиё ("соя

доғи бўлмаган") кеча маъносини моҳиятан инкор қилмайди, аксинча, унга сирли теранлик бағишлайди: ой чиқмаган кеча бағрида маҳбублар дилида ёқилган чироқ янада равшанроқ бўлса не ажаб!..

Қатор ғазалларда васл хаёли туш — рўёда аён бўлган гаройиб бахт тимсолида ифодаланади. Байт:

*Тушта васли бўлса гар худ барча сўнгги уйқудур,
Эй Хизр, ҳайвон суви ичмакка бедор айлама.*

Ҳатто уйқу ичида — туш кўриш асносида шунчалар эъозланган ёр васли, моҳиятда "муҳаббат — абадий" деган эътиқодни улуғлаш тимсолига айланади. Шоир кузатган бу ният ўзининг чуқур драматизми, ҳатто трагизми ("сўнгги уйқу...") билан муҳаббат ва васл ҳақидаги анъанавий тасаввурлар доирасига сиғмайдиган, эҳтимол, суфизм фалсафасининг илоҳий ишқ идеали билан боғланадиган ўзгача руҳий дунё ҳақида баҳс очаётгандай таассурот қолдиради. Иккинчи мисранинг мазмунини бу фикрни тасдиқлаши мумкин: маҳбуба билан тушида юз кўришган ошиқ ҳеч ким безовта қилишини истамайди, ҳатто Хизрнинг "ҳайвон суви" — абадий умр шарбатини ичиришидек ҳар қандай гуноҳдан холий, фаришта сифат зотлар орасида камдан-кам толе эгасига муносиб кўрган муруввати ҳам ёрнинг (ҳатто тушдаги!) дийдорисиз маъносини, қадрини йўқотади. Бундай ошиқона эътиқод ва эътимод фақат хаёлнинг гўзал жилваси эмас. Ҳаётда, майли камдан-кам учрасин, чин ошиқ-маъшуқлар муҳаббат аҳд-паймони, васл шартлабзини адо этиш йўлида баъзан ўлим хатаридан қўрқмайдилар, бу йўлда жон фидо қиладилар ҳам. Шу таъриқа, талмеҳ санъати (афсонавий, тарихий шахслар номи билан боғланган шеърӣ усул) орқали зийнатланган, маҳбуба тимсолида муҳаббат эътиқодининг инсон руҳининг адабиятини улуғловчи теран маъноли лирик образ шаклланади.

Бошқа бир ғазалда туш инкор усулида келиб, бедорлик қийноқлари туфайли ошиқни васл хаёли тарк этгани ҳазин оҳангда ифодаланади. Байт:

*Ваҳки эмди тушка ҳам кирмас висолнинг, нечаким,
Кўздин андоғким, учар васлинг, ўчубтур уйқу ҳам.*

Шоирнинг қаҳрамони — ошиқ кўнглидаги безовталик — ҳажр изтироблари шу даражага етганки, бу ҳол кўнгилнинг кўзгуси кўзни қоронғилаштирган, шунинг учун "кўз уйи"ни маҳбубанинг хаёлий тимсоли — ғойибона "васли" тарк этган. Навоий тузган бадиий-мантиқий силсила ўзгача ва нозиклиги билан ҳайратга солади: ёр сувратининг кўздан узоқлашиши, табиийки, "уйқуни ўчиради": аксинча, кўзда фақат хаёлий акси — тимсоли жонланган маҳбуба шавқи, фароғатида беихтиёр равишда кўзлар юмилиши, натижада аввал кутмаган, хаёлга келтирмаган ажаб мулоқот — васлнинг ғаройиб сайру саргузаштлари бир-бир намоён бўлиши мумкин эди (тушда кўпинча ўнгдаги азобларнинг акси юз беради). Начораки, ошиқ кўзлари уйқуни билмагач, маҳбуба "эмди тушка ҳам кирмас"...Ошиқнинг аҳволи бунчалар мушкул бўлмаса: у маҳбубини на ўнгида — кўз, назар миръотида, на уйқу — туш манзаралари орқали кўра, сирлаша олмаса! Лекин ҳамон ошиқни шу кўйга солган маҳбубанинг, майли, азиз, қадрдон қисфаси аниқ жилваланмаса ҳам, унинг ўй-хаёли, ҳасратлари кўнгилни тарк этмаса бас (...чиқмасун кўнглумдин озори анинг"). Шу тариқа, таносиб санъатининг ажойиб намунаси (туш, уйқу ташбеҳлари) орқали "мумкини йўқ... васл"нинг жозиб-лирик образи яратилади.

Васл хаёлида ўтган ҳижрон кечасининг дарду ситамлари баъзан шу даражага бориб етадики, ошиқ бу азоблар даҳшатини фақат бедорлик саботи билангина кечириши мумкин. Байт:

*Ушбу ҳижрон кечаси туш кўрсам эрди ногихон,
Ўлгай эрдим ваҳмдин, албатта, заҳрам ёрилиб.*

Байтдан фақат шуниси аниқки, Навоийнинг қаҳрамони — балокаш ошиқнинг "ушбу ҳижрон кечаси" бошқа кечаларга асло ўхшамайди. Ажабо! Табиий (ёки илоҳий) қудратнинг мўъжизасини кўрингки, инсон энг мушкул синовларга, жумладан, бахтсиз муҳаббат — васлсиз ҳажрнинг энг қаттиқ азобларига ҳам, фақат ўнгида — бедорлигида бардош берар экан! Борди-ю, бизга, ҳар қалай, тафсилоти қоронғи, ёлғиз ошиқнинг ўзига аён ўша машъум кеча асли қандай ўтган — айнан шу ҳолида тушга киргудай бўлса, унинг "ваҳми" — даҳшатидан фожеа юз бериши муқаррар эди. Навоий

халқнинг аччиқ тажрибаси — қаттиқ қўрқиш туфайли ўти ("заҳраси") ёрилиб ҳалок бўлиш ҳодисасини туш кўриш жараёнига кўчириш орқали (ирсол-ул масал шеърӣ усулида) ошиқона кечинмаларнинг ёрқин лирик-драматик образини яратади.

Ҳазаллардан бирида васл ҳаёли, иштиёқи халқнинг букилмас ирода рамзини ифодалаган ажойиб нақли асосида камёб лирик лавҳа-образ шаклланади. Байт:

*Жаҳдим андоқдур, етишгайманму деб васлга бот,
Ким қабул этмон оғир деб, чиқса эғнимдин қанот.*

Соҳир санъаткорнинг ҳаёл парвози лирик қаҳрамон — ошиқ кечинмалари туғғени билан қанчалар уйғунлик, мутаносиблик касб этган! Васл йўли нечоғлиқ поёнсиз, унинг манзиллари не чоғлиқ машаққатли бўлмасин (аҳтимол, у ўзига маҳбуб деб илгидан тутиб бўлмас, висолига етиб, жамолига тўйиб бўлмас бир пари зотига кўнгил боғлагандир) ошиқ — инсоннинг "жаҳди", ирода қудрати, шижоат ва жасорати унинг ўзига, жисмига сиғмаса не ажаб! Зеро, халқнинг ижодий даҳоси ҳам, буюк шоирларнинг ҳаёлот дунёси ҳам азалдан сарҳаду ҳудуд билмаган. Нафақат қанотли тулпорни, учар гиламларни, ҳатто "эғнига қанот" боғлаган одам — Икарни инкишоф этган ҳам инсон тахайюли эмасми? Улуғ шоир ҳаёли қанчалик юксакликка кўтарилмасин, ҳаётӣй заминдан ажратилмагани билан ҳайратбахшдир: ошиқ ўзича самовӣй, илоҳӣй маъно берган муҳаббат йўлида (гарчанд васлга етишдан кўра етолмаслик аҳтимоли ортиқ бўлса ҳам) шунчалар собит қадам, аҳди устувордирки, агар афсоналардаги ҳол — мўжиза юз бериб, "эғнида қанот" пайдо бўлган тақдирда ҳам, уни "оғир деб қабул этмаса" сира ажабланманг! Ҳолбуки, мантиқан қанот (рамзий маънодаги турли енгиллик, яқинлик, қулайлик, нажот воситалари)нинг "оғир"лиги сезилмаслиги керак. Шоир бунӣ яхши била туриб, ошиқ-инсон жаҳдининг шиддатига айрича қиммат бериш учун муболағанинг иғроқ усулини қўллайди — халқона нақл заминида ғаройиб лирик образ яратилади.

Навоӣй васл оғларининг ҳаёлдаги сувратларини нозик санъат билан нақшлар экан, ўша ҳаёл азми билан дамо-дам илоҳиёна — "хавос ишқи" (хос, фидоӣй ошиқлар-муҳаббати) аршидан аста дунявӣй ҳаётнинг

қувонч-ташвишлари масканига нигоҳ ташлайди. Ҳаётӣй мантиқ тақозоси билан (шубҳасиз, шарқона ҳаё пардасини кўтармасликка интилиб) "ишрат аро", "ёндашиб", "топишиб", "қучишиб", "чирмашиб", "йиғлашиб", "мунграшиб" каби чин севишганлар муҳитига хос сўз-ибораларга маълум ритмик-муסיқий, тасвирий сайқал, тартиб берилади. Байт:

*Хуштурур: бир тийра шомӣ ҳажр икӣ ёр учрашиб,
Топишиб, бир-бирларини маҳкам қучушиб, йиғлашиб...*

"Ҳажр шомӣ"даги бир "учрашув" манзараси нозик ва фавқулудда рамзу мажозлардан холи бўла туриб, ҳар бир сўзнинг бевосита "автология" усулида (ўз маъносиди), нарса ва ҳодисаларнинг "ўз тилида" қўлланиши қанчалик аниқ, ёрқин, жозиб лирик манзарага айланади. Сўнгра, яна ўшандай табиӣй, ҳаётӣй, самимӣй тафсиллар — лавҳалар воситасида жўшқин лирик кечинма, руҳӣй ҳолат ҳақида ҳаққонӣй образ яратилади. Байт:

*Фурқат айёмида ҳар бирининг бошига келганин
Юз туман ҳамдардлиғлар бирла ҳар дам сўзлашиб...*

Агар "юз туман" (яъни миллион) иборасини муболағали сўз демасак (гарчи соғинган ошиқ-маъшуқлар қижронда кечган кеча-кундузлар давомида "ҳар бирининг бошига келганини" бир неча соатда, борингки, бир кечада айтиб тамом қилолмасалар ҳам, "ҳамдардлиғ" сўзларининг ҳисобига етиб бўлармикин?), бу гал ҳам ғаройиб истиоралар, тимсол — образлар вазифасини оддий сўз — тафсиллар бажаради. Лекин бу предметли — воқеӣй тасвир орқали қанчалик ҳароратли, пурдard туйғулар, хаёллар табиӣй таровати, жозибаси билан шеър мисраларига кўчирилади. Навоӣй баъзан тасвирнинг ҳаётӣйлиги, ҳаққонӣйлиги ҳаққи висол мулоқоти дамларига ишрат унсурларидан кам-кам қўшишдан чўчимади. Байт:

*Кимса ёри бирла хуштур ғам дейишиб, мунграшиб,
Ётса гоҳи чирмашиб, ўлтурса гоҳи ёндошиб.*

Зоҳиран бизга кутилмаган бир ҳолдай кўринадиган

бундай манзара (масалан, "ётса гоҳи чирмашиб")га шеърий контекст тақозо этган, аввалги байтда ўз аксини топган: "Фурқат айёмида ҳар бирининг бошига келган" ранжу аламлардан "ғам дейишиш, мунграшиш"нинг табиий, тадрижий ҳосиласи сифатида ёндашмоқ керак. Бундай зоҳиран ошкора (лекин ҳаё пардасидаги) тас-вирнинг ҳаётий замини яна шундаки, буюк сўз санъ-аткори "гоҳи" сўзини такроран қўллаб, бир-бировини қаттиқ соғинган, фироқ ташналиги қирғоғидан тошган ошиқ-маъшуқаларнинг икки ҳолатини қайд этади: "ётса гоҳи чирмашиб, ўлтурса гоҳи ёндошиб" (эҳтимол, бу бечора ошиқ-маъшуқалар "ўлтирган"ларида ҳам нафақат ёндошиб ё юзма-юз бўлиб, "ётган"ларида ҳам нафақат чирмашиб ё бўй-бўйлашиб — гоҳ бағридан бўшатиб, гоҳ яна қучиб — ҳар қалай, турфа ҳолатларда яқинлик, меҳрибонлик, эркаланиш, арзланиш-зорланишлар содир бўлгандир). Бироқ, не ҳасрат-надоматлар бўлсинки, бундай табиий, ҳаётий манзара улуг валисийрат шоир-нинг хаёлхонасида кечирилади...

Навоий баъзан "ишрат туни", "малак таслими — шайтон фиреби" ҳақида, эҳтимол, ўз қисматиға аччиқ киноя оҳангида ёзишга маълум рағбат, тамойил кўрсатса ҳам ("Гоҳи беҳудлугумдин сесканиб тутсам адаб расмин, Белиға чирмашурда шавқнинг ифроти чоғинда"), дунявий мазмундаги ("авом ишқи") васл дамлари хаёлидан ўзининг илоҳий муҳаббат ("ишқи ҳақиқат") идеали — эзгу хаёли инъом этадиган руҳий лаззатни устун қўяди. Байт:

Киши висол туни ёри бирла ётқунча.

Жамоли шамъиға қилсун назар тонг отқунча.

Гарчи ҳар бир мисра ўзича мустақил ҳолда маълум кайфиятни ифода этса-да (аввалгисида "киши"нинг сев-гани ё шаърий жуфти халоли билан ишрати табиий бир ҳол сифатида, кейингисида, аксинча, фақат хаёлан кечирилиши мумкин бўлган руҳий фароғат), бундай кескин қиёслаш замирида нафақат Навоийнинг хос ишқий эътиқоди зуҳур этади. Айни пайтда бу байтдан, биринчи навбатда, чин муҳаббатли, вафоли ва шубҳасиз, руҳий-маънавий бой, ҳаёт зиддиятларини, умр савдосини чуқур идрок қиладиган доно одамларга иложи бўлса, шахвоний нафсни мумкин қадар чегара-

лаш билан муҳаббат умрини заволдан сақлашга набиёна ва валиёна панднома айтилаётгандай бир таассурот қолади.

Баъзан фақат "жамоли шамъига назар қилиш" билан кўнгил тўлмаслиги мумкин. Шундай кезларда ҳаёл яна дунявий мазмундаги васл боғи сари бошлайди. Байт:

*Не хуш бўлғай иковлон маст бўлсоқ васл боғинда,
Қўлум бўлса анинг бўйнидаю оғзим қулоғинда.*

Муҳаббат бодасидан "маст бўлмоқ" ошиқ кўнглида ажаб шавқу иштиёқлар уйғотса, бундан ғойиб куч-раҳбат олиб, унинг қўли ёр "бўйни"га ташланса не ажаб! Лирик манзаранинг мусаввирана аниқ чизгилари эътиборни тортади: ошиқнинг иккала қўли маҳбуба "бўйни"да бўлиши мумкин эмас. Демак, улар, "эхтимол, гуллар панасида юзма-юз тургандан кўра, ёнма-ён, бир-бирларининг пинжига кириб ўтирганлари ҳақиқатга яқин; бундай ҳолатда ошиқнинг фақат бир қўли ёр "бўйнида бўлиши" уни юқоридан — елкасидан қучиш маъносинигина англамайди, балки ошиқнинг нияти — маҳбуба "қулоғи"га айтадиган гапи учун тараддудланиш... Бундай "иковлон маст...васл боғинда" ёр қулоғига жон титроғи, қалб шивири, руҳ сафоси билан айтадиган сўзларнинг адоғи борми? Ажабо! Улар "васл боғида" танҳо бўлсалару бирининг оғзи бирининг қулоғида, яъни аста, шивирлаб сўзлаш не ҳожат? Ошиқнинггина эмас, маъшуқанинг кўнгли ҳам шундай сирли-сокин суҳбатни истаса-чи? Аввало, ошиқ сўзларини фақат уларнинг ўзлари, диллари уқсин, қолаверса, муҳаббат оятлари сасидан боғдаги турфа чечаклар, гул-дарахтлар, уларнинг шоҳидаги булбуллар, бошқа паррандаю даррандалар бедор бўлмасин. Муҳими, бу жозиб лирик-интим манзара — лавҳада ошиқ ҳолати аниқ, маҳбубанинг аҳволи руҳияси эса сирли-пинҳоний бўлса-да, уларнинг руҳий дунёсида нималар кечаётганини бир қадар тасаввур қилиш мумкин. Хуллас, бу шоҳбайт таносиб санъатининг дилпазир — кўнгилга оро берувчи намунасиدير.

ТУҶҚИЗИНЧИ МАҚОЛАТ

"ЗАМОН АҲЛИ"ДАН НОЛАЛАР

Турфа замон аҳлига биз мубтало,
Ким йўқ алар оллида чиндек боло

Навонийдек улуғ мартабали давлат, дин ва маданият арбоби, мураббий шоир аҳолининг турфа тоифалари эътиборида бағоят нуфузли, ардоқли зотки "замон аҳли"дан қаттиқ озор чекиб, нола қилар экан, бу руҳий тугёнда нафақат даврнинг сиёсий, ижтимоий зиддиятлари билан изоҳланадиган, балки сабаби чуқур, эҳтимол, азалий бир қонуният бор (бу, масалан, Бобурдек фотиҳ ва соҳибқирон, улуғ шоир ва мутафаккирни ҳам қаттиқ ранжитган, изтиробли, армонли хаёлларга толдирган жумбоқ эмасми?). Шохбайт:

*Онча юзсизлик улустин кўрмишам, гар берса даст,
Истарамким, кўрмасам ҳаргиз бани одам юзин.*

Байт мазмунидан англашиладики, лирик қаҳрамон сиймосида асосан Навоний шахсияти зуҳур этади: у ўзига нисбатан шунчалар адолатсиз, андешасиз муносабатнинг туб сабаблари давр тузум-тартиботи билан боғлиқ эканлигини, чунончи, "жоҳу мол аҳли"га меҳр-шафқат, саховат, мурувват ҳислари бегоналигини бошқалардан кўра яхшироқ англайди. Лекин "онча юзсизлик"нинг биринчи сабабкори ўша маҳдуд, худбин тоифа эканини яхши била туриб, бутун бир халқ — "улус"дан зорланишга, аламнинг зўридан ҳатто "бани одам юзини кўрмасам" дея ортиқ умидсиз, аччиқ оҳангда, узил-кесил ҳукм чиқаришнинг боиси нимада экан? — деган савол туғилади. Бундай қийноқ-маломатли сўроқ замирида то ҳануз шоир аҳли куйиниб ёзаётган, неча аср давомида қон-қонга сингиб кетган ёлғон, риё, ҳасад,

ғараз, тамаъ, худпарастилик, бедардлиқ, андешасизлиқ, нопоклик каби инсонлиқ номи ва шаънига иснод келтирадиган, ҳатто истеъдоднинг заволига сабаб бўлувчи аянч ва тубан қилмишлар зуҳур этмайдими ("Бадоеъ-ул-бидоя" дебочасида Навоий шахсан тангри илоҳийдан: "Тавбаи комил ҳидоят айлагил" дея илтижо қилган, ҳар бир яхши кишини йўлдан оздириш мумкин бўлган "нафс шумлиги, шайтон фириби, жаҳл юзқаролиги" каби офатлар бундан мустасно)?.. Бундай нохуш сабабларни Навоийдек покдомон, ўта нозик сажияли, шахсий-оилавий рўшнолик чироғи ёнмаган, эл-улусдан, ҳаётдан, умрдан, ўз-ўзидан — барча-барчасидан фақат меҳру вафо, фақат шафқату мурувват умид қилган, сўраган ("бани одам"ни бундай сифатларсиз тасаввур этолмаган, ҳатто: "Одами бўлса вафо андин йироқ, Ит вафо бобида андин яхшироқ" каби кескин ҳукм юритган) беназир зотнинг шахсияти билан таққослаб кўрсак, эҳтимол, бояги мушкил саволнинг жавоби ҳам бир мунча осон бўлар...

Агар юқоридаги мисолда халқнинг рўй-рост самимияти, ошкора тўғрисиўзлиги зуҳур этган муқобил иборалар ("юзсизлик кўрмишам" — "кўрмасам юзин") тазод усулида, рамзий нисбатларсиз ҳаққоний лирик лавҳа яратса, бошқа бир ғазалда, аксинча, анъанавий тимсол ажралиб туради. Шоҳбайт:

*Парим бўлса учуб қочсам улустин то қанотим бор,
Қанотим куйса учмоқдин, юурсам то ҳаётим бор.*

Не ажабки, Навоий қушлар дунёсига хос инстинктга инсон иродасини тамсил қилиш билан ўзи кузатган муддаонинг табиий, ҳаққоний, дардли ифодасига эришади: одатда одамлар билан "дўст" тутингандай, ҳовли ё чорбоққа уя қурган, саҳар мардондан уйғониб ҳайрбод қўшигини бошлайдиган сайроқи қушлар қандайдир фалокат хавфиданми ё шум болалар дастиданми бирдан ошёнини тарк этиши, қаёққадир ғойиб бўлиши мумкин. Лекин ўша безиган қуш тимсоли ҳам шоирнинг қаҳрамони — озурда ҳол ориф (у Навоий шахсига жуда яқин туради) бошига тушган тўзимсиз мушкул вазиятни бутун моҳияти билан очиб беришга ожизлик қиладигандай, гўё "пар", "қанот", "учмоқ" ташбеҳлари шоир кузатган ният ифодаси учун фақат дастлабки замин —

жадаллик рамзи вазифасини ўтайди. Чиндан ҳам ошёни бузилган қушнинг хатардан "учиб қочиши" осон. Инсончи? Айниқса, Навоий қаҳрамонига етган озору ситамнинг шиддати ҳаттоки ғойибдан қанот пайдо бўлган тақдирда ҳам, унинг парвозини энг учқур қушлар билан қиёслаб бўлмайдиган фавқулодда суръатни, йўқ, бошқа бир ғойиб нажот йўлини тақозо қилса не ажаб! Демак, мислсиз тезлик туфайли инсоннинг "қаноти куйиши" муқаррар, бундай ғаройиб мантиқ: "югурсам то ҳаётим бор" сўзлари учун бадиий заминга айланади. Нақадар пурдард, ҳаққоний туйғулар ифодаси! Шу тариқа, ирсол-ул масал санъати билан оро берилган, халқона дардли, айни чоғда исёнкор оҳангдаги лирик-трагик образ яратилади.

Навоий шеъриятида "замон аҳли"дан ададсиз зорланиш, биринчи қарашда, шоирнинг қаҳрамони — ошиқ ё ориф кўнглининг нозиклиги, ҳар қандай ғубору шубҳадан фориғлиги далолатидай туюладиган (чунончи: "Ҳақки биров хилқатини қилди пок, севмаса нопок эл они не бок?") байтларга нисбатан ижтимоий дард, унинг сабабияти аён кўриниб турган сатрлар устунлик қилади. Шоҳбайт:

*Олам аҳли ичра одам демак ўлмас ониким,
Жоҳ ила бўлғай анга қонуни атвор ўзгача.*

Мартаба, лавозим, мансаб ("жоҳ") нардбонининг турли поғоналарини шахсан босиб ўтган, турфа қиёфадаги "жоҳу мол" бандаларини хўб синаб кўрган, вужуди ва руҳи билан вали сийрат бўлган улуг шоир, мутафаккир инсоннинг бундан зарарли ва хатарлироқ душмани йўқ, деган хулосага келса не ажаб? Чиндан ҳам бу — ўша мансаб сўзи билан то унинг заволигача бирга яшайдиган ижтимоий офатлардан эмасми?... Шу маънода шоирнинг тафаккур ва муҳокама қудратига, доҳиёна башорат ҳиссига таҳсин айтмай бўладими: "жоҳ" туфайли инсоннинг оламга ва одамга муносабат тарзи, хулқи, одати, сажияси, ҳаёт фалсафаси — бутун қиёфаси, моҳияти ўзгарар — бошқача "атвор қонуни" билан яшай бошлар экан. Билъакс, кўнглига "халқ ғами", "эл коми" — меҳр, вафо, шафқат, инсоф, диёнат, саховат, муруват туйғуларини жо этган ҳар бир соғлом одам молу мансаб дардидан узоқ бўлади. Бас, кимки "жоҳ"га ружу

қилибди, буни ўзи учун хулқ-атвор қонунига айлант-рибди — ундай маҳдуд, худписанд шахсни "одам де-мак"лик на ақл ва мантиққа, на ахлоқу одобга тўғри келади. Қанчалик шафқатсиз, айни пайтда нечоғли одил ҳукм! Навоий бир умр шундай эътимод билан яшагани учун ҳам, ўзининг нисбатан чекланмаган имконият ва имтиёзларига қарамасдан, том маънодаги инсоний меҳрга, вафога зор бўлиб, доимо руҳий, маънавий эҳтиёжлар илинжида изтироблар чекди; алам, армон, ўкинч ҳислари туғёнига дафъи чора топмай, жоҳу молу нафс офати, шайтон ва жаҳл кулфатидан фиғони фалакка чиқиб, ҳаттоки шундай замон ва аҳли замонга қай даражада бўлмасин, дахлдорлик, қисматдошлик учун ўзини жавобгар, гуноҳкор, осию мужрим деб билди, тавбаю тазаррулар қилди... Шу тариқа, назирӣ йўқ улуг шоир, ориф, мураббий бевосита давр тақозоси, ҳаёт тажрибаси — ҳақиқат сабоғи сифатида бадий умуллаштирган, "жоҳ — атвор қонуни"га айлангуси де-ган набиёна хулоса заминиди ўз қиммати ва аҳамиятини ҳамиша сақлаб қолувчи теран фалсафий-лирик образ яратилади.

Навоийнинг замон аҳли вафосизлигига муносабати юқоридаги сингари бирдай аёвсиз, кескин бўлиши ҳаёт ва бадийят мантиқига зид бўлур эди. Шунинг учун шоирнинг мушоҳада, мулоҳаза, ҳукм, хулосалари ҳам ҳаётнинг азалий ва ноғиҳоний зиддиятларига, одамлар-нинг турли тоифасига, мавқеига қараб рангин оҳанглар, қирралар касб этиши ажабланарли эмас. Шоҳбайт:

*Эй кўнгул, давр аҳлидин минг йилчилик йўл гўша тут
Ё алардин етса юз минг гусса, афгон айлама.*

Бир-биридан мушқил қисмат йўлидан биттасини танлаш. "Минг йилчилик йўл"нинг сўнгги манзилдан "гўша тутиш"...Анъанавий муболағанинг игроқ усулида юритилган, реалистик тафаккур меъёрига сиғмайдиган бундай ғаройиб мушоҳада, фазовий ҳаёлнинг бадий-мантиқий замини қаерда? Биринчи замин ориф тимсо-лидаги улуг шоирнинг озурда кўнгли... Навоийдек буюк дардқаш, одамларга дарддош сиймонинг ҳассос кўнгли бундай ҳаёлий масофа ва манзилдан нажот тиласа не ажаб! Иккинчи асос — давр аҳлидан "етган гусса" — жафою ситамнинг, айниқса, Навоий шахсияти, "бахти

уйқучи" қисмати учун фавқуллода таъсири, шафқатсиз моҳияти, фожеъ оқибати... Дарҳақиқат, улуғ гуманистнинг башарий орзу-умидлари, эзгу мақсадлари зиддига — олий мукофот ўрнига энг қаттол жазо тарзида қилинган хиёнат вафосизликлар, қаллоблик ва риёкорликлар, турфа хил адоват ва "юзсизлик"лар олдида... сўфиёна ғойиб бир "гўша тутиш" — узлат хаёли нима деган гап! Иккинчи мисранинг ҳасрат тўла мазмунида тасаввуфона ҳол — сабр либосидаги руҳият, илтижо зуҳур этганки, бунинг шарҳи ҳам биринчи мисра таҳлилидан кам бўлмаслигига шубҳа йўқ.

Яна бир ғазалда тўзимсиз ғам-алам таскини учун май тимсол ўрнида келади, лекин бу ҳаёт ва нажот, кўнгил ва руҳ эҳтиёжи рамзига айланади. Байт:

*Навоий, май бирла кўнглумга ўт солким, замон аҳли
Совуғлуқ онча қилмишларки, кўнглумни совутмишлар.*

Бу гал "замон аҳли"дан зорланиш — ижтимоий дарднинг маъно юки иккинчи мисрага тушади; тазод санъати заминига қурилган ("ўт" тимсоли билан муқобил) "совуқлик", "совутмишлар" ташбеҳлари, айниқса, мазкур байт мансуб бўлган ғазал контекстида олиб таҳлил қилганда, кўқиррали маъно касб этади: бу — "замон аҳли", аниқроғи, унинг табиатан "меҳру вафо"дан узоқ тоифаси ("Жоҳу мол аҳлида йўқ меҳру вафо. Бас, менга меҳру вафо — мол ила жоҳ") — ноинсоф, нокасларнинг турмуш тарзига, тириклик воситасига, балким, юқорида зикр этилганидек, "атвор қонуни"га айланган турфа ёмонликлар ("онча совуғлуқ")нинг мужассам ифодаси. Бу мажозий умумлашмада "совуқлуқ" унсурининг қанчаси бевосита шоир шахсига дахлдор, қанчаси билвосита, "барчанинг дарди" сифатида унинг жисму жонини қақшатган — бунинг нисбатини ҳеч ким айтолмаса ҳам — ҳар ҳолда, бизга таниш мукаррам сиймо, изларини кўзга тўтиё қилса арзийдиган табаррук умр, илоҳий қалам — ижодий даҳо орқали лоақал умумий тарзда тасаввур қилиш мумкин-ки, Навоий, "кўнглини совутмиш" дард-ҳасратлар музини эритиб юборишга қодир оташ табиатдан, жамиятдан топилмаган (эҳтимол, бу фақат тангри илоҳий тасарруфидаги муқаддас ўтдир). Шундай қилиб, биринчи мисра ("май бирла кўнглимга ўт сол...") гўё

анъанага муносиб эҳтиром рамзига айланади, моҳиятда бу — ҳамиша меҳр ўтига муҳтож инсонга дардли бир навозиш — марҳамат, илтифот изҳорига айланади.

Навоийда май, қадаҳ, соқий, майхона образлари асосан ҳаёт нашидаси, ёшлик баҳори, муҳаббат шавқи — лаззати (баъзан тасаввуф фалсафаси яратган илоҳий фароғат) каби мастона, шайдолик кечинмалари, хаёллари рамзидир, деган талқин, биринчи қарашда гўё реал ҳаётдан узоқ, ғайри ихтиёрий бир тамойилдек туюлиши мумкин. Ҳолбуки, май, айниқса, рубобий (лирик) шеъриятда тўла маънодаги бадий рамз эканини илмий асослаш қийин эмас (афсуски, бу борада айтилган самимий, бамаъни фикрлар умумий характерда бўлиб, далиллаш унсури етишмайди). Бунинг учун май тимсолининг шартли-кўчма маънода қўлланиш анъанасини бошқа рамзий нисбатлар билан қиёслаб кўрса бўлади. Чунончи, маҳбубанинг ҳусни, нозу истиғноу ғамзалари тасвирида асли реал ҳаётдан олинган зулм, бедодлик, хунхор, ғоратгар, шоҳ, божу ҳироҷ, қон, қотил, жаллод, ханжар, қилич, ўқ ва ҳоказолар; ошиқнинг ранж-аламлари, ҳасратлари изҳорида эса мазлум, қул, гадо, асир, бечора, телба, ит, зиндон, кулба, вайрона каби шикаста ҳол тушунчалар шеърӣ ташбиҳ, тимсол сифатида қайта ишланиб, ҳар гал бетакрор лирик лавҳаларга "кўчар" экан (ғайриилмий синфий-социологик таҳлил тарафдорлари нуқтаи назарига зид ҳолда), санаб ўтилган ҳар бир тафсил, муқояса фақат сўзнинг бадий-образли сеҳр-жозибаси учун хизмат қилиши кўзда тутилади. Шунингдек, исломга, тасаввуфга, умуман илоҳиётга тамсил қилинган ташбеҳлар ҳам гўё атеистлар тушунганидек, номағруб — динни фош қилувчи маънода эмас, аксинча, муҳаббат дунёсини сифатлаш ва улуғлашда энг мўътабар, муқаддас ва энг таъсирчан восита-нисбат вазифасини ўташга даъват қилинган. Май тимсолига анъанавий муносабат усулини ҳам боданинг табиий хусусияти — инсон ҳиссиётига, аҳвол-руҳиясига, ҳатто хаёлот кучига кўрсатиши мумкин бўлган фавқулудда таъсир жараёнини шартли-рамзий маънода шеърӣятга "кўчириш" натижаси — гўё мўъжизакор-илоҳмбахш, сирли-ғаройиб бир қудрат воситаси тарзида англамоқ ва талқин этмоқ керак. Токи

реал боданинг мастона-раҳбатбахш аломатлари, тирик майхўр — бодапарастнинг эркин-хур, ҳеч нарсадан қўрқмас, ҳайиқмас, исёнкор ҳолати, риндона фалсафаси, ўзи ишонган "дини" — эътиқоди мусаввируна ўткир нигоҳ, мутрибона нозик уқув, орифона тафаккур ва шоирона эҳтирос — қалб идроки билан аниқ сувратланмас экан, бадий мантиқ, шеърӣ ҳақиқат билан лирик образ бутунлигига, рангинлиги ва бетакрорлигига эришиш қийин бўлур эди. Бас, Навоӣдек хилқати пок, комил ва солим мусулмон — пири аъзамнинг табаррук салафлар анъанасига қуллуқ қилиб: "бода келган уйга қайғу келмади" дейишини гўё ҳаётдаги ғам-ғуссалардан қочиб, чин, комил инсонлик ҳаққи, нажот қидиришнинг ягона воситаси, энг мақбул ва матлуб усул сифатида талқин қилса бўлади (бу инсон табиатидаги риндона эрк, ҳурфикрлилик, шодмон, руҳафзо кайфият ифодаси учун ҳам табиӣ ва жозибали мезондир). Шохбайт:

*Эй Навоӣ, қайғу тогин май била дафъ айлаким,
Яхшироқ тоғ остида қолмоққи, қайғу остида.*

Биринчи қарашда ташбеҳли воситалари, нисбатлаш усуллари оддий бўлиб кўринган бу байт, айниқса, Навоӣдек беназир шоир, улуғ инсон шахсиятига алоқадор ҳазин-мунгли оҳанги билан беихтиёр ўйга толдиради (улуғ шоирлар шахсияти уларнинг лирик қаҳрамони дунёсида белгиловчи, салмоқли ўрин тутишини унутмаслик керак). Навоӣ нечун бу қадим дунёнинг ғам-андухларини бунчалар ўзига олиб, оғир кечирар экан ("Йўқ ажаб, гар барчанинг дардича бўлса менда дард")? Ўзининг улуғ мақому мартабасига қарамай, ғуссаларга, шунчалар мислсиз миқёс, ўлчовсиз салмоқ (чунончи, "қайғу тоғи" каби) беришининг турли сабабларини бошқа бир байт шарҳида ҳам айтиб ўтиб эдик. Лекин "бечоранинг дарди"га дарддош шоир қатор-қатор шеърларида, хусусан, терма байтларида ҳудудсиз озору ситамларни ҳар гал ўзгача кўлам ва шиддат, ўзгача нисбат, ташбеҳ, тафсилларда ифодалайди, аниқроғи, уларга янгидан ранг, ўт, жон, руҳ бағишлайди, бадий сайқал беради. "Қайғу тоғи"... Қанчалик салмоқдор ва мунгли рамзий образ! "Яхшироқ тоғ остида қолмоқ"чи? Албатта, бу реалистик наср

мантиқига зид ҳол. Лекин шеърятга хос фавқуллода бадий мантиқ тақозосига кўра ва муболага санъатининг ироқ усули талаби билан ёндашганда, бу — "қайғу остида қолгандан яхшироқ"...Шу тариқа, "қайғу тоғи"нинг бутун даҳшати, фожеаси аён бўлади...Уни даф этадиган куч бормикин? Наинки боданинг "ақл бошини айлантлар" жодули-мастона кайфияти, унинг муваққат-алдамчи фурсати инсонга нажоткор бўлса!... Майнинг шеър санъатига кўчган, яъни ғам-ғуссани маълум муддат давомида унутишдек таскинли — рамзий маъноси мазкур байтда оригинал қиёсий-лирик лавҳада очиб берилган.

Замон ва аҳли замон тўғрисидаги терма байтларда Навоийнинг қаҳрамони ориф, мутафаккир, шоир қиёфасида бедодлик, инсофсизлик, қаллоблик, вафосизлик каби бутун касорати ва касофати шахснинг ўзига ҳам, эл-улусга ҳам тенг урадиган ижтимоий офатларни ҳеч кимни, ҳеч нарсани юз-хотир қилмасдан, аёвсиз ифшо этади. Шоирнинг фавқуллода кескин, муросасиз сатрлари ортиқ чидаб бўлмас алам, озор овози, кечириб бўлмас адолатсизликка, маънавий разолатга қарши имон ҳукми, инсоф-диёнат ҳайқирғи сифатида туғилганлиги аён сезилиб туради. Шоҳбайт:

*Турфа замон аҳлига биз мубтало,
Ким йўқ алар оллида чиндек бало!*

Ёлғоннинг турфа кўринишлари ва усулларида парҳез қилмайдиган турли тоифадаги одамлар, биринчи галда, "жоҳу мол аҳли" Навоийни асло хушламаганлари сабабини, зимдан қанчалик ғараз, кин, адоват, ҳасад сақлаганлари (ошкор олишувга ботинолмаганлар), қанчалик иғво, бўҳтон, маломат тарқатганлари боисини шу биргина байтдан сезиб олиш мумкин — Навоийнинг ҳақгўйлиги уларни даҳшатга солганига шубҳа йўқ. Исфaxon қиличининг дамидай кескир, оловнинг тилидай шафқатсиз, қаҳратон совуғидай қақшатувчи, момоқалди роқ ва чақмоқдек шиддаткор бу сўзлар те мурийзодалар обод қилган Хуросон, унинг юраги — Ҳирот аҳлига ҳам дахлдор эканлиги анча-мунча маърифатли ақлни шошириб қўймайдими? Ахир Навоий фақат "жоҳу мол

аҳли" ҳақида гапираётгани йўқ-ку. Аччиқ ҳақиқат сўзи "замон аҳли" ҳақида! Ёки бу анъанавий шеърӣ мубо-лаға усулими? Бунисига яна ишонгимиз келмайди. Иложсиз ўйга толамиз. Хаёл асрлар довонидан ошиб бизнинг ҳақиқатга ташна замонни ўрлаб келади. Эҳтимол, Навоӣ бизнинг не-не эзгу умидлар, ҳурриятнинг қутлуғ режалари, идеаллари хомхаёлга, рўёга айланган, тарихда мисли кўрилмаган бегуноҳ қурбонлар эвазига, барча маданий обидаларнинг заволи ҳисобига тикланган, алданган, ҳақоратланган даврони-мизни олисдан башорат қилгандир. Ҳа, шоир сўзлари фақат маълум тоифа "нокасу ножинс авлоди", қаллоб-лар, мунофиқ хиёнаткорлар ҳақидагина айтилган бўлса, шуурни, тафаккурни, хотиротни бунчалар қийноққа солмас эди... Замон аҳли устида "дили поку тили пок, ўзи поку сўзи пок" шоир шунчалар шафқатсиз ҳукм чиқариши том маънодаги ижодий ва инсоний жасорат-дир. Ҳақиқий жасорат фақат қудратли ва устивор заминда туғилиши мумкин. Илло, ҳар бир журъаткор сўз ва аъмолнинг ортидан масъулият ҳаками таъқиб этади. О, Навоӣ куйиниб қаламга олган чинлик — ҳақиқатнинг шафқатсиз қисмати! Наҳотки одамлар сен-дан ёв балосидан қўрққандай қўрқсалару ёлғон билан аҳилу иноқ бўлиб, ошно тутиниб яшасалар, у билан ҳимоялансалар, ҳатто унга сажда қилсалар... Хуллас, улуғ ҳақпараст ва адолатпаноҳ шоирнинг муросасиз ҳақиқат сўзлари унинг ўзи кундуз кунлари кўриб билган, тунлари бедор хаёллар изтиробиди кечирганла-ри, турли синовлардан ўтказганлари — аччиқ таассурот-ларнинг умумлашма — рамзий ифодаси сифатида Навоӣ шеъриятининг гуманистик моҳияти ҳақидаги тасаввуримизни бойитади.

"Эл коми" билан нафас олган улуғ шоирнинг ҳаётдан, "замон аҳли"дан олган аччиқ ҳақиқат сабоқла-ри унинг тафаккурига, дунёқарашига ҳам қаттиқ таъсир кўрсатади. Шоҳбайт:

*Мурувват рангию инсоф иси кўз тутмагил элдин,
Бу рангу бўйлуқ гул йўқ чу олам гулситонинда.*

Бутун ҳаёти, ижтимоӣ фаолияти, ижодий даҳоси инсонни золимлар зулми, фосихлар маломати, бетов-

фиқ-диёнатсизларнинг хўрлик ва ҳақоратидан, мола-раст, шахватпарастларнинг толонидан, турли тоифадаги баднафс, нопок ва нокасларнинг офатларидан қўриқлаш ва ҳимоялашга сарф этилган фидойи зот "эл" шаънига қарата юз-хотирсиз сўзлар айтса (беихтиёр аввал шарҳлаб ўтилган байт ҳаёдан кечади: "Онча юзсизлик улустин кўрмишам, гар берса даст, Истарамким кўрмасам ҳаргиз бани одам юзин")... Янада нажотсиз фожеъ ҳол иккинчи мисрада ифодаланган фавқулодда фалсафий ҳукм: "Бу рангу бўйлуқ гул" ҳали олам боғида кўкарган эмас. Наҳотки!.. Ахир мурувватли, инсоф-тавфиқли одамлар, гарчи камдан-кам бўлса-да ҳаётда учраб туради-ку. Тарих (шу жумладан, дин ва тасаввуф тарихи) ҳам бундай табаррук шахслар яшаб ўтганидан гувоҳлик беради. Навоийнинг ўзи "Мажолис-сун нафоис" асарида камоли эҳтиром билан тилга олган, шунингдек, махсус шеърий ва насрий ёднома асарларда номини улуғлаган Лутфий, Жомий, Ҳасан Ардашер, Паҳлавон Муҳаммад, Шайхим Суҳайли, Мир Дарвеш, Мирзабек, Нури Саид, Қамбар Али каби фазлу камолда якто замондошлар, айниқса, улуғ салафлар орасидан ортиқ эътиқод қўйгани — бир неча комилу солим зот (чунончи, Ҳиротдаги даҳмасию унинг қаршисидаги масжиди жомийни таъмирлашга Навоий шахсан бош бўлган Хожа Абдулло Ансорий) инсоний мурувват ва инсофнинг мужассам тимсоллари эмасмиди? Навоийнинг ўзичи? Беҳзод, Хондамир, Маҳмуд Музаҳҳиб каби истъедодли, садоқатли шогирдлари-чи? Демак, "Бу рангу бўйлуқ гул йўқ чу олам гулситонинда" сатрини бамисоли маҳбубнинг "хуснию нози", ошиқнинг "ишқи-ю ниёзи", "фано" билан "бақо", "мажоз" билан "ҳақиқат" нисбати ёки Навоий қаҳрамонининг майга мағруб муносабати каби мутлоқ шартли-рамзий бир усул намунаси, шеърият санъатига хос муболағали мажозий бир лавҳа сифатида изоҳлашдан бошқа имкон, чора йўқдай туюлади... Дарҳақиқат, шундай, яъни бу наср мантиқи эмас, шеър мантиқи. Шеърда имконга сигмас ҳодис ва ҳолатдан гўзал имконият яратса бўлади. Айниқса, Навоий тахайюли яратган фавқулодда теран, нафис, сирли-сеҳрли образлар шундан далолат беради. Лекин, барибир, улуғ жафокаш, ҳақгўй шоирнинг мазкур байти

кишини ўйга толдиради. "Наинки..." Сабабини билсмай, моҳиятига етолмай қийналамиз, иккиланамиз. Эҳтимол, бу Навоий шахсияти билан, унинг ҳаётга, одамларга ортиқ даражада катта, юқори талаблар қўйиши, улардан ўзи ҳаёл қилганича жуда кўп нарсани қутгани, истагани — руҳий, маънавий эҳтиёжларининг реал воқелик имкониятларига сиғмас, илоҳий кўлам, илоҳий маъно касб этганидандир. Шу боисдан ҳам улусдан етган озорни кўнглига шунчалар қаттиқ олгандир... Шохбайт:

*Давр зулм айлару давр аҳлию давр офати ҳам,
Неча золимга асир ўлгуси мазлум кўнгул.*

Ҳаётда оддий заҳматкаш, мўмин-қобил, ҳалол-пок одамга муносабатда турли даражадаги мансабдор шахслар, турли тоифадаги тамагир, диёнатсиз кимсалар ноҳақлик, адолатсизлик, юзсизлик қилиши мумкин. Чунки у — ҳимоясиз, сабрли, кечиримли, андишали. Ҳалигилар, аксинча, номард, раҳмсиз, андишасиз. Шу тариқа, бир бечоранинг қисмати бир неча "золим" ўртасида талонда, саргардон, маҳкум аҳволда қолади. "Неча золим" образига ҳаётдан яна бошқа тамсиллар келтириш мумкин. Энг кучли, салмоқли, ҳаққоний нисбат-образларни Навоий келтирган: "давр зулми" (адолатсиз сиёсат), "давр аҳли" зулми (одамларнинг виждонсизлик, қаллоблик йўлига кириши), "давр офати" (адолатсиз сиёсат ва одамларнинг маънавий разолати оқибатида содир бўлган жиноятлар, тангликлар, мушкилликлар, шўру ғавғолар). Хуллас, шоир қаҳрамони — ориф кўнгли анча-мунча золимларга эмас, энг даҳшатли, шафқатсиз, бирор нажот умид қилиб бўлмайдиган қаттол, кўзи кўр, қулоғи гунг, тили лол машғум зулмкорларга "асир бўлган". Унинг фожеъ ҳолига фақат тангридан раҳм-шафқат кутиш мумкин. Шундай қилиб, Навоий уч ташбеҳ уйғунлигидан ("давр", "давр аҳли", "давр офати") таносиб, икки параллел ташбеҳлар муқобиллигидан ("зулм", "золим" — "мазлум", "асир") тазод санъатлари воситасида ғоят ҳаққоний лирик-трагик лавҳа яратади.

ЎНИНЧИ МАҚОЛАТ

ЗИДДИЯТЛАРНИНГ ШЕЪРИЙ НИСБАТИ

Эрур чун олам узра жоҳ фоний, яхши от боқий,
Бас, эл комин раво айла ўзингни комрон кўргач

Навоий шоҳбайтларидаги ўзаро муқобиллик, тафовут, мунозара қутбларини ҳар доим ҳам одатий-диалектик меъёрларга тушириб, сигдириб бўлмайди. Азалий ё ногихоний характердаги турли ҳаётий тўқнашувлар, марғуб ва номарғуб мазмундаги фалсафий, ғоявий-маънавий, ахлоқий, ижодий (эстетик), қарашлар, тамойиллар зиддияти, шунингдек, зиддият аломатлари, тафовут қирралари яширинган, сирли тус олган, мураккаб руҳий-психологик ҳолатлар, жараёнлар, мунозара-мувоҳасали фикрлар, ҳаёллар иккиланиш-иштибоҳ руҳидаги ҳукмлар, баҳолар — булар гўё ўзаро рақобатга киришгандай... Ҳатто бир киши — Навоийнинг лирик қаҳрамони — ошиқ, ориф, қаландар, ринд ё шоирнинг фақат ўзигагина хос, шахсий нуқтаи назарида, эътиқодида, ҳулқ-атвори — сажиясида, руҳияти ва кайфиятида бир-бирига зид аломатлар кўзга ташланади. Бугина эмас, ўзаро тафовутли, рақобатли хусусиятлар шундай нозик, жозиб-ғаройиб маъно касб этадики, уларнинг қай бири марғубу қай бири номарғуб эканлигини дастлаб ажратиб олиш мушкилотга айланади; ҳатто шундай ажаб ҳайратбахш кайфият туғилиши мумкин: матлуб ва марғуб эканлиги шубҳа туғдирмаса ҳам, нечундир кўнгил уни хушламаслиги, рад қилиши ва аксинча, нохуш ва хатарли оқибати аёну равшан бўлган қисмат билан кутилмаганда дўст тутиниши ажабланарли ҳол эмас. Хуллас, Навоий оламни табиий ва ногихоний, муваққат ва доимий (мажозий ва ҳақиқий), ҳаётбахш ва фожеъ зиддиятларнинг чуқур сабабий бирлигидан иборат деб билган, лекин уни

иккиланиш, иштибоҳ туйғулари, сабабияти, моҳияти номаълум хаёллар бир умр таъқиб этган. Унинг валиёна хаёлидаги комил ва ожиз, париштасифат ва осий инсон бу мураккаб ва зиддиятли, зоҳиран осойишта, руҳан суронли оламнинг марказида туради, гўёки тангри илоҳий турли зиддиятларни инсоннинг сабру саботига, заковат ва иродасига синов мезони сифатида яратган... Навоий бундан қочиш ношукурлик деган эътимодга амал қилиб, бу борада ўзи мислсиз намуна — жасорат кўрсатиб яшади. Шоҳбайт:

*Яхши-ямондин бари эрмас жаҳон,
Лекин ямон-зоҳиру яхши-ниҳон.*

Улуғ мутафаккир шоир "жаҳон", унинг зиддиятлари ҳақида бунчалар аниқ ва мухтасар, орифона осойишталигу пинҳоний дард самари бўлган мисраларни яратгунча ҳаётнинг қанча синовларини бошидан кечирмаган, айниқса, дўст деб билган, яхшилигини аямаган, меҳр-вафо кўрсатган одамлардан не ранж-озорлар топмаган, не жабру жафолар кўрмаган ("Бас-е, иссиқ-совуқ кўрдум жаҳонда, Бас-е, аччиқ-чучук тотдим замонда")! Демак, мазкур байт бевосита дардли-эҳтиросли кечинмалар инъикоси бўлган бошқа байтлардан фарқланиб турса ҳам (ҳар бир ғазал, шу жумладан, байтнинг туғилиши ўз қонуниятига эга), оқилона унсурлардан шаклланган фалсафий моҳияти билан эмоционал-кечинма образлар қаторида қадрланиши мумкин. Зеро, дунё яхши-ёмондан холи эмас, деган аччиқ ҳақиқатни оддий одамлар — авом халқ айтиши бошқа, эл-улуста раҳнамолик қилган, адолатпаноҳ, фуқаропарвар арбоб, улуғ мураббий шоирнинг айтгани бошқа. Шу маънода Навоийнинг тутилмаган, бетакрор лирик образлардан фарқ қилувчи, гўё оддий ҳикматомиз таъбирлари (мантиқий тафаккур намуналари) ўйчан кайфият туғдириши мумкин. Иккинчи мисра ҳам ақл-заковат унсурлари билан йўғрилган бўлса-да, унинг руҳида, моҳиятида буюк жафокаш қалб изтироблари яширинганини фаҳмлаб олиш қийин эмас; "Лекин ямон зоҳиру яхши — ниҳон". Бас, яширин дард-алам сабабини билиш учун қийноқли саволлар туғилиши табиий: нега ёмонлик кўзга ташланишдан чўчимайди, қилмишидан пушаймон бўлмайди, ошкора таҳдид, тазйиқ, зўравонлик, юзсиз-

лик қилади? Билъакс, яхшилик ўзининг барча хайр-саховатли, меҳр-шафқатли, босавоб ва беминнат ишлари, беназир сифатлари, хосиятларига қарамай, хоксору шикасталик билан назардан яширинади? Балким, бунда бошқа бир сабаб бордир? "Ямон — зоҳир" эканлиги одамларни ҳушёрликка даъват этиш рамзидир. "Яхши — ниҳон" нақлида яхшиликни чуқурроқ идрок этиш ва эъзозлаш маъноси бордир. Хуллас, Навоий тазод шеърий усули орқали халқ фалсафий тафаккурининг азалий меъёрларидан "яхши-ямон" муқобилини янгича талқин қилади, шу заминда ўзгача оқилона-рубобий лавҳа яратади.

Навоий шоҳбайтларида "яхши-ямон" муқобил тимсоли воситасида чизилган лирик лавҳалар, манзаралар, фалсафий-лирик образлар оз эмас. Улар нафақат сўз-ташбеҳ, сўз-образнинг илк бор халқнинг ўзи кашф қилган маъно қирраларига шеърий жило, бадий сайқал беради, айни чоғда ва энг муҳими, шоир қаҳрамони ошиқ ё ориф дунёсига хос зиддиятлар ҳақиқатини таҳқиқ қилади, кенг маънода, Навоийнинг инсоний ва ижодий тақдири билан боғлиқ фавқулодда нозик, теран драматизм ва трагизмни инкишоф этади. Байт:

*Ўтқа солдинг сабру ақлу жону кўнгул — барчасин,
Йўқу борим куйдуриб, яхши-ямоним ўртадинг.*

Ҳажрнинг адоқсиз дарду ҳасратларини изҳор этишнинг фақат Навоий қаламига хос ифода силсиласидаги "яхши-ямоним" тимсолида ошкор зиддиятлар қутби сезилмайди, балки ундан фалсафий-лирик умумлашма — ошиқ шоир ва фидойи инсоннинг бадий бутун, комил ва солим образи яратилади. Бу — муҳаббатнинг илоҳий ўтида куйиб ўртанган ошиқ Навоийнинг "йўқу бори, яхши-ямони"; бу — фақат унинг қисматига битилган, бошқа бировнинг тақдири билан қиёслаб бўлмайдиган эзгу тушунчалар ("сабру ақлу жону кўнгул — барчаси"); бу — Навоийнинг ҳам реал, ҳаётий (дунёвий-мажозий, демак, муваққат — фоний), ҳам илоҳий (ҳақиқий, боқий) олами, яъни моддий — жисмоний ва маънавий — руҳий дунёнинг битта улуг жафокаш, покдомон, фидойи инсон сиймосида мужассамланган шеърий тимсоли. Мана ўзининг ички-сирли зиддиятидан қатъи назар, бутун, муштарак маъно касб этган "яхши-ямо-

ним" тимсоли — образининг янги характери, фалсафай моҳияти... Бу пурдард лирик лавҳани энди тазод эмас, балки таносиб санъатининг оригинал намунаси деса бўлади.

Баъзан "яхши-ямон" ташбеҳи шеърӣ лутф, гўзал киноя орқали маҳбуба тимсолида муҳаббат оламини васф этиш воситасига айланади. Байт:

*Дахр аро яхши-ямон ичра босе қилдим назар.
Дилбаримдин яхши йўқ, андоқки йўқ мендин ямон.*

Улуғ ишқ куйчиси, ўз қаҳрамони — ошиқ кўнглида туғён қилган соғинч ҳисларини, васл армонларини қандай изҳор қилиш йўлини тополмай, муболағанинг ғаройиб бир усули — ифрот санъатидан фойдаланади: жаҳоннинг ("дахр аро") барча яхшию ёмон одамларини бирма-бир назардан кечиришдек ақл ва мантиқ имкониятларига сигдириб бўлмас ғаройиб жумбоқни муҳаббат ҳаққи, фақат ошиқона ёки қаландарона самовий тахайюл воситасида ечиш чораси топилади, бу мўъжиз нисбат иккинчи мисра мазмунида очилади: "Дилбаримдин яхши йўқ, андоқки йўқ мендин ямон". Анъанавий зиддият андозасига солиб бўлмайдиган бу гўзал "рақобат"-нисбатда маҳбуба васфида муҳаббат дунёсига, инсон гўзаллигига юксак қиммат беришдан ортиқ мақсад бўлмаса керак. Шу маънода "йўқ мендин ямон" сўзлари ҳам гўё ошиқнинг ўз-ўзини ҳаддан зиёд хоксору гуноҳкор қилиб кўрсатиши орқали ошиқлик қисмати дунёнинг барча маломату ҳақоратларига дош беришга қодир мислсиз руҳий қудрат эканини муболағали-рамзий ифодалаш намунасидир. Шу тариқа, Навоий "яхши-ямон" муқобил нисбатининг ўзгача бадий талқини орқали, тазод санъати воситасида янги лирик-мунозарали образ яратади.

Яна бир шеърда "мен — ёмон, сен — яхши" каби чуқур киноявий-рамзий нисбат усулида муҳим бир муаммо — улуспарварлик ғояси тараннум этилади. Байт:

*Навосиз улуснинг навобахши бўл,
Навоий ямон бўлса, сен яхши бўл.*

Бир қарашда анъанавий панднома усулининг яхши намунаси каби туюладиган мазкур байтда адолат нъматларидан баҳрасиз, меҳр-шафқатга муҳтож одамлар

("навосиз улус")га нисбатан олижаноб ва олийҳиммат бўлишга даъват ўзига хос мусикий жозиба, сўз оҳанрабоси — фасоҳати билан ифодаланадики, у руҳий ҳолат, кечинма образлари маҳсули бўлган байтлардай шавқ билан ўқилади, уқилади. Зеро, буюк гуманист шоир ўзининг олий мақсади — умр комронлиги деб билган инсонга меҳр-шафқат ва улус ғами ғоясини "навосиз — навобахш", "ямон — яхши" муқобил нисбатларининг яна бир шеърий талқини, ўзгача қирраси орқали очиб беришга муваффақ бўлган, аниқроғи, Навоий ўзининг шоир, ориф, эҳтимол, бирор арбоб тимсолидаги суҳбатдоши (рафиқи ёки рақиби) олдига жидий талаб қўяди: агар навосиз улус билан муносабатда Навоий ўз номига, шаънига муносиб даражага кўтарилмаган (бунда "навосиз" ва "Навоий" сўзларининг ўзаро маъно нисбатига ишора йўқ эмас), муносиб яхшилик қилмаган бўлса, сен ўз яхшиликларинг билан шундай намуна кўрсатгинки, у (Навоий) ўз "ямон"лиги нимада эканини, том маънодаги яхшилик — "улусга навобахш бўлиш"нинг афзалликларини англаб олсин... Шу тариқа, "ямон" кутилмаган тарзда "яхши"нинг баҳо мезонига айланади, кейингисининг янги маъно қирралари кашф этилади, бундан ўзгача характердаги лирик образ шаклланади.

Навоий "яхши-ямон" муқобил тимсол-образини бунчалар рангин шеърий қирраларда очиш сабабини қуйидаги шоҳбайт орқали англаб олиш мумкин:

*Навоий, фақр ойинида инсоф илгари тутсанг,
Ўзунгни бил ямон, лекин бу сўзни яхши бил боре.*

Вожаб! Бу фоний дунёда фақат бечораҳол, фақир, шикастадил кишилар "ўзни ямон билмоқ"дек маломатдан қўрқмайдилар, сабаби, бундай хоксор ғуноҳкорлик ҳисси унинг имон-эътиқодини таҳқирламайди, аксинча, руҳини поклайди, демак, ўша ғарибу бенаволаргина "бу сўзни яхши" деб билмоққа ҳақлидирлар. Валисифат шоирнинг ориф, қаландар тимсолидаги қаҳрамони (моҳиятда у Навоий шахсига яқин туради) жамиятда тутган ўрни, мавқеидан қатъи назар, "фақр ойинида инсоф"ни иккала дунё — тириклик ва абадиёт учун бирдан-бир тўғри йўл — ҳидоят шарти деб билади. Шу тарзда "яхши-ямон" тушунчаси замиридаги кескин иж-

тимой тафовут чегараси йўқолади, улар, юқоғда шарҳлаб ўтилган "йўқу борим, яхши-ямоним" каби инсонлик, шоирлик, мураббийлик, мутафаккир ва адолатпарвар арбоблик қисматининг умумлашма рамзига айланади.

Қатор шоҳбайтларда оламнинг зиддиятлари нисбати бошқа муқобил ташбеҳлар билан алмашади. Байт:

*Ҳаққи биров хилқатини қилди пок,
Севмаса нопок эл они, не бок?*

"Хилқати пок биров" билан "нопок эл" орасидаги зиддият зоҳиран "яхши ва ёмон" тафовутини эслатиб турса ҳам, моҳиятда аввалгиси мутлақо барқарор характерга эга (чунончи, шоирнинг қаҳрамони "мен ямон" дейишидан манзур ва марғуб маънони ҳам англаш мумкин, лекин у ҳеч қачон "мен нопок" демайди ёки бу ижобий маънода қўлланмайди). Демак, Навоий наздида "поклик" дахлсиз, маъсуму мукаррам бир хилқат бўлса, "нопоклик", аксинча, дунёда йўқ "андин ямон, андин ямон". Бас, қийноқли саволлар туғилади: нега энди зиддиятлар қутбининг ўша дахлсиз шаффоф томони фақат "биров" ташбеҳи билан, иккинчиси "эл" сўзи билан боғланган? Наҳотки, пок одамлар ғоят даражада камлиги ва нопоклар ҳаддан зиёд кўп эканлиги ҳақиқат бўлса? Пок зотларнинг бошига тушган кулфатлар, фожеалар сабаби ўша "кўпчилик" иродаси билан боғлиқ эмасмикин? Мантиқан иккинчи мисра мазмуни ва шарҳига эҳтиёж туғилади: "Севмаса нопок эл они, не бок?" Ҳатто биргина пок одам бутун бир "нопок эл" тинчлигини бузиши, саросимага солиши мумкин. Илло, унинг мавжудлиги — "ҳақ" (худо) ва ҳақиқат рамзи ёлғоннинг, риёнинг офати. Демак, Навоий бошқа бир байтда қайд этган "нафс, шайтон, жаҳл" домига тушган, ундан ўлгунча қутила олмайдиган "нопок эл" балким поклик қисматига чексиз ҳасад ва гараз сақланганидан уни "севмас", эҳтимол, "севмас"лиги сабабини ўзи ҳам билмас, билишни истамас... Шундай қилиб, "пок-нопок" муқобил нисбати воситасида Навоий бир умр муқаддас деб билган, имон-этиқод даражасида улуғлаган эзгу ҳаёлини ҳайратомиз мухтасар ва бутун лавҳа-образ қатига жойлайди.

Қатор ғазалларда "вайрон" — "обод" муқобиллик ни-

сбати орқали нафис, жозиб лавҳа-образ шаклланади. Байт:

*Гарчи сабрим уйи янглиғ айладинг вайрон мени,
Доимо, ёрабки, ҳуснунг мулкидек обод бўл.*

Навий хаёл ичида хаёл тимсоли, лавҳа ичида бошқа миниатюр манзара, кўнгил ойнасида ўзгача рамзий образ яратиш бобида тенги йўқ санъаткорлардан. Шундай сирли тасвир жараёни биринчи мисрада акс этган: "...сабрим уйи янглиғ айладинг вайрон мени". "Вайрон" образи бир вақтнинг ўзида ҳам "сабр уйи"га, ҳам "мен"га нисбат берилиши бадий сўз, шеърый образ имкониятларидан ижодий фойдаланишнинг ажойиб намунасидир. "Мени вайрон айладинг" деган ҳазин-мунгли лавҳада шоирнинг қаҳрамони — ошиқнинг ўзлиги, кўнгли, жони, руҳияти — бутун ҳаёти, қисмати сўзнинг мўъжизакор қудрати туфайли тажассум этган; "сабр" — инсон қалбига эмас, ақл оламига дохил ташбеҳ, демак, "мен" билан боғлиқ ҳиссий-руҳий дунёнинг вайронлиги анча муқаддам қулаган "сабр уйи"нинг қисматиға қиёс этилади. Лекин қизиғи шундаки, сабру сабот ва ўзлигу руҳият иморатининг вайрон бўлганидан ошиқ ҳасрат — надоматлар чекиш ўрнига илоҳий қудратдан (эҳтимол, муҳаббат илоҳасидан ҳам) маҳбубанинг "ҳусни" ҳаққиға улуғ тилаклар тилайди: "Доимо, ёрабки, ҳуснунг мулкидек обод бўл". Бундай жафодийда фидойилик, шикаста ҳол ёлбориш — мужримона муножот фақат ва фақат ошиқлик қисматиға хосдир, бу уни заррача таҳқир этмайди, аксинча, боз улуғлайди.

Баъзан "мен", "вайрон" нисбатлари қайтарилгандай бўлади, аслида бутунлай ўзгача-жозиб лирик манзара чизилади. Байт:

*Урма ҳиммат лофини, оллингда бу тоқий сипеҳр,
Фақр кўйинда агар ўз ганжи вайронингча бор.*

Бу ғоят мунгли-хазин лирик лавҳада бошқа қатор байтларға хос туйғу ва хаёлнинг самовий кенгликлари, руҳият теранликлари сезилмайди. Аксинча, муваққат, дунёвий ҳаёт — умр йўлининг бир манзили "фақр кўйи" — кўчаси бўлса, шоирнинг қаҳрамони — бечораҳол, васл қувончидан умидсиз, ғариб ошиқ ёки шоир-қаландар шу фақру фано маҳалласида истиқамат қилади, йўқ,

унинг моддий-жуғрофий маънодаги уйи эмас, балки руҳият ғўшаси — ўзлик вайронаси ("ўз ганжи вайрони") тасвир объектига айланади. Фақирлик кўчасидаги инсон ўзлигининг рамзий уйи "ганжи вайрон" деб таърифланиши (қадимий ривоятга кўра вайроналар остида ганж сақланиб қолгани учун ҳам аждаҳонинг ватани вайрона эмиш) ҳазин-фожеъ мазмунни билан ҳаққонийдир: тасаввуф фалсафасида ишқи илоҳий йўлида фидойи шоир-қаландар, жоҳу мол, нафсу фароғат юкидан фориг бўлган девонавор ориф-донишманднинг кўнгил уйи вайронага ўхшаши, айнаи чоғда, бу вайрона ўз бағрида маънавий ганж — валилар маърифати хазинасини сақлаши ҳақида турли — реалистик ва романтик-мажозий ҳикоялар мавжуд. Навоий қаламининг сеҳри шундаки, фақирлик кўчаси, ғариблик уйи ҳақида ёза туриб, муқояса учун фалак гумбазидан фойдаланади: "оллингда бу тоқий сипеҳр... ганжи вайронингча бор". Бундай нисбатлаш усули шоир кузатган мақсадни жозибадор, фазовий образ-манзара орқали ифодалаш учун таъминот беради.

Табиий, турли ғазалда шеърий зиддият қутби ўзгаради — янги ташбеҳлар билан алмашади. Шоҳбайт:

*Бизнинг афсонамиздин нукта сўрманг, эй хирад аҳли,
Нединким бу жунун фасли туганмас можаро айлаб.*

Муҳаббат "афсонаси" (бошқа байтларда қўлланган "ҳикоят", "достон" ташбеҳларининг ифода миқёси кичиклик қилган бўлса не ажаб!) "жунун фасли"га муқояса этилиши бадий мантиқ нуқтаи назаридан қанчалик асосли, жозибали, ҳаққоний... Афсонанинг сюжети интиҳо топиши мумкин, лекин унинг хаёлар, образлар дунёсини чегаралаб бўладими? Шунингдек, табиат фасли ҳам макон, масофа, ранглар, оҳанглар эътибори билан қанчалик поёнсиз бўлиб кўринмасин, унинг ҳудуди вақт билан чегараланиши мумкин. "Жунун фасли"-чи? У йилнинг турли фасллари, умуман вақт ўлчовини, табиат ва ижтимоий ҳаётдаги бошқа меъёрларни тан олмайди; фақат руҳий-ҳиссий дунёнинг чексизликлари, теранликлари унинг эрк-ихтиёрига, туғёнларига бир қадар мувофиқ келиши мумкин. Биринчи мисрадаги: "нукта сўрманг, эй хирад аҳли" сўзларидан кузатилган теран ва мўътабар маънилар

("нукта", "хирад")нинг ожиз қолиши ёки иккинчи мисрадаги: "туганмас можаро айлаб" нақлидан англашилган туйғулар шиддати муҳаббат отлиғ буюк, сирли-сехрли қисматнинг маъно-моҳияти ҳақидаги маълум тасаввуримизни, шубҳасиз, бойитади, чуқурлаштиради.

Ниҳоят, яна бир ғазалда ислом ва тасаввуф фалсафасининг фано — бақо ("фоний", "боқий") тимсолларини бадиий идрок этиш натижаси сифатида Навоий шеърятининг асосларидан бири — "эл коми" ғоясини бутун, ёрқин ва мухтасар ифодалаган пурмаъно образ-лавҳа яратилади. Шоҳбайт:

*Эрур чун олам узра жоҳ фоний, яхши от боқий,
Бас, эл комин раво айла, ўзингни комрон кўргач.*

Ёруғ дунёнинг ўзи каби "жоҳ" (кичик мансабдан то подшоликкача) инсон учун фоний эканлиги ақл-ҳушини йўқотмаган ҳар бир киши учун сирли жумбоқ ё ажабланарли ҳол эмас. Аммо сабабият ва моҳиятидан "ақл боши айланар" бу кўҳна "олам узра", айниқса, меҳру вафо умид қилиб бўлмайдиган замондан, замон аҳлидан етган устма уст озору ситамлар шаронтида "яхши от" қолдиришдек фавқулодда жасоратни фақат тангрининг ўзидан, унинг лутфу карамидан кутиш мумкин... Шу маънода "яхши от" нисбий тушунча эмасмикин? Яхшилик ва эзгулик, ҳақиқат ва адолат йўлида сарфланган меҳнатлари эвазига ортиқ жабру жафолар кўрган Навоий ("Йўқ ажаб гар барчанинг дардича бўлса менда дард") "яхши от боқий"лигига комил ишонч — эътимод билан яшаганининг сири ни-мада экан? Буюк жафокаш шоирнинг кўпчилик шеърларидан бундай мушқил саволларга жавоб топиш осон эмас. Аксинча, яхшилик, вафо сўзларига бамисоли "ишқ ояти", "кўнгил ҳадиси" каби рамзий — илоҳий маъно берган Навоий уларнинг ҳаётдаги мисоли — бирор жилосини, нишонасини тополмаганидан надомат чекади: "Оҳким, аҳбобдин ҳар кимга айлаб минг вафо, топмадим яхши ўзумга мен ямон мингдин бирин" — бу байтдаги "яхши-ямон" муқобил тимсоллари замирида қанча пинҳоний дард, алам, армон, киноя, ҳасрат оҳанглари бор! Ёки: "Замона аҳлиға гар юз қуёшча кўргузубсен меҳр, Вафо зинҳорким бир зарра чоғлиғ эътимод этма" — бу байтдаги "юз қуёшча" билан "бир зарра" нисбати

нафақат анъанавий игроқ усули, балки бу қаршилантириш санъати (тазод) моҳиятида Навоий ҳаё қилган "меҳр-вафо"нинг фақат арзу само меъёрлари билан ўлчанадиган (дунявий мезонларга сиғмас) илоҳий маъносию "замон аҳли" назарида заррачалик қадри йўқ, деган алам-ўкинч зуҳур этган. Лекин жамият ва давлат ҳаётида, фан (илоҳий ва дунявий илмлар) ва маданият, жумладан, бадий ижод соҳаларида тутган улуг мартаба ва нуфузидан қатъий назар, расулونا фақирлигу ҳақирлик хислатини зиёд билган Навоий давр зиддиятларидан юқори турди; замонлар, авлодлар синовидан ўтган: "Ҳақиқат эгилса ҳам синмайди", "Яхшидан от қолур, ёмондан дод", "Яхшилик ўлмайди", "Яхши дўст ёмон кунда билинади" каби ҳикматлар ҳаққи-ҳурмати "халқ ғами", "эл коми"ни ўйлади, "улусга навобахш"лик қилди; энг мушқил дамларда яна халқ тафаккури сабоқларидан, ислом ва тасаввуф таълимотидан руҳий мадад олди ("Халқдин ҳар ярамас келса, хуш улким, ҳақга Деса бўлмас: "Менинг учун яна бир халқ ярот"). Шундай қилиб, иккинчи мисра шарҳи учун бадий-мантиқий замин ҳозирланди дейиш мумкин: "Бас, эл комин раво айла, ўзингни комрон кўргач". Бу фоний дунёдан яхши от қолдириб ўтишнинг бирдан-бир ишончли, яъни вақт синовларига дош бера оладиган омили бўлмиш "эл коми" ибораси — икки "сўз лавҳи" (Навоий таъбири)га битилган миниатюр шеърӣ образ ғазал контекстида ўз шакл-шамойилига (зоҳирига) нисбатан кенг, чуқур маъноларни англатишига шак-шубҳа йўқ. Ўз элининг коми — мурод-мақсуди, орзу-истаклари, умид-армонлари... Бундай қадрдон, муборак туйғуни идрок этишнинг ўзи хайрли қадам. Бу лавҳа-образ, унга "раво айла" бирикмаси қўшилса, кенг маънода она халқнинг моддий, маънавий, руҳий ва бошқа эҳтиёжларини қондириш йўлида камарбасталик, дард-дошлик, фидойилик туйғуларини ҳайратомиз тарзда умумлаштириб ифодалайди. Ниҳоят, "комрон" ташбехи байт мазмунига аниқ ҳаётийлик, ҳаққонийлик бағишлайди (Навоий ўз олдига аниқ бир мақсад қўймаган, бу йўлда чинакам "ғайрат ва ҳиммат" кўрсатмаган, "нотамом ва хом" одам эли дардига дард-дош бўлишига, одамлар мушқулини осон, ҳожатини равон қилишига ишонмайди).

ЎН БИРИНЧИ МАҚОЛАТ

ТУРМУШ ТАФСИЛЛАРИ

Басе, ашк оқиздинг, эй кўз, бас этким,
Йиқилмасун устингга вайрона ногаҳ

Табиатдан, самовотдан сайлаб олиб яратилган, сайқалланган шеърый тимсол ва рамузот, истиора ва мажозлардан фарқли равишда, ижтимоий ҳаёт, маиший турмушнинг турли соҳаларига оид ажойиб фактлар, беихтиёр ўзига тортувчи тафсилотлар шеър яратиш жараёнида, образли тафаккур қонунларига биноан махсус сўз-образларга, воқеий-лирик лавҳаларга, жонли, ҳаққоний тимсолларга айланиши мумкин. Давр воқелиги — давр аҳлининг ҳаёти, тижорати, касб-кори, иш жараёни, ўзаро муносабатлари, турфа муаммолари, қувончлари, дардлари; кечмиш воқелик — турли одатлар, анъаналар, турли обидалар, тарихий сабоқлар, тажрибалар, саргузаштлар, фан ва маданиятнинг тарих, фалсафа, этнография, тиббиёт, фалакиёт, ижтимоиёт, ҳуқуқ, мантиқ, кимё, шунингдек, хаттотлик, наққошлик, мусаввирлик, меъморлик, мусиқа, бозингарлик (қизиқчилик), китобат каби соҳалари...Ана шундай махсус тафсилотлар, маълумотлар, ахборотлар — воқелик нисбатлари анъанавий ташбеҳлар — рамзлар, мажоз ва истиоралар билан гўё "рақобат" қилади — ўзгача ҳаётий воситаларга айланади. Навоий ана шундай турмуш тафсилларидан гоҳ бевосита фойдаланади, гоҳ уларга рамзий-мажозий маъно, қиёфа беради. Шоҳбайт:

*Тажалли истасанг ул юздин, ўртабон жисминг
Қули била кўнгул ойинасин жило қила кўр.*

Навоийнинг лирик қаҳрамони — ошиқ маҳбубининг дардию ёди билан яшар экан ("Дардимга ҳаёлини табиб

эт...Ёдини ҳаётим эт, илоҳий"), ҳаёлдаги ўша моҳрўй ("ул юз") фақат кўнгилда жиоланиши — "тажалли" этиши мумкин. Бас, ошиқнинг "кўнгил ойинаси" оламни аниқ ва тиниқ кўрсатмоғи учун унинг фавқулодда жасорати — ўз "жисмини ўрташи" лозим бўлади. Ило, кўнгил кўзгуси (у оддий кўзгулардан эмас) фақат шайдо "жисм кули била" равшанлик касб этса не ажаб? Шу тариқа, реал имконият доирасидан ташқари бир ҳолдан, фақат шеърятнинг ғаройиб мантиқи яратиши мумкин бўлган жозибали лирик лавҳа-образ шаклланади. Энг муҳими, соҳир сўз санъаткори ҳунар аҳли кўзгуга жило беришда фойдаланадиган кимёвий усулга шеърӣ сайқал бериш билан мусулмон Шарқида кенг тарқалган (жумладан, Навоӣ эътимод билдирган нақшбандия оқими ўзлаштирган) тажаллиёт — илоҳий қудратнинг табиат ва инсонда инъикос этиши фалсафасига ўзининг марғуб муносабатини намоён қилади.

Навоӣ ғазалларидан бирида табиӣ офат ва вайрона фонида ғоятда ҳаққонӣ, нафис манзара чизади. Байт:

*Басе, ашк оқиздинг, эй кўз, бас этким,
Йиқилмасун устингга вайрона ногаҳ.*

Баъзан ҳаётда шундай бўладики, ортиқ даражада ишдан зўриқиш ё вазмин юк, аниқроғи, эски девор ё вайрона тагига сув кетиши хатарли оқибатга олиб келиши, фалокат аксарият кишининг ўз айби билан содир бўлиши, яъни "вайрона (ўзининг) устига йиқиличи" мумкин. Навоӣ мана шундай таҳликали — нохуш ҳодиса хавфини муҳаббат савдоси — ҳижрон ёшлари селоби билан қиёслайди, қиёслганда ҳам жуда чиройли, ҳаётӣ мажоз яратади — руҳӣ манзара чизади: бетўхтов йиғлаган кўз гўё ўзи тўккан беҳисоб ёшлар туфайли мадори қуриган ва нажот истаб вайронага кириб қолган жафокаш ошиқ рамзига айланади ("инсонийлашади"). Шуниси янада ажаброқки, ўша вайрона... ошиқнинг озурда, шикаста жисми бўлиб чиқади. Шеърятнинг рамзий-истиоравӣ образлар силсиласида, эҳтимол, учратилмаган ҳол! Шу тариқа, вайрона-жисмининг ўз "устига йиқиличи" (!) каби "ақл боши айланар" ифода усули орқали сўз фасоҳати имкониятлари чексизлигидан далолат берувчи бетакрор лирик лавҳа яратилади.

Яна бир газалда "ашк" (кўз ёши) ёмғир-жалага, ошиқнинг кўнгли йўл бўйидаги "вайрона"га тамсил этилади. Лекин бу муқоясадан қандай жозиб лавҳа яратилади! Байт:

*Кўзда ашкимдин қочиб кирди хаёли кўнглима,
Кўп ёғиндин йўлда эл вайрона қилгондек паноҳ.*

Айниқса, от-уловсиз, юпин йўловчиларнинг қаттиқ ёғиндан қочиб, вайронадан... нажот қидириши (содда ва аччиқ ҳақиқати билан таниш кечмиш асрларнинг йўлларига хос мунгли манзара!...) ошиқона хаёл тимсоли — маҳбуба сувратига муқояса этилиши чиндан ҳам нафис эмасми: "Кўзда ашкимдин қочиб, кирди хаёли кўнглима". Ошиқ Навоий тасаввуридаги лоларуҳнинг кўздан кўнгилга ўтган хаёли... Йиғлаётган аламдийда кўзнинг ёмғирли йўл манзарасига, хоксору шикаста кўнгилнинг кўп ёғиндан тўкилай-тўкилай деб турган вайронага тамсил этилиши шеърин лутф сўз назокатию ҳазин маъноси билан қанчалик ҳаққоний, табиий лирик-драматик лавҳалар... Хаёл тимсолининг зоҳирдан ботинга (кўздан кўнгилга) ўтиши-чи!.. Шундай қилиб, Навоийнинг бизга бошқа шоҳбайтлардан таниш қаҳрамонлари — ошиқ ва унинг маҳбуби бу гал бутун ўзгача ҳолат, ўзгача қиёфада (мувозана санъати — параллелизм усулида) намоён бўладилар.

Яна бир газалда "йўл" ташбеҳи шаҳар маҳаллаларининг туташ кўчаларидан бири фонига айланади. Байт:

*Ҳар бепоён йўлин қатъ айламак душвор эрур,
Заъфдин менким юрурмен қўл таяб деворга.*

Муҳаббат йўлидек узун, "бепоён йўл" бўлмаса керак. Унинг пурзиё, шукуҳли ва уқубату изтиробли ҳар бир манзилени босиб ўтиш ("қатъ айламак")да ҳолсизлик, мажолсизликдан ("заъфдин") охири "деворга қўл таяб" бўлса-да, илгарилаб боришдан ўзга чора йўқ. Ҳаётдаги, ҳар қалай, таниш манзара: кўча-кўйдами, эҳтимол, хонадондами юриб турган кишининг баногоҳ мадори қуриб, кўзи тиниб, боши айланиб, деворга ё бошқа бирон нарсага суянган ҳолида то ўзига келгунча туриб қолиши, сўнгра йиқилмаслик учун деворни (ё бошқа бирон нарсани) ушлаб маълум масофани ўтиши мумкин.

Навоий мана шундай қисқа муддатли турмуш ҳодисасини мадорсиз, хастаҳол ошиқнинг ёр кўйи бўйлаб юриб боришида гўё давомли ва ягона таянч воситаси сифатида таърифлайди: "Заъфдин менким юрурмен қўл таяб деворға". Бундай шеърий лутф — муболага усулига байт мазмун — ошиқнинг "заъф" ҳолати ҳам, санъат, бадиият мантиқи ҳам етарли асос беради.

Ғазаллардан бирида ишқ қисматининг бепоён йўли "саҳро" — "водий" ташбеҳлари яратган ғаройиб манзара орқали чизилади. Байт:

*Эй, Навоий, ишқ саҳросида гар қўйдунг қадам
То нечуклагайсен ул поёни йўқ водий била?*

Реал турмушда йўлини йўқотган (сўзнинг туб ва кўчма маъноларида), сарсон-саргардон бўлган гумроҳларгина эмас, оқиллар, зукколар озми? Лекин бораётган йўлидан адашиб кетишнинг асрлар давомида синалган, анъанага айланган, асосли манба-нисбати "саҳро" ва "водий"дир (классик шеъриятимизда, жумладан, мазкур шоҳбайтда "водий" ташбеҳи ҳозир биз тушунгандан анча кенг, аниқроғи, "саҳро" билан деярли синоним маънода талқин қилинади). Албатта, инсон ҳақиқий саҳро ва водийнинг "поёни йўқ" йўллари танобини тортишга ҳам муваффақ бўлар. Лекин "ишқ саҳроси"нинг поёнини ким била олади? Балким абадиёт йўли деганлари ўзи шудирки, то дард аҳли бу сирли-сехрли ва уқубатли йўлга "қадам қўйибди", унда адашиб қолмаслик учун нима қилади, қандай илож топади — буни фақат ўзи билади, тўғрироғи, чин ошиқ бундай ваҳмдан, иштибоҳдан узоқ. Шунга қарамай, буюк санъаткор ўзининг қаҳрамони — ошиқ Навоий олдиға қийноқли савол қўяди: "То нечуклагайсен ул поёни йўқ водий била?" Хуллас, табиат ва ижтимоий ҳаёт ҳодисалари заминида муҳаббатнинг "поёни йўқ" руҳий-маънавий оламини улугловчи лирик образ-манзара яратилади.

Не ажабки, табиатдаги мўъжаз-митти жонзотлардан бири воситасида шундай нозик кузатиш, ингичка хаёл самари бўлган шеърий лавҳа чизиш мумкин экан. Байт:

*Навоий, ёр лаълида учуқтурки, йўқса ёпишти
Ўқибиннинг парридин бир пора қўнғон чоғда бол узра.*

Майший турмушда камдан-кам одам (ҳатто жузъий нарсаларга ҳам қизиқиб, ҳайратланиб қарайдиган болалар бундан мустасно) эътибор берадиган бир минитюр манзара... маҳбуба лабидаги "учуқ" тасвири учун бирдан-бир аниқ, тиниқ нисбат — муқояса сифатида танланиши қанчалик нозик шеърий мушоҳада далолати! Бу нафис тамсил усулининг жозиба сири фақат зоҳирий ўхшашликда, чунончи, лабдаги анча қайта бошлаган учуқ (янги чиққани қирмизи рангда бўлади) чивин қанотининг бир қати — парчасига қиёс қилинишидагина эмас, айни чоғда "чибин қўнғон бол" маҳбуба лабининг лаззатбахш аломатига айни матлуб ва манзур ташбеҳдир. Қолаверса, мазкур байтдаги ифода жозибаси шоир истифода этган "чибиннинг парридин бир пора" бирикмаси билан таъмин этиладики, бу турмушдан танлаб олинган тафсилнинг маъно-мантиқига мувофиқ ва муносиб шакл — тасвирий восита кашф қилиш санъатидир. Шу тариқа, Навоий бу гал ҳам мувозана (параллелизм) усули орқали шеъриятга хос образли тафаккур қудрати, махсус нуктадон мушоҳада тарзинималарга қодир эканини аён кўрсатади.

Яна бир ғазалда Ҳинд мулкидан (эҳтимол, бошқа иссиқ мамлакатлардан) келган афсунгарлар санъати шеърий нисбат сифатида олинади. Байт:

*Сочинг савдосидин айтур паришон сўзларим бордур,
Фусунгар санъат айларда йшлонга қилғон афсундек.*

"Сочинг савдоси" — ёруғ дунёдаги энг гўзал ва энг фожеъ қисмат бўлмиш муҳаббатнинг мазкур байт мазмуни ва шеърий мантиқ тақозо қилган рамзий ифодаси, яъни анъанавий тамсил учун сайлаб олинган ҳодиса — илон афсунига мувофиқ ижодий қайта ишланган ташбеҳлаш усулидир. Чунончи, бошқа байтларда маҳбуба лаби ёки жони тасвирида Масиҳ, Хизр; кўнгил тасвирида баҳр, гавҳар, ғунча; кўз ёки рухсор тасвирида анжум, ой, қуёш шеърий рамзларга айлангани (бадий мантиқ шуни тақозо қилади) сингари бу гал соч таърифида илон ва унинг ҳаракат-ҳолатига мувофиқ "паришон сўзлар", ошиқнинг аҳвол-руҳиясига афсунгарнинг сажияси шеърий нисбат сифатида келиши ажабланарли ҳол эмас. Хуллас, Навоий табиат ҳаёти ва ижтимоий турмушнинг барча соҳалари, қатламлари,

уларнинг ташқи-зоҳирий ва руҳий-ботиний аломатларини кўнгил кўзи билан кузатгани, қалб қулоғи билан тинглаганидан шаҳодат берувчи шоҳбайтлар шеърӣй образ яратишнинг юксак намунасидир. Бошқа бир ғазалда Шарқ воқелиги ва тарихининг ўзига хос рамзи бўлган карвонлар ҳаётидан кичик бир лавҳа-тафсил воситасида ошиқ ҳасратлари ифодаланади: Байт:

*Ақлу сабру ҳуш йитиб, кўнглумда қолди доғлар
Корвон кўчса, қолур ўтлар ери манзил аро*

Ажабо! Ошиқ "кўнглида қолган доғлар" ишқ йўлидаги беомон тўқнашув — олишувларнинг фожеъ асорати бўлса-я? Кўнгил майдони — жангоҳида бир-бирлари билан муҳолиф жабҳаларида турган қандай кучлар экан? Навоӣй бу мислсиз маънавий-руҳӣй курашнинг фақат бир жабҳасини — "йитган (йўқ бўлган) ақлу сабру ҳуш"нинг фожеъ оқибатини тилга олади. Демак, мантиқан нариги муқобил жабҳада Ишқ, Қалб, Руҳ инсонликнинг ақл-зако, сабр-сабот, эс-хуш каби имон-этиқод, нангу ном асоси бўлган муқаддас ақидалари билан узоқ давом этган аёвсиз муҳораба қилганлар, ўзлари катта жароҳоту талофат кўрсалар-да, муҳолифлари устидан ғолиб келганлар, жанг майдонида уларнинг ҳам муборақ қони тўкилган, асорати қолган...Эҳтимол, бу мантиқ унчалик аниқ эмасдир ёки муболағаси бордир. Лекин шуниси ҳақиқатки, муҳаббат чекиниш ё таслим бўлиш нималигини билмайди, у жисман маҳв этилса, руҳан яшайверади... Ишқ қисматининг ортиқ азоб-уқубатли, лекин ўлмас ғояси иккинчи мисра мазмунига хос ҳаётӣй тафсил орқали ўзининг ёрқин ифодасини топади: "Корвон кўчса, қолур ўтлар ери манзил аро". Шундай қилиб, Навоӣй кўнглидаги "доғлар" ва карвон кўниб ўтган манзилдаги "ўтлар ери" ташбеҳлари, шунингдек, зиддиятнинг фақат бир қутби ошкор (ақлу сабру ҳуш), иккинчи қутби яширин (ишқ, қалб, руҳ) рамзлари орқали таносиб ва тазод санъатлари билан музайян этилган лирик лавҳа-образ яратади.

Ғазаллардан бирида "ўт" — "дуд" ҳодисалари бадӣй тафсил сифатида келиб, ошиқнинг озурда қиёфасини чизиш воситасига айланади. Байт:

*Танимни ишқ асири айладинг, манъ этма оҳимни,
Чу қил ўт ичра тушти — дуд бўлмақдин эмас чора.*

Шеър санъатининг ҳайратбахш аломати шундаки, лирик кечинмани табиат ё жамият ҳаётидаги бирор ҳодисага қиёс этиш усули қанчалик юксак дид, нозик сўз туйғуси билан, бадийят нуқтаи назаридан қанчалик иқтидор, маҳорат билан ижро қилинадн — мана шу санъат жиҳати — том маънода образли тафаккур, бетакрор-индивидуал мушоҳада тарзи асосий меъёр, ҳақиқат ва бадийлик мезонига айланмоғи керак. Шу жиҳатдан юқоридаги шоҳбайтдаги образлилик унсурлари сўз назокати ва фасоҳати заминида яратилгани билан эътиборни тортади: ошиқ жисмининг ишқ туфайли кечирилган азоблар оқибатида гўё қил ҳолига келиши, ўтга тушган қилнинг бошқа бирор нарсага ўхшамайдиган тўлғониб-буралиб ёниш манзараси... "Ишқ асирига айланган тан" изтироблари ҳароратидан чекилган оҳлар бамисоли тутундай кўтарилиши, "ўт ичра тушган қил дуд бўлиб" таралиши — табиат ҳодисаси билан инсон-ошиқ кечинмаларининг ўзаро уйғун ва мутаносиблиги анъанавий таносиб санъатига бадий-мантиқий асос бўлиб хизмат қилади.

Баъзан ҳаётдаги, биринчи қарашда, таҳқиромиз ҳодисалардан, масалан, "девона" ва унинг ачинарли, аянч қиёфаси ошиқ аҳволига тамсил қилиб олинади. Байт:

*Ҳушсиз жонким ёшурмиш жисми ғампарвардни,
Мутлақ ул девонадектурким ёпибтур гард ани.*

Зоҳиран ошиқнинг ҳажр азоблари шиддатидан ҳушини йўқотиши (жонсиздай кўриниши) унинг жисми қанчалик ғамзада ва пажмурда эканини, қандай азоблар чекканини яшириши мумкин, бу бамисоли девона шахсини, унинг инсоний моҳиятини беркитиб турган, чанггард билан қопланган кийим-бошию кир-чир юз-қўллари эслатади. Эҳтимол, чуқурроқ разм солиб кўрганда, шоир муқоясаларида тасаввуф шеъриятига хос рамзий маъно йўқ эмасдир: илло, ҳушсиз жон — девонага (ёруғ дунё ҳузур-ҳаловатидан этак силтаган ҳурфикр дарвеш, вали одамга), жисм эса фонийлик рамзи — гард-тупроққа қиёс этилиши бежиз эмасдай; шунингдек, "ёшурмиш", "ёпибтур" ташбеҳлари ҳам мазкур фикрни тасдиқ этаётгандай, яъни оламнинг, жумладан, инсон руҳининг боқийлиги муваққат унсурлар-

да— "жисм" ва "гард"да яширинган, деган фалсафий таълимотнинг қатра ифодасидай таассурот қолдириши мумкин... Хуллас, бу шоҳбайтда ҳам таносиб ва мувозана санъатлари воситасида бадий умушлашма-лирик образлар мухтасар шаклда тартиб берилган.

Яна бир ғазалда "ҳушсиз жон" гўё уйқу ҳодисаси билан жой, вазифа алмашгандай. Байт:

*Ўлганимдин сўнгра келди сўргали дардимни ёр
Уйқу, кўрким бошма етиб қуёш, уйғонмадим.*

Табаррук умрининг ҳар бир қутлуг тонгини гофиллик ва гумроҳликдан мутлақо холи, тоат-ибодат, эл-улус ташвишида тангри илоҳийга саною муножотлар ва шеърий илҳом инъомлари билан ўтказган буюк шоир, эҳтимол, ўз вақтида ороми бузилган ё қаттиқ толиққан одамнинг қуёш анча кўтарилиб, офтоб ҳарорати қизита бошлаганда (айни ёз кунлари) ҳам очилмаган уйқуси мисолида кутилмаган тарзда ларзакор лирик-трагик лавҳа яратади. Лекин бу фожеъ мазмундаги образ ўзининг гўзал фалсафаси, гўзал бадий мантиқи билан пок инсоннинг, пок эътиқоднинг ўлмас руҳий тимсоли даражасига кўтарилади: қаттиқ уйқуга кетган ошиқнинг "бошига етиб" унинг бутун вужудини ўз нурлари ҳарорати билан уйғотишга жазм қилиб уйғотолмаган қуёш — маҳбуба ва унинг рухсоридир, лекин у Масих каби ҳатто абадий уйқуга кетган ошиқи шайдосини агар нури-ҳарорати билан иложини топмаса, жон бағишловчи нафаси билан уйғотиши мумкин. Демак, биринчи мисранинг киноя, таъна, умид, алам аралаш ҳазинлиги билан навобахш мазмуни ("ўлганимдин сўнгра келди...") моҳиятда ўша бепарво маҳбубани, унинг тимсолида муҳаббат қисматининг ҳам мунгли, ҳам сўнмас руҳини улуғлайди. Шундай қилиб, "ўлим" — "уйқу", "ёр" — "қуёш" тимсоллари орқали таносиб санъатининг рангин ва жозиб намунаси — ҳаётий ҳодиса (тонгдаги қаттиқ уйқу) воситасида тароватли шеърий образ яратилади.

Табиатнинг мўъжиз ҳодисаларидан бири — товуш ("ун") дунёда энг севимли ва азиз кишининг бир умр хаёлдан, хотирдан кўтарилмайдиган рамзий сиймоси даражасида аниқ, ёрқин ифодааланган яна бир шоҳбайт:

*Унунгни бир эшитибмен, валеки йиллардур —
Ки йўқ дамеки, қулоғимга келмағай ул ун.*

Ошиқ шахсидан — унинг комил ва солим инсон эканидан далолат берувчи хотирот туйғусининг рамзи. Айни замонда муҳаббатнинг бахтсиз қисмати — "васли мумкуни йўқ" ҳажр соғинчлари, еру кўкка сиғмас ҳасратлари сабабкори бўлган, хаёлдай олису бир нафас бўлсин ("йўқ дамеки") кўнгилдан нари кетмас маҳбубнинг қутлуғ-муборак тимсоли... Ҳа, шоҳбайтдаги биргина "ун" образи Навоий бир умр хаёл қилган иккала қаҳрамон — ошиқ ва маъшуқа дунёсини улуғлашга қодир, мўъжиз; ҳаққоний ҳодиса, табиийлиги билан ноёб кашфиётдир. Бу сирли-сеҳрли сатрларнинг биринчи асосий қаҳрамони Навоийнинг ўзи бўлса ҳам ажаб эмаски, айниқса, "бир эшитибмен", "йиллардур" сўзлари кишини бсихтиёр ўйга толдиради, ички-ботиний баҳсга тортади, қийноқли саволлар қўзғотади...

Ва ниҳоят, бир ғазалда тарози, палла ("каффа"), юк, мисқол каби турмуш, тижорат тафсиллари воситасида "ҳажр ғами" ҳасратларидан янги, тутилмаган лирик лавҳа яратилади. Байт:

*Каффадур гардун, ғами ҳажрим юкини чексалар
Арз журми ул тарозу ичра бир мисқол экан.*

Не ажабки, ошиқ Навоийнинг ҳажр туфайли чеккан ғаму андуҳлари ҳисобини фақат коинот тарозиси билан ўлчаш мумкин эди (тарози паллалари фавқулодда миқёс касб этиши — арзу самога қиёс қилиниши қанчалик нафис, улуғвор!), афсуски, бу фазовий мезондан фойдаланиш имконсиз. Негаки, ҳажр туфайли (бунинг сабабияти ҳам азал — "гардун" хоҳишига боғлиқ) ошиқ бошидаги "ғам юки" само палласига жо бўлса ҳам (ифрот санъати!), иккинчи палланинг юки, яъни "арз журми" фақат бир мисқолга тенг (мисқол қадоқнинг 84 дан бир бўлаги). Байтдан Навоий кузатган мақсадни — гуноҳқорона шикасталик ғоясини англамоқ учун одатдагидай бу гал ҳам "гардун" — тақдири илоҳий рамзи, "арз"шоир қаҳрамони — ошиқ яшаган ижтимоий муҳит тимсоли сифатида олинганини қайд этиб ўтиш лозим бўлади. Илло, ҳар қандай ғам-ситамнинг сабаби ва сабабкори бор. Демак, мантиқан адолат тарозисининг бир томонига жабрдийда, иккинчи томонига жабркор —

айб ("журм") эгасининг аъмоли қўйилмоғи керак. Не ҳасратки, ошиқнинг фазовий ўлчамдаги "ғам юки" олдида "арз журми"нинг вазни заррача бўлиб чиқади... Шу тариқа, арзу само анъанавий нисбатлари, шунингдек "ҳажр юки" — "мисқол" муқобил тафсиллари орқали (таносиб, тазод усулларида) муҳаббат олаmidан яна бир пурдard лавҳa-образ яратилади.

ЎН ИККИНЧИ МАҚОЛАТ

ХАЛҚОНА НУКТАЛАР

Чу сен ёру жаҳон бир душманимдир,
Менинг учун жаҳон тургунча сен тур

Халқ тафаккури нуктадонликлари... Бу — авлодлардан авлодларга ўтган, не-не даври давронлар таъсири, — тазйиқи ва синовини сабот билан кечирган, турмуш деб аталмиш бениҳоя мураккаб, кўп қиррали, серқатлам ижтимоий хилқатнинг аччиқ-чучук, иссиқ-совуқ, пасту баланд, оқу қаро, яхши-ёмон жиҳатлари, аломатлари — турфа зиддиятларнинг мухтасар, ранг-баранг ва бстак-рор сўз, тимсол, ибора-нақлларга ўтган суврати. Бу — ўз зиддиятлари билан маъноли, жозиб бўлган, тақдири илоҳий хоҳиш, инояти билан қўним, қарор ва қадр топган турли жамоалар, элатлар, халқлар тарзида яшаган, курашган, қовушган, фарзанд ўстирган, ноз-неъмат яратган, руҳий, маданий-маънавий бойликлар бунёд этган, не-не бало-офатларни кўрган, бахтини топган ва топмаган, шодмону армонли, комрон ва шикастадил одамларнинг тириклик тажрибалари, қилмиш-қидирмишлари, русуму анъаналари, ибратомиз мушоҳада, муҳокамалари, доно панду маслаҳатлари, уларнинг халқона содда, пурмаъно, ўзгача-образли ибораларда мужассамланган ифодаси. Бу — айниқса, Навоийдек улуспарвар шоир, халқ тафаккури ва ижодий

даҳосининг беназир хазинадори учун чин "маънилар", "нуктапошликлар" баҳраси, сўз фасоҳати — бадиий-образли тасвирнинг сарчашмаси... Фақат бундай руҳий, маънавий, бадиий чанқоқлик билан баҳравар бўлиш, ундан рағбат, илҳом олиб оламни бадиий таҳқиқ этиш, рангин ва жозиб образлар, фавқулодда юксак (фазовий) ва теран сўз-лавҳалар, тимсол-манзаралар яратиш Навоийнинг махсус мушоҳада тарзи, шеър яратиш, ёзиш таомили билан белгиланади. Терма байтлар шарҳи бу даъвонинг ёрқин далил-исботи. Шоҳбайт:

*Чу сен ёру жаҳон бир душманимдур,
Менинг учун жаҳон тургунча сен тур.*

Ирсол-ул масал санъати усулида яратилган бу фалсафий-лирик лавҳада Навоий хаёли, тафаккурининг самовий "буржи" — юксаклиги аён кўзга ташланади: мен учун икки жаҳон бор, бири — сен, бири — ёруғ дунё. Ва лекин, надоматлар бўлсинки, сен менга чин дўст, ёр-маҳбуб бўлсанг, бу дунё, балким сенинг борлигинг учун, мен билан рақиблик, душманлик қилади ва шуниси аниқ, аччиқ ҳақиқатдирки, у охири мени маҳв этади. Сен эса, менинг бу ёруғ дунёда излай-излай топган, таниган, англаган ягона мулким, умидим, армоним, муваққат фоний умр қисматимда ном-нишонсиз кетмаслигим гарови, ягона илинжу нажот тимсоли бўлмиш дўсту ёримсанки, мен учун ҳам, менинг қасосим учун ҳам сен абадий яшашинг керак!.. Яхши ниятли, меҳр-саховатли халқимизнинг бирон-бир яхшилиги билан мушкулени осон қилган одамга миннатдорлик билдириш учун муносиб сўз тополмаганда, анъанавий лутфу доно муболаға билан айтган: "Дунё тургунча туринг" нақлидан ижодий баҳравар бўлиб янги образ яратишнинг нақадар гўзал намунаси! Бу шоҳбайтда шеърят санъатининг учта, бир-биридан муҳим, қимматли хусусияти мавжуд: фалсафий теранлик, халқона нуктадонлик ва юксак сўз туйғуси — бадиият, образлилик маҳорати. Шу тарзда, мазкур шоҳбайтда "ёр" (дўст) — "душман", "мен — жаҳон" муқобил нисбатлари орқали тазод (юқорида қайд этилган ирсол-ул масал санъатидан ташқари) усулида бағоят оригинал образ-лавҳа яратилади. Бошқа бир ғазалда халқимизнинг: "Етса молим, етмаса жоним" каби гўзал

инсоний нақлига ижодий ёндашиб тутилмаган янги образ яратиш намунасини кузатамиз. Байт:

*Бўлгонинга меҳмон, ўлса Навоий не ажаб,
Чекти чунки оллинг бору йўқин жонигача.*

Халқнинг сўнмас, тетик руҳи, ҳаёт эътиқоди, букилмас иродаси энг фожеъ, мудҳиш сўз — "ўлим"га ҳам бошқача, рамзий-кинояли маъно беришга қодир: "ўлсам ҳам айрилмасман", "фақат ўлиб айриланман", "ўлар-ўлгунча севаман" ва ҳоказо. Навоий халқ тафаккурининг ана шундай дадил, ўктам, исёнкорона рамзий ифода тарзидан зўр санъаткорлик билан фойдаланади — "ўлмоқ" ташбеҳидан шеърий лутф-фасоҳатли балиий мантиқ яратади: ошиқ Навоийнинг қанча кунлар, ойлар давомида йўлига интизору муштоқ бўлиб кутган энг азиз меҳмони — ёр ташрифиди уни охири ўлдирса "не ажаб". Зеро, меҳмон олдида йўқ нарсаларни ҳам топиб қўйиш, ҳиммат, саховатини аямаслик меҳмоннавоз халқимизнинг азалий удуми. Ошиқ Навоийнинг сира келмаган тансиқ меҳмони!...Унинг пойи қадамига бор дунёсини, хону монини нисор этса бўлади. Лекин бечора ошиқнинг кўнглидаги "меҳру вафо" ("Жоҳу мол аҳлида йўқ меҳру вафо, Бас, менга меҳру вафо — мол ила жоҳ") "гуҳари"дан бошқа не вақоси бор? Унинг тасарруфида фақат жон: "Мен унга фидо этишга муносиб эмасманми?" дегандай озурда ва ошуфтаҳол. Наинки ошиқ ёруғ жаҳонда энг азиз, якто маҳбуби "меҳмон бўлғони"да ундан охирги имкони — жонини аяса! Иккинчи мисрадаги: "чекти...жонигача" сўзлари муҳаббат фидойилигининг халқона содда самимият билан йўғрилган ифодасидир.

Яна бир ғазалда "ўлим" тимсоли ўзининг фожеъ мазмунига мутаносиб, халқнинг мунгли бир нақли заминиди ҳаққоний, ўйчан-ҳазин лавҳа яратилади. Байт:

*Ҳажр ила кўрма раво жонимга бепоён ўлум,
Тиг сурким, хуштурур оз огригу осон ўлим.*

"Абадий мавзу"нинг асосий манбаи бўлмиш ғазалиётда: "ишқ ўти ушшоқ аҳлини куйдириб адо қилади, ҳажр азоблари охири ўлдиради" мазмунидаги (хоҳ билвосита — рамзий, хоҳ бевосита — рўй-рост) байтлар кўп. Навоий таъбирлаган "бепоён ўлим" обра-

зида ойлар, эҳтимолки, йиллар мобайнида бедаво дардга на шифо тополган, на қисматнинг ортиқ чўзилиб кетган жабру жафосидан ўлиб қутилган оғир хасталик фожеаси — тўзимсиз қийноқлар драмаси ифодаланади. Бундай таърифдан ташқари қора кулфат кунларида жони халқумига келган бемор ўлимига рози бўлиб: "Ол омонатингни! Бунча мени қийнамасанг, худо!" деб нидо қилса, унинг яқинлари ҳам ажалнинг раҳмсиз, макрли ўйинидан туғёнга келиб, беморга шафқат (!) юзасидан унинг видо сўзларини кута бошлайди... Нақадар даҳшатли манзара! Асаблар ортиқ дош беролмайдиган бундай танг вазиятда инсоннинг дарду қийноқларига илож топса агар ҳозиқи табиблик қилишга, йўқ, Исо-Масихдек ҳаёт бағишлашга, жони билан жон улоғи бўлишга ҳозир бўлган Навоий: "Тиг сурким, хуштурур оз оғриғу осон ўлим" дейиши қанчалик доно, валиёна, пайғамбарона тафаккур ифодаси! Бошқа жойда, бошқа ҳолатда ўлим устида: "хуштурур" сўзини қўллаш не чоғлиқ гумроҳлик бўлур эди! Шундай қилиб, халқнинг: "Худойим оз оғриқ, осон ўлим берсин" деган, замирида узоқ хасталик азоблари ваҳми ётган мунгли нақлидан фойдаланиб, ишқ дарди ҳақида ҳаққоний лирик-трагик лавҳа яратилади.

Ғазалларнинг бирида халқнинг марғуб ва матлуб маънодаги нақли кутилмаган тарзда "адам" ("йўқлик, ўлим") тимсоли билан мутаносиб берилади. Байт:

*Ишқ истар эмиш сени адам Мисри сари,
Борғилки, эрур эл тилаган ерда азиз.*

Наинки ишқ барча ушшоқ аҳлига гўзалликнинг тенги йўқ тимсоли Юсуф қисматига тушган зиндон ва ўлим азобларини раво кўради ("адам Мисри" машҳур "Юсуф ва Зулайҳо" қиссасига, Юсуфнинг ўғай акалар ҳасади, ғарази туфайли ўз ватанидан, қиблагоҳидан жудо бўлиши, Миср қул бозорида сотилиши, кейин зиндонбанд қилиниши воқеаларига ишорадир)?! Навоийнинг қаҳрамони — ошиқ қисмати илоҳийнинг инояти, эҳсони бўлган ишқ шукронаси учун (бундай дардга фақат пок ва комил одамлар мушарраф бўлиши мумкин) ҳар қандай синовларга, ҳатто ном-нишонсизлик, йўқлик сафарига йўл олишга ("Ошиқ ўғлон кечти нангу номдин...") рози. Илло, "эл тилаган ерда азиз". Соҳир

шоир халқнинг ўлим, йўқлик хусусида эмас, аксинча, ҳаёт, умр маъноси, инсоннинг чин қадри, маънавият баҳоси ҳақида айтган умидбахш маталини шоҳбайт контекстига ҳайротомиз санъаткорлик билан уйғунлаштира олади. Навоий бунга қандай эришади? Бундай ғаройиб шеърӣ таносиб сирини улуг санъаткорнинг эътиқоди — муҳаббат фалсафаси билан изоҳлаш мумкин: Навоий чуқур ишонадики, илоҳий маънодаги комил ишқ йўлида ўзини фидо қилиш — боқийлик топишдир. Унинг севимли қаҳрамонлари Мажнун, Фарҳодлар аксарият тадқиқотларда каромат қилинганидай, адолатсизлик, зўравонлик қурбонлари эмаслар, улар ишқ йўлида ихтиёрий суратда ҳалок бўладилар. Шу тариқа, ирсол-ул масал ва талмеҳ (халқ нақллари ва машҳур афсоналардан ижодий фойдаланиш) усулларида ўйчан лирик-трагик лавҳа яратилади.

Баъзан халқона иборалар ўрнини турмушдаги харақтерли ҳодисалар, тафсиллар олиши мумкин. Байт:

*Тун қоронғу маст отланди, кўнгулнинг шуъласини
Айлабон машъал борурмен уйига еткурғали.*

Хаёлнинг фақат Навоий қаламига хос нуктадон ифодаси. Ишқ илоҳасининг инояти билан ошиқ Навоий даргоҳини нурга, бахтга, латофатга тўлдириб, билмай-миз, неча фурсатлик ташриф буюрган лоларух қандай ишваю истиғнолар билан келган бўлса, ўшандай ғамзалар билан ("маст") қайта йўлга отланди. У келганида ўтқизгани жой тополмай, бахтиёрликдан ўзини йўқотаёзган ошиқ Навоий кетиш учун қўзғолганда паришонлик ва саросима изтиробида, раъйини қайтаришга журъатсизлик андешасида жисму жонида, кўнгли ва руҳиятида не ларзалар, ғалаёнлар, тўфонлар юз берди экан? Ва лекин бу мислсиз бардошу сабот эгаси ўзини тамомила йўқотмади, Мажнун каби ҳушдан кетмади — маҳбубини кузатиб қўйиш кераклигини эсдан чиқармади. "Тун қоронғу", ой чиқмаган эди. Фонуси-ку йўқ эди, машъала ёқишга яна имкон топмади. Фақат висол қувончи, айрилиқ ранжи, ифтихор ва ўкинч, бахтиёрлик ва чорасизлик ҳислари тугёнида ёнган кўнглини "машъал айлаб", унинг шуъласида йўлларини ёритиб "уйига еткурғали" ёнма-ён борди... Кўчаларга осма чироқ қўйиш ҳали расм бўлмаган Шарқ ўрта

асрларидаги шаҳар ва қишлоқ кўчаларида азиз меҳмон (ё бошқа бир эҳтиёж билан келган одам) — аксарият, ёши улуг табаррук бир зотни то уйигача фонус тутиб (фонус бўлмаса машъала ёқиб) кузатиб қўйишдек камоли эҳтиёт ва эҳтиром рамзи бўлган халқ одати... Ҳар икки томоннинг кўнглида (агар кузатиб борувчилар иккита бўлса, ундан зиёда) ажаб инсоний ҳисларни уйғотувчи, кутилмаган таассуротлар қолдирувчи (улар ўзаро суҳбатлашиб борадилар), оддийлиги билан гўзал, олижаноб бир таомил... Навоий ундан ижодий фойдаланиб яратган лирик лавҳа шоир ҳаёлининг гаройиб бир жилваси сифатида ўзгача завқ-шавқ уйғотади.

Ҳаёт тажрибаси, турли ижтимоий муносабатлар, гаройиб воқеа-ҳодисалар воситасида шаклланган ғоятда нозик, рангин бир шоҳбайт:

*Гар кенгаш бошлар кўнгул сайдини қурбон қилғали,
Қошларинг ёси недур келтурдилар бир ерга бош.*

Одамлар турли мақсадларда кенгашмоқ учун маълум бир жойга жам бўлганлар. Агар суҳбат бошида ҳар ким ўз ўрнини топиб, давра аҳли бир-бирига нисбатан маълум оралиқ — бўшлиқни сақлаб ўтирган бўлса, суҳбат — баҳс давомида доира тобора кичрайиб бориши, масаланинг моҳияти ҳал қилинаётган аснода эса беихтиёр улар бошларини яқин келтиришлари мумкин. Бундай манзара, айниқса, турли фитначи ёки қасоскор гуруҳлар мажлисига хос бўлиб, улар кўз қорачиғида бир-бирини кўриши, бутун вужуди қулоққа айланиши керак (Репиннинг машҳур "Запорожьеликларнинг Турк султонига мактуби" расмини эсласангиз ёки давра кичик бўлса-да, Қодирийнинг "Ўтган кунлар"ида тасвирланган "Жаннат опа" уйидаги машғум "кенгаш"ни кўз олдингизга келтирсангиз бўлади). Шунингдек, одам бирор жумбоқли масала, мушкул муаммо устида ўйлаб, ечимини излаб бош қотирганда беихтиёр қошлари чимирилади. Маҳбуба "қошларининг ёси" гўё икки бошини "бир ерга келтирадилар", бундай ҳолатни сирли бир "кенгаш бошлаш" билан нисбатлаш мумкин. Шундай қилиб, ижтимоий ҳаётдаги муайян гуруҳларнинг қалтис, хатарли мажлиси учун характерли, шубҳали манзара (бундай кескин ҳукми "қурбон қилғали" сўзлари оқлаши мумкин) маҳбуба қошлари, қошлар тимсолида унинг

ғамзали, ҳукмфармо боқишини мухтасар, жозибадор ифодалашга хизмат қилади (беихтиёр маҳбуба қошлари икки ошиққа тамсил қилинган бошқа бир шоҳбайт ҳаёлдан ўтади: "Гўйиё бир-бирига ошиқ эрур ул икки қош, Ким қўяр бир-бириси бир-бирининг оллида бош").

Яна бир ғазалда табиатни, одамларни шоирона назар билан кузатиш меваси сифатида лирик-руҳий манзара яратилади. Байт:

*Ғам туни анжум кўзи янглиғ юмулмас кўз била,
Ваҳ, неча гоҳи юрай, гоҳи турай, гоҳ ўлтурай.*

"Ғам туни" — ошиқлик қисматининг кўчма-сайёр рамзларидан, "абдий мавзу"да кенг тарқалган ҳодиса. Биринчи мисрадаги самовий нисбат — ошиқ Навоийнинг бедор кўзлари ой чиқмаган сим-сиёҳ кечада ёрқинроқ, ҳатто яқинроқ кўринган юлдузларга муқояса этилиши (айни чоқда улār "анжум кўзи...юмулмас" тарзида инсонийлаштирилиши), ҳар қалай, анъанавий усул. Лекин иккинчи мисрада ифодаланган ҳолат-манзара ҳаётдан олинган: "гоҳи юриб, гоҳи ўлтириш" — бошига ноғиҳоний мушқил савдо тушган, кутилмаган ташвишли, ҳатто мусибатли ҳол юз берган, бу бахтсиз ҳодисада, эҳтимол, ўзининг ҳам айби борлигини билиб, виждон азобини чекаётган номус-диёнатли кишининг чорасизлик изтиробидан ўзини қўярга жой тополмаслик ҳолати ҳаққоний ифодаланган. "Ваҳ, неча" сўзлари билан ўша ҳаётий ҳақиқат — бетоқат ҳолат ортиқ кучайтирилади, унга шёрий ҳаво, баланд руҳ, ўзгача жозиба бағишланади. Биринчи мисрада акс этган самовий-романтик манзара билан иккинчи мисра мазмунига замин ҳозирлаган ҳаёт лавҳасини ўзаро боғлаш, маълум уйғунлик, мутаносиблик яратишда ҳам ўша ҳайратга йўғрилган лутф ("ваҳ, неча") сўзлари муносиб вазифани ўтаган. Шу тарзда, Навоий ўзининг самовий-илоҳий ишққа майли кучли қаҳрамони — ошиқни реал ҳаётий манзаралар фонида кўрсатиб, ҳаққоний лирик лавҳа яратади.

Ғазалларнинг бирида ҳаётда юз бериши табиий бўлган ҳазин-мунгли бир ҳодиса орқали лирик манзара яратилади. Байт:

*Мунча фарёд Навоийдин эмас, ҳажр' туни —
Ким қилур ҳар кеча фарёдинин эл ҳам фарёд.*

Ҳаётни ўз ранжу ситамлари, озорлари, ҳатто фожеаларисиз тасаввур қилиш — камида гумроҳлик, ғофиллик... "Фарёд" — унинг ўша аччиқ, аламнок ҳодисалари рамзи, аниқроғи., тугёнли кўринишининг бир сўзда мужассамланган тимсоли. Бу сўзда нажот илинжидан кўра нажотсизлик, умидсизлик аломати — исёнкор нола кучлироқ. Навоий тунги ҳаётнинг мана шундай озурда-фожеъ ҳодисаси — ҳатто тошбағир, раҳми йўқ-лоқайд одамни ҳам ҳушёр торттирадиган маҳзун манзараси воситасида ҳижрон кечасининг халқона оҳангдаги ҳаққоний тимсолини яратади: тун сукунатини сескантириб ҳар тараф — узоқ-яқиндан таралаётган мотамсаро садолар аввалги кечаларда қулоққа чалинган бир (эҳтимол, икки) кишининг ўзгача-сокин ноласидан фарқ қилади. Нега бундай? Наҳотки бир кечада шунча қайғу, мотамсароликлар юз берди? Ҳаётнинг бу шафқатсизлигига одамлар қандай бардош беради? Маълум бўладики, "эл фарёди" бежиз эмас: то шу пайтгача улар ошиқ Навоий кечалари қилган нолалардан гоҳ ҳайратга тушганлар, гоҳ чуқур қайғуга ботганлар, эҳтимол, ўзаро кенгашиб, нажот йўлини қидирганлар, лекин ҳеч қандай чора тополмаганларидан кейин аламларига чидамай, улар ҳам нолакор ошиққа қўшилиб фарёд чека бошлаганлар... Шундай қилиб, халқ қайғу-ҳасратларининг бўғиздан тошиб чиққан — мавжи-туғёни, азобланган руҳ ҳайқириғи бўлган "фарёд" воситасида ҳазин оҳангдаги лирик-трагик образ шаклланади.

Яна бир ғазалда "эл" бутунлай бошқача, ошиққа нисбатан муқобил характер касб этади. Байт:

*Куларлар эл манга беихтиёрким, ҳар дам
Эшитсам отини беихтиёр йиғларман.*

Ҳаётда нималар бўлмайди? "Эл" тушунчаси ҳам аввалги байтдаги сингари доимо инсонга дарддошлик, меҳр-шафқат тимсоли бўлолмайди, аксинча, баъзан дардсиз, ҳиссиз оломонга айланиши ҳам ажабланарли ҳол эмас. Албатта, шоир ташбеҳларининг маъноси ҳар гал турлича бўлиши, баъзан кинояли характер касб этиши мумкин. Байтда "беихтиёр" сўзи такроран келишининг боиси бор, яъни элнинг ошиқ Навоийни кўриб беихтиёр кулиши, у бўлса маҳбуба "отини эшитса"

беихтиёр йиғлаши моҳиятида ишқ дардининг шафқат-сизлиги, кенг маънода, ҳаётнинг, қисматнинг адолат-сизлиги зуҳур этадики, на "эл"ни бедардликда айблашга, на бунчалар йиғлаши "осонлиги" учун ошиққа таъна қилишга асос йўқ. Шу тариқа, ҳаётнинг азалий зиддиятларида ("куларлар" — "йиғларман") тазод усулида ишланган трагикомик характердаги, халқчил соддалиги, табиийлиги билан жозиб шеърӣ лавҳа шаклланади.

Баъзи терма байтларда халқнинг санъатпардозликдан холи, лекин ҳикматомиз, жонли мулоқат тили, жумладан, суҳбат-диалог усули кузатилади. Байт:

Дедим: "Эрур Навоӣ ўз дардига чорасиз", деди:

"Гар аламинга чора йўқ, бўлмаса бўлмасун, нетай?"

Навоӣ суҳбат-мулоқот усулидан фойдаланиб, ғазалиётда камдан-кам учрайдиган икки аламли ошиқ тимсолини яратади (уларнинг бири Навоӣ бўлса, ҳамсуҳбати — бошқа бир мажнунсифат ишқ фидойиси). Ҳаётда хоҳ эркаклар, хоҳ аёллар бўлсин, икки жафокаш учрашиб қолганларида бир-бирларининг ҳолини сўраб билгач, кўнгилларини бўшатиш учун дард-ҳасратларини тўкиб соладилар, бирор нажот умид қилиб бир-биридан маслаҳат сўрайди, чора излайди ва аксарият ҳар икки томон дардига малҳам тополмай қийналганда, тақдири илоҳийга қарши исён қилгандай: "Бўлмаса бўлмасин, нетай?" дея ҳайқариши, қалтис шаккоклик сўзларини айтиб юбориши мумкин. Улус, ранятнинг турмуш тарзини, турли тоифа одамлар сажиясини, аҳвол-руҳиясини яхши билган шоир, шубҳасиз, икки дарддош ошиқ тимсолини чизар экан, халқнинг муомала тилида айланиб юрган: "ўз дарди ўзи билан", "дардига чора йўқ" каби ибора-таъбирларга таянадики, бу ирсол-ул масал санъатидан ижодий фойдаланиш намунасидир.

Бошқа ғазалда суҳбатдошнинг иккинчиси табиатга кўчирилади — сабо рамзига айланади. Байт:

Кўнглум аҳволин сабодин сўрдум эрса, дедиким:

"Телбалардек бир пари кўида саргардон эрур".

Сабога мурожаат қилиш — ғазалиётда кенг тарқалган анъанавӣ усуллардан, унга эҳтиёж: узоқдаги маҳбубга

муҳаббат, соғинч, вафо, муножот, фироқ, алам, ишти-боҳ ҳисларини ғойибона изҳор этиш. Навоийнинг қаҳрамони — "телбалардек" ошиқ эса сабога кутилмаган ғаройиб саволни беради: "Кўнглумнинг аҳволи нечук?" Сабо: "Ажабо, саволинг мушкул, инсоннинг кўнглини ўзи билмаса, сабо қаердан билсин?" — дея саволга савол билан жавоб қилса бўларди. Йўқ, бу — аввало, ошиқ кўнгли, сўнгра, муҳаббат қисмати дунёдаги барча ушшоқ аҳли қисматига қиёслаб бўлмайдиган ошиқ Навоийнинг кўнгли. Унинг аҳволини фақат сабо билиши ва саволга аниқ жавоб айтиши мумкин. Шу тарзда халқ нақлларини эслатувчи иккинчи мисранинг мазмунини шарҳлашга эҳтиёж туғилади. Сабо келтирган хабар ўзининг афсонавий руҳидан қатъи назар, бу ошуфта ҳолу озурда кўнгилнинг "аҳволи"ни қанчалик аниқ, мантиқан асосли (муҳаббат олами ўз мантиқи, ўз қонунлари билан яшайди) ифодалайди: "Телбалардек бир пари қўйида саргардон эрур". Мазкур байт ҳам ирсол-ул масал санъатининг ўзгача ижодий намунасидир.

Ниҳоят, яна бир ғазалда халқ нақли асосида ўйчан фалсафий-лирик лавҳа яратилади. Шоҳбайт:

*Халқдин ҳар ярамас келса хуш улким, ҳақга
Деса бўлмас: "Менинг учун яна бир халқ ярот".*

Халқ. Бу-биргина сўзда илоҳий қудратнинг хоҳиши — "тенгри эҳсони" туфайли шаклланган, қарор топган, маълум эътиқод, санъат, касбу кор, сажия, салоҳият билан белгиланадиган махсус қавм; барчанинг даҳоси, иродаси, ҳиссиёти, хаёлот, ахлоқи... Шу маънода биринчи мисранинг мазмуни нақадар ҳаққоний (у кимдодир мубоҳаса уйғотиши мумкин): "Халқдин ҳар ярамас келса"ни оқлаш, яъни номағруб маъносини беркитишга хизмат қилар? Йўқ, аксинча, улуг донишманд, мутафаккир шоир, жамоат ва давлат арбоби чуқур ижтимоий, иқтисодий, тарихий, сиёсий-ҳуқуқий, маърифий-маданий ва бошқа сабабларга кўра маълум маҳдудликлар (Навоий бундай қусурларни учга бўлади: нафс балоси, шайтоний тамойил, жаҳл фожеаси), заифликлар халқнинг қонига, руҳига, табиати (сажияси)га сингиб кетган, бас, уларни яширгандан, аччиқ ҳақиқат-

ни ошкор айтган яхшироқ ("ҳар ярамас"ни эътироф этмаслик ёлғоннинг яна бир кўриниши бўлур эди). Навоий қаттиқ ишонган мантиқнинг собитлигини, ҳақиқат кучини мисрага асос бўлган ҳикматдан билса бўлади: "Деса бўлмас: "Менинг учун яна бир халқ ярот". Бундай ҳақиқат сабоғини ҳозир, айниқса, шу кунларда уйғонаётган дунё, уйғонаётган халқ, ўзини, ўзлигини таниётган миллат, унинг азалий эътиқоди, тили, маданияти, адабиёти, санъати, уйғонаётган тафаккури, эрки, ҳуқуқи, имкониятлари — ҳаммаси тасдиқлаши, асослаши мумкин. Шу тариқа, халқнинг ифодали-образли сўзлари, матал ва таъбирлари, унинг ҳаётий тажрибаси, доно, синчков кузатишлари заминида ўзининг мухтасар ифодасини топган тафсиллар, лавҳалар, манзаралар, жараёнлар, ҳолатлар маълум маънавий санъатлар ("санъати маънавий") — шеърий усуллар орқали бутун, ёрқин, бетакрор образ унсурларига айланиши мумкин. Хуллас, Навоийнинг лирик (рубобий) куллиётини, "Хамса" шеърий хазинасини халқона оҳанглар, усуллар, воситалар билан музайян этилган шоҳбайтларсиз, бири-биридан теран, нуктадон, жозиб лавҳа-образларсиз тўла тасаввур этиб бўлмайди.

ЎН УЧИНЧИ МАҚОЛАТ

МУТРИБОНА ОҲАНГЛАР

То тузди Навоий ояти ишқ.
Ишқ аҳли аро наво бўлуптур

Навоий ғазалиётида соз, овоз, ун, наво, қўшуқ, нағма, шаҳноз, суруд, баёт, оҳанг, ўланг, арғуштак, савт, лаҳн (кўплиги илҳон) каби куй, рақс, мусиқа маъносидаги; созанда, хонанда, навозанда, навосоз, нағмасоз, хушнағма, нағмасарой, нағмакаш, илҳонсаро, мутриб,

муғанний, чаргар сингари бастакор ва созанда маъносидаги, шунингдек, уд, чанг, танбура, арганун, қонун, най, ғижжак, рубоб, сетор, сур, сурнай, карнай (карронай), нақора (ноғора), ковурғо (катта ноғора), чағона (сафойил) каби чолғу асбоблари гоҳ бевосита мутрибона-муסיқий манзаралар чизиш учун хизмат қилса, гоҳида (аксарият) билвосита улуг шоир ва мутафаккирининг фалсафий, ижтимоий, маънавий-ахлоқий ва ижодий-эстетик қарашларини ифодалайди. Чунончи, ғазалларнинг бирида Навоийнинг хос эътиқоди, муҳаббат фалсафаси, айнаи чоғда муסיқа тимсолида ҳаётга, умр маъносига муносабати мухтасар ва ёрқин акс этади. Байт:

*Навосидин фано чун ҳосил ўлди, қилғасен, эй ишқ,
Навоий риштаи жонин муғанний удининг тори.*

Бейхтиёр уйга толдирадиган ҳол, ҳаёт ва мамотнинг, эҳтимол, мусулмон Шарқигагина хос, Навоий, ўзгача сайқал берган теран фалсафаси: не ажабки, муҳаббат қўшиғи, кенг маънода, улуг шоирнинг бутун пурдард шеърияти навосидан моҳиятда "фано...ҳосил ўлди" (Навоий бошқа бир шоҳбайтида: "Дединг: "Фано недурур?". Мухтасар дейин: "Ўлмак", Ки шарҳини тиласанг, юз рисола бўлғусидир" дейди)... Демак, шоир биринчи мисра орқали фано — бақо фалсафаси оламнинг ўзи каби чексизлигига, моҳиятига етиш мушкуллигига ишора қилади. Ҳаёт мантиқига кўра, тирик одамнинг "жон риштасидан...тор" қилиб бўлмас экан, айнақса, навосоз ва навозанда ошиқнинг ўз дарди йўлида фано бўлиши — "ўлмаги"ю уддек ҳазин-ғамангез ун таратувчи, дард аҳлига ҳамроз соз учун жон риштасидан тор яшаш мумкинлиги ажабланарли ҳол эмас! Навоий кузатган мақсад — ошиқ-шоир кўнгли тилаган мунгли тарона қанчалик уйғун, мутаносиб тимсолларда мужассам ифодасини топган! Ошиқ Навоийнинг дардли "навосидан ҳосил бўлган фано" (яъни "ўлмак") моҳиятда "Наво" каби ўлмас ҳазин куйда, ўша боқий таронанинг энг мавзун ва матлуб созлари — танбура ("Шоҳ...танбура чолиб, Навоий деса қўшиқ") ё удда яшаса — бақога айланса не ажаб (мажозан фано нуқтасида узилган "жон риштаси" руҳан "муғанний удининг тори"да яна ҳақиқатга айланмоғи мумкин)...

Зотан, муғанний навоси хоҳ ҳазин-мунгли, хоҳ шўх, туркона бўлсин, инсонга йўлдош ва дарддошлик рамзи, ҳаётнинг бардавомлиги тимсоли бўлиб яшайверади. Шохбайт:

*Зухд оҳангин Навоий ҳар нечаким соз этар,
Бир наво бирла муғанний ёна йўлдин озгурур.*

Навоий гўё ўз қаҳрамонини зуҳд аҳлига мойил-хай-рихоҳ, тақводор бир қиёфага солиб, бунинг оқибати нима бўлишини зимдан кузатаётгандай мунозарали-кинояомиз лавҳа чизади — биринчи мисрадаги "оҳанг", "соз" ташбеҳлари ана шундай истеҳзо-иштибоҳ аломатларига айланади. Улуғ ҳаётсевар ва ҳақпараст шоирнинг маънавий позицияси иккинчи мисрада ғоятда аниқ, мухтасар, ориқ даъво-дастакка эҳтиёж қолдирмайдиган ёрқин мусиқий тимсолларда очилади: муғанний инсоний шавқу рағбат ва дард билан ижро этган фақат "бир наво" шоирнинг гўё ўз иродасини синамоқчи бўлиб "ҳар нечаким" уриниб кўрган қаҳрамонини ёлгон эътиқоддан қайтариш ("йўлдин озгурур")дек мушкул вазифани адо этишга қодир бўлиб чиқади. "Зухд оҳанги"нинг сохта-уйдирма фалсафасини бир байтда шунчалар асосли ва жозибадор ифодалаш фақат илоҳий қалам соҳибига мушарраф бўлиши мумкин. Бунда анъанавий тазод санъати (зуҳд оҳанги — муғанний навоси) шоирга қўлдошлик қилади.

Ислом динининг Хуросон мулкидаги арконларидан бири бўлмиш Навоий нафақат зуҳду тақвони ифшо (фош) қилиш билан чекланади, балки улуғ санъаткор сифатида шариат ва тариқатнинг барча мусулмонлар учун фарз ҳисобланган (ибодат, рўза, закот сингари) асосларидан ҳам бадиий ташбеҳ, рамз сифатида ижодий истифода этади. Улар баъзан кинояли оҳанг касб этиши, ҳатто иштибоҳли, исёнкорона тус олиши мумкин ("Қилибмен онча исёнким, агар дўзах аро кирсам..." сатри билан бошланадиган қитъа ёки "Не келмак аён бўлди, не кетмагим..." каби мисралардан тартиб топган таржеъбанд ва ҳоказо), лекин Навоий ислом истилоҳларини қачон, қандай зарурат, эҳтиёж билан ишлатмасин, гўё уни танқид қилиш, ниманидир фош этиш ниятидан узоқ. Аксинча, хоҳ ўзининг ишқий идеалини,

хоҳ умумбашарий, ижтимоий, фалсафий қарашларини асослаш, тасдиқлаш учун энг мумтоз ва муборак нисбат-муқояса сифатида Қуръон, Ҳадис сўзлигига му-рожаат қилади (масалан, маҳбуба тимсоли ё умумин-соний орзу-хаёллар муқаддас тушунчалардан юқори қўйилган тақдирда, бунда ҳам, шеърӣй мантиқ билан зиддият йўқ: сўз санъати рамзу мажозларсиз, мубо-лаганинг фавқулудда кўринишлари — игроқу ифротлар-сиз яшамайди, қолаверса, ҳар қандай муболагали ташбеҳ, юқорида қайд этилганидай, энг кучли асос — руҳӣй-самовӣй тамсилларга суянади). Шоҳбайт:

*Роқӣъ эрдим, чанг уни келди саҳаргаҳ, оҳким,
Борди мутриб нағмасига ҳосили авроднинг*

Гоятда ҳаётсевар мусулмон, санъатни, мусиқани ортиқ қадрлайдиган соҳир шоир, улуғ мутафаккир ўз қаҳрамонининг бомдод намози ниҳоясида дуога қўл очган аснодаги руҳӣй ҳолатини чизади: санъаткор чан-гчи созидан илк субҳидам ("саҳаргаҳ") атрофга таралган сеҳрли куй садолари уни ихтиёр-беихтиёр ларзага со-лади. Йўқ, мусиқа шайдосининг ибодатиға ҳалал етма-ди, дуоси бузилмади, аксинча, қилинган тиловату муножот — дуоларининг ҳосили — савоби мутрибга, унинг нағмаси ҳақиға бахшида этилганидан ҳаяжонда... "Оҳким" сўзида қилинган ибодат, дуолар ҳосили учун ўкиниш эмас, мусиқа сеҳридан, ҳаётнинг мусиқа тим-солидаги гўзаллигидан, жозибасидан шавқу ҳайрат туйғулари зуҳур этади. Зотан, соҳир мутриб чангидан таралган наволарнинг саҳаргаҳда одамларга руҳӣй озиқ, мадад бериши, кимнидир ғафлат уйқусидан уйғотиши, кимнидир ғам-андух, ҳажр бедорлигидан, яна кимнидир бошқа дарду қийноқдан, майли, бир неча лаҳза халос этиши, кимнингдир кўнглида умид чирогини ёқиши — бу ҳам ўзига хос ибодат-босавоб, ҳайрбод ҳол эмасми? Навоӣй ўзининг дил-дилдан шоиру санъаткор қаҳрамони тилидан исломнинг ибодатга онд қутлуғ каломлари ("роқӣъ", "аврод")дан мўътабар шеърӣй нисбат сифатида фойдаланиб, инсоннинг бадӣй тафаккурини "тснгри эҳсони" даражасида улуғловчи ғаройиб лирик лавҳа яратади.

Баъзан мусиқий атамалар билвосита ҳам бевосита қўлланади, яъни улар шоир қаҳрамони — ошиқнинг ўз ҳабиби — кўнглига яқин кишидан навозиш, марҳамат илинжида қилган илолари рамзига айланади, айни чоғда куй, наво маъносини ҳам англатади. Байт:

*Чекмадинг лаҳни Навоий кўнглин истаб, айб эмас
Англаб ўзунгни наво аҳлига шаҳноз айласанг.*

Маҳбуба бераҳмлик, бепарволик одатини тарк этмади — яна вафосизлик қилди: хушилхон хонишлари билан ўзгалар базминини қизитгани ҳолда, лоақал бир бор ошуфтаҳол Навоий "кўнглин истаб" куйламади, ҳолбуки, ошиқ Навоий кўнглини, бутун вужудини навосиз тасаввур қилиш қийин. Лекин шоирнинг қаҳрамони ҳамон маҳбубидан умидвор, ягона армон-истаги шуки, майли, у ғарибу бенаво Навоийга илтифот қилмаса-қилмасин, фақат "наво аҳлига шаҳноз" бўлса — куйлашни тарк этмаса бас. Бизнингча, "айб эмас англаб ўзунгни" иборасида самимий киноя ҳам, шунингдек, мураббисна, пандомиз дил истаги ҳам зуҳур этади. Киноя сўзини тилга олдик. Беихтиёр Навоийнинг ибратли бир байти эсга тушади: "Лоларуҳлар аҳдининг маҳкамлиги мумкин эмас, Собит ўлмоқ лаҳзаи бир ерда не имкон сабо". Юқоридаги шоҳбайт руҳидан англашиладики, Навоий ҳаёлидаги маҳбуб нафақат "лоларуҳлар"дан, айни чоғда хушилхон нағмасоз, навозанда (эҳтимол, моҳир раққоса ҳамдир). Бас, у шоҳона базмларнинг гули бўлса не ажаб! Хуллас, қиёсий таҳлил усули орқали "англаб ўзингни" иборасида қанчалик маънавият юки бўлса, "наво аҳли" (бу Навоий талқинида нафақат мусиқа аҳли маъносини англатади), кенг маънода, барча бенаво (бечора, бебаҳра, дили ўксик)ларга яқинлик, дарддошлик демакдир.

Мусиқий истилоҳлар бевосита шоҳ саройидаги базм манзарасини акс эттириши мумкин. Байт:

*Хуш улки, базмда ойлар тепарда аргуштак,
Шоҳ анда танбура чолиб, Навоий деса қўшиқ.*

Даставвал, байтнинг маърифий қимматини қайд этиб ўтиш лозим: Навоийнинг танбур чертгани, уд чалгани,

куй басталагани ҳақида маълумот бор. Ўзининг "қўб ва ҳўб" (Бобур) шеъриятидан ташқари, аксарият форс тилидаги буюк салафлар, устод-муршидларнинг неча ўн минглаб (эҳтимол, юз мингларча) мисраларини ёд билган, мушоира ва базмларда дарду оташин нафас билан ўқиган, илоҳий ҳофиза қувватига эга бўлган шоир лоақал кичик доирада, хос мажлисларда санъаткор хонандаларга жўр бўлиб, борингки, ҳиргойи қилиб қўшиқ айтган бўлса не ажаб! Шунингдек, Султон Ҳусайн Бойқародек катта иқтидорли, нозиктаъб шоир, ҳатто ўша замон шеъриятининг билимдон ҳакамларидан бири сифатида (бу ҳақда Навоий бир неча бор таъкидлаб ўтади), умуман мамлакат маданий ҳаётида, санъат, бадиий ижод соҳасида (шубҳасиз, Навоийнинг кучли таъсирида) раҳнамо, хомий мақомидаги "шоҳ...танбура" чертиши ҳам ажабланарли ҳол эмас (ўсмирлик чоғлариданоқ моҳир чавандоз ва қиличбозлиги билан танилган бу темурийзода, эҳтимол, эҳтиросли, мардона рақслар устаси бўлгандир, эҳтимол болалик дўсти Навоий билан жўрлашиб қўшиқ-алёр айтгандир). Байтдаги яна бир маърифий нуқта раққоса қизларнинг ер "тепар" шўх "арғуштак" ўйинидир. Шоир сатрларида фавқулудда нафис бадиий қурилма — кечинма ва ҳаёлнинг бтакрор образлари ажралиб турмайди. (Навоий бу гал бевосита тавсиф-хабар усулига эҳтиёж сезган бўлса керак), балки инсон руҳи ва кайфиятининг табиий ҳолати — мусиқа, рақс ва қўшиққа бўлган кучли тамойили ҳаққонийлиги, халқона содда самимияти билан ифодаланади. Энг муҳими, Навоийнинг шахсий ҳаёт тарзи, хулқ-атвори — сажияси, илоҳий ва ишқий эътиқоди, замон ва замона аҳлига бўлган муносабати каби мураккаб, аксари пурдард туйғулар, кечинмалар, ҳаёллар дунёсининг умумий контекстида баногоҳ шўҳ халқона ўйинга, куйга, қўшиққа (айниқса, ойдек гўзал қизларнинг ер тепиб, бутун вужуди силкиниб рақс тушишига) муносиб маъно, қиммат берилиши — шеърят, бадиият қонунларининг мўъжизакор қудратидан, ҳаёт билан санъатнинг руҳий алоқасидан далолатдир. Шоҳбайт:

*Нағмалар туркона соз этилди ўғуш,
Мастлигдан ўйлаким хушнағма қуш.*

Араб ва Ажам тароналарига нисбатан туркий қўшиқ ва куйларнинг шўху "хушнағма" эканлиги эътиборни тортади. Тўғри, "туркона" сўзида икки, ҳатто уч хил маъно бўлиши мумкин: ўйноқи-шўх, кўпчиликка манзур, содда, оммабоп ва ниҳоят, туркий усул ва туркий тилдаги. Эътибор қилинг: туркона нағмаларнинг расо, авж пардаларда чандон ("ўгуш") созлангани, шавқ билан ижро этилгани ҳақида мумкин қадар аниқ тасаввур ҳосил бўлиши учун қушларнинг урчиш тараддудидаги "мастлиғ" ҳолати — ажаб интиқ, хумор кайфият билан, тўлиб-жўшиб, фавқулудда "хушнағма" — ғамзакор ва жарангдор овоз билан сайрашлари шеърий нисбат қилиб олинади. Бадиий тимсол учун табиатни, унинг турфа жонзоту ажойибот-ғаройиботларини бевосита кузатиш, кузатганда ҳам санъаткорона қалб нигоҳи ва уқуви билан ҳис қилиб, қайта-қайта мушоҳада юргизиш тақозо этилади. Навоий чаманда танҳо қолиб, қушлар насл қолдириш дарди-иштиёқида гўё ўзини йўқотиб, жунбушга келиб сайраган, бир-бирига "ўз тилида" роз айтган мўъжиз лаҳзаларни неча-неча бор кузатганига шубҳа йўқ. Мусиқа мунаққидларининг ёзишича, гениал Чайковский ўзининг назари йўқ "Оққуш кўли" балетини яратишда ўша фариштасифат жаннат қушларининг европаликлар шоирона лутф билан "никоҳ рақси" деб атаган мастона, том маънода шеърий, мусиқий "ўйин"ларини кўриб илҳомланган экан... Шубҳасиз, Навоий мутафаккир шоир сифатида таъсирланган Хуросон хилқати — Ҳирот ва унинг атрофидаги жаннатосо боғлар (чунончи, "Боғи дилкушо", "Боғи жаҳон аро"), улардаги товусу тўтию қумрилар муҳити бутун бошқа бўлгани каби, табиатдаги мусиқа — товус-оҳанг тебранишларининг сўз санъати, шеър тилидаги ифодаси — образлари ҳам ўзгачадир. Мухтасар қилиб айтганда, бу — инсоннинг турфа ҳолати — аҳволи руҳиясини сўз лавҳасига кўчириш санъати, сирли-ғаройиб ижодий жараёндирки, уни ҳар бир шоирнинг ўзи билади. Байт:

*Эй Навоий, гар лисони ҳол эшитмайсен, эшит—
Ким, ажаб ҳолат бизинг созанда мизробинда бор.*

Том маънода олиб қараганда, моҳиятда ҳар бир инсоннинг ҳоли — унинг руҳияти қалб мулки билан, кўнгил дардлари, дилида-ботинида етилган дунё билан

узвий боғланган, оддий тил — лисон, сўз билан ифода-
лаб бўлмайдиган илоҳий, мўъжиз бир қудрат, сирли-
сеҳрли хилқат эмасми? Чиндан ҳам унинг тилини уқиб,
"ҳол-лисони"ни тинглаб бўлмайди. Мусиқа товушини
эшитиш, ҳатто ундан турли даражада таъсирланиш
мумкин. Бироқ Навоий товуш билан товуш, оҳанг билан
оҳанг тўлқинларида, ички, руҳий садоларида мутлақ
ўзгача тафовутли ҳол борлигидан бизни огоҳ этиб,
ўзининг қаҳрамони — муғанний зарбларида ("созанда
мизробинда")ги "ажиб ҳолат"ни уқиб олишга даъват
этади. Қани ўша соҳир мутриб чертган парда — зарб
ҳолининг сўздаги ифодаси? Бундай савол олдида Навоий
шеър — лисони ҳам лол қолади, мусиқа сеҳри олдида
чекинади. Ҳа, бундай "ажаб ҳолат" мусиқа оламига хос
экан, уни фақат "эшитиб" бир қадар англамоқ мумкин.
Улуғ шоир байтининг бадий мантиқ кучи ҳам шунда-
ки, санъатни, унинг маъносини, асл қимматини у билан
бевосита мулоқотда бўлмай, қалбан идрок қилмай ту-
риб, инкишоф этиб бўлмайди.

Бошқа бир ғазалда Навоийнинг қаҳрамони — ошиқ
кутилмаган тарзда мутриб билан мубоҳасага киришган-
дай бўлади, ҳолбуки, бу зиддият чуқур сабабиятга
асосланмаган (ошиқнинг мушкул аҳволи мутрибга
боғлиқ эмас). Байт:

*Мутриб била не кўнгли очилсун Навоийнинг,
Ким мен фироқдин десам, ул дер "Ироқ"дин.*

Эҳтимол, бошқа бир вазиятда ошиқ кўнгли мутриб
нағмаси билан очилиши ҳам мумкин эди ("Эй мутрибо,
хушнағма туз: малак етди, ғамим кетди"). Лекин шоир
кузатган мақсад — ҳажр дарди қийноқларига на мусиқа,
на аҳбоблар таскини малҳам бўлолмаслигини, ўзининг
ортиқ умидсиз, нажотсиз аҳволини иқрор қилиш...
Албатта, Навоий ташбеҳларининг зоҳиран бир-бирига
зидлиги ёки оҳангдошлигидан фойдаланиб ("фироқдин",
"Ироқ"дин мусажжа — ички қофия усулида келади)
маълум даражада завқбахш, жозибадор лавҳа яратишни
ҳам ўйлаган; айни чоғда "фироқ" ва "ироқ" ташбеҳлари
маънолари замирида ошиқ аҳволининг нажотсизлигига
нозик ишора — киноя оҳанги зуҳур этган бўлса ажаб
эмас. Демак, ишқ дарди — фироғи ҳасрати билан гўё
мутрибнинг бедардларча тилга олган "Ироқ" куйи инсон

ҳаёти ва қисматининг номаълум-сирли ришталари орқали боғланиши, бу ғаройиб уйғунликдан ошиқ ҳасратлари пурзиёд бўлиши мумкин. Навоий гўё тазод ва мусажжа санъат усуллари орқали ифода ўйини қила туриб, аслида ҳар бир сўз-тимсолнинг теран маъно қирраларига разм солганига ҳайратланмай бўладими?

Мутафаккир шоир "наво" ташбехининг мусиқа ола-мидан ташқари табиатни, ижтимоий ҳаётни, инсоний муносабатларни акс эттирувчи турли маъно қирралари (ун, садо, мурод, истак, баҳра, насиба, рўшнолик, ҳожат кабилар)дан ижодий фойдаланади, мазкур сўз заминиди яратилган ўзаро мутаносиб ё муқобил истилоҳларга (навобахш, навозанда, навозиш, навосоз, навогоҳ, хуш-наво, наволиғ ёки бенаво, навосиз — хусусан бу икки сўз фақат маҳзун-бахтсиз маъноларда келади) ҳар гал ўзгача сайқал, шеърий рангинлик бағишлайди. Шоҳбайт:

*Навоий бенаволиғ бирла доим май ичар, бир кун
"Наво" нақшини даврон мутриби базмда чолғай деб.*

Ҳар бир шеър, жумладан, байтда унинг бунёдкори — шоир шахсияти бевосита ёки билвосита англашилиб туради (зеро, лирик қаҳрамон тимсолида шоир ўзлиги билан коллектив даҳо бадий синтезлашган, умумлашган бўлади). Юқоридаги шоҳбайтда ҳам Навоий дунё-сини руҳан (фақат руҳан) идрок қилиш мумкин. Зоҳиран қараганда на "бенаволиғ" (муҳтожлик, бечора-лик), на "май ичиш" юксак эъзоз ва ардоқдаги, нафсни тийиш борасида, сабру қаноатда валисийрат инсон, пиру мураббий шоир ҳаётига, эътиқодига, сажиясига тўғри келади! Демак, "бенаволиғ"да ҳам, "даврон мутриби" ва унинг "Наво" нақшида ҳам бошқа мақсад, ички — ботиний маъно яширинган, акс ҳолда, "бенаволиғ" (ижтимоий тушунча) билан "Наво" (мақом куйи ва тармоғининг номи) ташбехлари ўзаро тазод усулида боғланиб келмас, айниқса, "мутриб" сўзи "даврон мутриби" тарзида ўзгача рамзий сифат касб этмас эди. Бас, Навоийнинг "бенаволиғ"и, бу — барча лирик, эпик, на-срий асарларида чуқур эҳтиросу, буюк дард ва ҳасрат билан, ёниб-куюниб изҳор қилган, бамисоли самога абр (булут) бўлиб кўтарилган, раъд (чақмоқ, момақалди-роқ) бўлиб чақнаган, гулдурос садо ва акс-садолар берган, ёмғир, сел бўлиб ёғилган, гўё сру кўкка сиғмас ўкинч, армонлари... Бир умр меҳру вафо кўрсатиб тортган

жабру жафолари, ёлгон, рўё бўлиб чиққан орзу-умидлари, шахсий бахт, оила фароғатидан бебаҳра, дил уйининг шамчироғи ёнмаган васлсиз муҳаббат қисмати, рақиблар ситами, дўстлар озори, давр аҳлининг бедардлик ва худбинликлари... Булар оламга, одамларга расулونا комил назар, эътибору эътимод билан муносабатда бўлган, ўйлаганлари, саъи-ҳаракатлари аксарият беҳуда, сароб бўлиб чиққан Навоий наздида "бенаволиг"ларга айланган бўлса не ажаб! Ана энди "даврон мутриби"дан кутилган "Наво" нақшининг ҳақиқий маъносини инкишоф этса бўлади: мутриб фақат навосоз эмас, балки замон дардларига малҳам, инсоннинг руҳий, маънавий, эстетик эҳтиёжарига чора, жавоб бўлувчи, баҳра, озиқ ўрнида хизмат қила оладиган, халоскору нажоткор, илоҳий бир санъаткорга айланса! Бадий мантиқ тақозосига кўра "Наво" куйи билан "базм", базм билан "май" ташбеҳлари мутаносиб олинган. Дарвоқе, Навоий қаҳрамонининг "доим май ичиши" қачондир "бир кун" ўша нажоткору халоскор илоҳий куй "даврон ... базмида" чолиниши мумкинлигига умидсиз қараш рамзи эмасми? Хуллас, шоҳбайтдаги ҳар бир сўз-тимсол иложсиз хаёлга толдиради, фикр-баҳс қўзғотади...

Бошқа бир ғазалда май, базм, соқий, мутриб, най ташбеҳлари келгани ҳолда, юқоридаги сингари чуқур армонли, маломатангез-киноявий руҳ сезилмайди, аксинча, солим ва комил кишиларга тансиқ бўлгани учун ҳам ўзгача маъно берилиб, юксак қадр, эъзоз топадиган сурурли, ҳузурбахш, илҳомбахш кайфият қаламга олинади. Байт:

*Оташин май бирла, эй соқий, қизитқил базми,
Мутрибо, ул ўтни тез этмакка ол оғзингга най.*

Навоий шеърияти қанчалик ҳазин, пурдард бўлмасин, унда дунёвий-ҳаётбахш оҳанглар муносиб даражада ўрин олганидан далолат берувчи (бундан ортиғи на ҳаёт, давр воқелиги мантиқига, на шеърят табайти ва беназир шоир шахсиятига тўғри келади!) бу фавқулодда мастона-ўйноқи байт, тутилмаган кечинма-образлардан, Навоий даҳоси учун хос сирли-теран маъно қирраларидан холи бўлишига қарамай, беихтиёр завқшавқ уйғотади. Бунинг сири — шоир қаҳрамони кайфияти тақозо қилган, таъъ равонлиги, кўнгилнинг шўх тамойили, шоир хаёлининг сафоли, эрка жилваси си-

фатида, ўзаро таносиб усулида шаклланган (май билан соқий, мутриб билан най, ўт билан базм, шунингдек, май кайфияти билан най навосининг бири-бирини "тез этмак" хизмати) биринчи қарашда оддий туюлган ташбеҳларда, уларнинг табиий уйғунлигида, оҳанрабосида. Шоир қаҳрамонининг, айниқса, соқийга шунчалар баланд иштиёқу интиқлик билан қилган даъватини худди мутрибга даъват каби самимий, беғараз ният — фақат ҳаётнинг қувончли неъматларидан росмона, эркин, бутун баҳравар бўлишга чақириқ маъносида англамоқ лозим.

Бошқа бир ғазалда яна одатдагидай "мунглуғ наво" ошиқ ҳасратларига жўрөвөз вазифани ўтаб келади. Байт:

*Эй муғанний, чун ниҳон розим билурсан, соз туз,
Тортибон мунглуғ наво созим била овоз туз.*

Лирик қаҳрамоннинг кўнглидаги "ниҳон рози" ҳақида бир қадар (шубҳасиз, умумий тарзда) тасаввурга эга бўлмоқ учун Навоийнинг лоақал ўнларча ғазаларига, юзларча байтларига разм солишга тўғри келади. Лекин, бу пинҳон сирлар оламини, майли, шоир даҳоси яратган энг соҳир, терану нуктадон сатрларни кузатиш, бирма-бир синчиклаб текшириш билан ҳақиқатни аниқлаб-таҳқиқ этиб бўлармикин? Ахир бу турмушнинг қизиқ тафсилотлари баёни, турфа воқеа-ҳодисалар солномаси ё ажойиб саргузаштлар қиссаси эмаски, бобма-боб, жилдма-жилд ўрганиш имконияти бўлса? Илло, қуёш азалдан то абад ҳаттоки "зарранинг моҳияти"га етолмагани каби, айниқса, Навоийдек бемисл заковату фазовий хаёлотга эга бўлган шоир поёнини билолмай нола қилган муҳаббат олами ўзининг ниҳоясиз руҳий теранлиги, ҳар бир дардли инсон — ошиқ кўнглининг ҳудудсиз пинҳоний мулки эканлиги билан жозибали, сирли-сехрлилиги билан гўзалдир. Бас, Навоийнинг қаҳрамони — ошиқ ё қаландар ўзининг ҳамроз ҳабиби муғаннийга: "Сен кўнглимдаги сиримни билурсан, унга ҳамовоз "мунглуғ наво туз", — дея муножот қилиши бежиз эмас... Не ажабки, фақат ҳазин куй "ниҳон роз" азобларини бир қадар осон кечиришга далда бериши мумкин.

Навоий такрор-такрор қаламга олган "мунглуғ наво" қуйидаги шоҳбайтда бир сира жамланган, умумлашган ҳолат ва қиёфа олади:

*Баски, Навоий айлади дард сурудида наво,
Аҳли тарабни йиғлатур мажлисининг таронаси.*

Биринчи қарашда, Навоийдек соҳир лирик ва мутафаккир шоир, моҳир мутриб-навосоз, бир умр "васли мумкини йўқ" буюк ишқ достонини яратган фидойи ошиқ дардли-ҳазин оҳангларда шеър ўқиши, эзгин-эзгин уд ё танбур чертиши барчага аён, демак, бу ортиқ ҳайратланишга, ажабланишга асос бермайдиган бир ҳолдек туюлади. Лекин шеърятда том маънодаги оҳанг-интонация баъзида ҳал қилувчи нуқтага айланиши мумкин. Менинг назаримда, мазкур мақтаъ-байтдаги биргина "баски" сўзи (унинг бутун салмоғи, салобати ғазал контекстида очилиши мумкин) гўё барчага аён ҳақиқат: "Навоий дард сурудида наво айлади" шеърӣ жумласига кутилмаган тарзда улуғ шоир дунёсини, унинг мислсиз шахсияти ва руҳиятини ўзида мужассам ифодалаган шоҳ сатр мақомини беради. Акс ҳолда, Навоий мажлисининг таронаси дунё ташвишларидан, инсон дардларидан ўзларини фориғ тутган, ўйин-кулги, базм-маишатдан боши чиқмайдиган "тараб аҳлини йиғлатиш"га қодир бўлармиди? Шу тариқа, "дард суруди" — "тараб аҳли" муқобил тимсоллари орқали (тазод санъати воситасида) бетакрор мусиқий-лирик умумлашма лавҳа яратилади.

Ниҳоят, "наво" ташбеҳи муҳаббат дунёсини илоҳӣ эътиқод даражасида улуғловчи қутлуғ сўз-образга айланади. Шоҳбайт:

*То тузди Навоий ояти ишқ,
Ишқ аҳли аро наво бўлубтур.*

Навоий фақат буюк шоирларга маънавий ҳуқуқ берадиган фохрия усулидан фойдаланиб, мусулмонларнинг энг улуғ ва мукаррам китоби — "Қуръон" сўзлигига мурожаат қилади. Машҳур рус шарқшуноси Е. Э. Бертельс Навоийнинг ижодий даҳосига берган юксак баҳони энг одил ва комил фикр юксаклиги деб билсак (бундай даъвога етарли далил-асослар бор), "фасоҳат мулкининг соҳибқирони" — улуғ шоир хусусан ғазалиёти билан (аксарият ғазаллар "абдий мавзу" — муҳаббатга бағишланган) жаҳонда нисбати йўқ ишқ куйчиси, санъаткоридир. Шу маънода, Навоий: "Мен инсоннинг дунёвий ва илоҳӣ муҳаббати (ҳақиқатдан

ҳам шундай) ҳақида шахсан дард чекиб, бу муқаддас оловда ёниб, ёнсам ҳам куйиб адо бўлмай битган барча мисраларим ёлғиз ошиқона, орифона, қаландарона шеър сатрлари эмас, улар муборак, муқаддас каломлар — "ишқ оят"ларидир" деб фахрланишга юз бор, минг бор ҳақлидир. Зотан, улар мана беш асрдан зиёд давр мобайнида, не-не пок, комил, фозил, солим инсонларнинг қанчадан-қанча авлодлари — чинакам "ишқ аҳли аро наво бўлиб" келгани ва шундай бўлиб қолажаги бизга бирдан-бир дахлсиз маънавий мерос — гўзал ҳақиқат эмасми?..

ЎН ТЎРТИНЧИ МАҚОЛАТ

МУСАВВИРОНА РАНГЛАР

Навоий кўнгли сувратхонаси чок бўлди сартосар,
Чу анда жилва берди ул нигора нақшбин суврат

Навоий ғазалиётида аввало рассомлик, наққошлик, меъморлик, китобат, хаттотлик, лаввоҳлик, саҳҳофлик ва халқ амалий санъатига оид махсус истилоҳ-ташбеҳлар, чунончи: нақш, наққош, нақшбанд, нақшсоз, суврат, тасвир, авроқ, сафҳа, лавҳ, килк, қалам, нуқта, китоба, зийнат, музайян кабилар; хусусан ранг турлари, жилолари: нилий, лолагун, шафақгун, фирузагун, ло-жувардий, ҳилолий, шингарфи, гулгун, гулфом, гулбун, шамъвор, сабзаранг, ол, сориг, яшил, заъфарон, оқ, қора, симобранг, атласранг ва ҳоказо сифат ва сифатлашган сўзлар бошқа ташбеҳлар билан уйғунлик ва таносибликда ҳайратбахш, бетакрор лирик лавҳа, шеърий манзараларга айланади.

Навоийнинг беназир улуғ тасаввури, чексиз фазовий тахайюлида жилваланган маҳбуба турли шоҳбайтларда шоир-мусаввир чизган рангин "суврат"лар тарзида намоён бўлади. Шоҳбайт:

*Неча килки тахайюл бирла бир суврат нигор айлай,
Анга ошиқ ясаб, кўнглумни андин беқарор айлай,*

Реал ҳаётда инсон соғинч туйғуси туфайли дилдан яқин, чин ёр-дўст, маҳбуб киши қиёфасини ўз тасаввури ва хотирида аниқ жонлантириши ажабланарли ҳол эмас. Чунончи, интизор бўлиб, орзиқиб кутилган муҳаббатнома варақлари кўнгил ларзаси, жон титроғи билан ўқиладиганда — ғойибона мулоқот, ҳамрозлик дақиқаларида ўша таниш, қадрдон дастхат, мўътабар сатрлар, жонсўзу дилором калималар орасидан мактуб йўллагувчининг ўтли-изтиробли, умидвору илтижоли қиёфаси — қувонч ва ҳайратдан порлаган кўзлари, соғинтирган овози, ҳароратли нафаси, хумор нигоҳи — барча ошно, дилдор жиҳатлари бутун жозибаси билан жонланиб турмайдими? Албатта, дарддош, сирдош киши сиймосини хаёлан тиклашдек тансиқ бир ҳолатни ижодхонага хос яратиш дақиқалари билан тенглаштириб бўлмайди. Хусусан, гениал шоирларнинг хаёлхонасида қандай сирли-сехрли, қийноқли яратиш жараёнлари содир бўлмайди дейсиз? Эҳтимол, Гёте ё Пушкиндек дунёга машҳур шоирларга аёл гўзаллигининг хаёлдаги тимсолини чизиш у қадар мушкулотга айланмаган бўлур эди (уларнинг таржимаи ҳолида бир эмас, бир неча реал аёл фигурасини учратиш мумкин, ҳатто ўша гўзалларнинг рангтасвир ва график портретлари ҳам ишланган). Навоийдек табаррук зотга келганда, унинг тахайюл кўзгусида Хуросон ё Туркистоннинг қайси толеи баланд санами ("Санамлар ҳуснидан мақсуд ёр ўлмиш Навоийға, Агар барлос, агар тархон, агар арлот, агар сулдуз") шарқона латофат ва тароват, ҳаё ва ибo тимсоли бўлиб гавдаланган экан? Қизларни ҳали ба-лоғатга етмасиданоқ парда ичида сақлаш, қизлик назо-кати, иффати, номуси, шарм-ҳаёсини муҳофаза қилиш эл-улуснинг ахлоқий эътиқоди даражасига кўтарилган, тан-бадан, зоҳир гўзаллигига нисбатан руҳ, ботин гўзаллигига ортиқ қиммат бериш шеърий қоидага, анъанавий таомилга, халқнинг турмуш тарзига айланган (XIX аср цивилизацияси учун жуда эриш туюлган) бир шароитда ҳаммасини хаёлот оламига кўчиргани учун бу "вали сийрат" шоирга нима ҳам дея олардик? Боринги, Навоий ҳазратлари бўйига етган қизларни баъзур кузатгани ҳаётда табиий ва муқаррар бир ҳол деб ҳисоблай қолайлик (тарихнавис ва адабиётшунос

олимлар темурийлар саройидаги хонимойим-бекойимлар, мулозима-канизаклар юзи очиқ юрганлар дейишадиди; шунингдек, хеш-қариндошлар даврасида ҳайит-арафа, тўй-томоша, бошқа улуғ айём кунларида опа-сингил дугоналарга, келин-келинойиларга шоирнинг назари тушган бўлиши ҳақиқатга яқин). Лекин ёш йигитлик чоғидан ғариб хоксорлик қисмат насибаси бўлган, париштадек покдомон, қизлардек ҳаё-иболи хулқу атворни маънавий-ахлоқий таомил деб билган Навоий то улуғ амирлик мартабасига етгунча, айниқса, гўзал қиз-жувонларни яхшироқ кузатишга ботина олган ё олмаганини тасаввур қилиш осон эмас; худди шундай муслималар ҳам бу табаррук зотга росмона очилиб, яъни бор ҳусну латофатини намоён этиб боққанларини тўла қаноат билан айтиш қийин. Тўғри, навоийшуносликнинг шундай фарази — ишорати ҳам йўқ эмас: қисмат даргоҳида аҳли аёл — оила шамчироғи ёқилмаган бу беназир инсоннинг сирлилик пардаси ортидаги қайсидир маҳбуби бўлгани (ё бўлмагани) таҳмин қилинади... Қисқаси, бу айтилганлардан қатъи назар, мазкур шоҳбайтда Навоийнинг ажойиб шахсияти, бошқа бирорта улуғ ижодкорниқига ўхшамаган, илоҳий даражада юксак муҳаббат этиқоди зуҳур этганига ким шубҳа қила олади? Шоирнинг қаҳрамони ҳаёлдаги васл қувончи — мулоқот дамларининг инъом-эҳсонини фақат ғойибона кечиради, йўқ, у ҳам шайдойи, ҳам бечора мусаввирга айланадида, мўъжизакор "килк" — қилқалам билан ғаройиб бир суврат чизмоқчи бўладик, бундан кузатилган мақсад — ўша сувратдаги гўзалнинг жозибасига муносиб "ошиқ яшаш", фақат шу йўл — ҳаёлий гўзаликка ҳаёлий шайдолик асари — "ҳикояти"ни яратиш билан ошиқ Навоий "кўнглини беқарор айлаш"... Шоир санъатхонасида гўзаллик қай даражада мўъжизакор жараёнда шаклланади!.. Ҳаёлдаги маҳбуб сувратининг бунёдга келиши қанчалик руҳий қийноқларга сабаб бўлгани бизга ҳам бир қадар аён бўла бошлайди. Дарвоқе, байтдаги "неча" сўзи ўша илоҳий тасвир — идеал "суврат" образини яратиш йўлида "жаҳон овораси" бўлган шоир-мусаввирнинг уриниш-изланишлари ҳали интиҳо топмаганига, эзгу мурод ҳосил бўлмаганига ишора эмасми? Эҳтимолки, улуғ санъаткор ўзи бир умр эътиمود қилган васлсиз муҳаббат талқинида зиддиятли ҳаёлларни, азобли, лекин ёруғ орзу-армонларни, аини чоғда яратиш рағбати билан йўғрилган мураккаб руҳий

ҳолатларни кечиргандир. Бу табаррук зотнинг неча-неча авлодлар қалбида ҳайрат, меҳр, фахр ҳисларини уйғотувчи, ўйга толдирувчи шахсияти, таржимаи ҳоли мана шундай мушоҳада, мубоҳаса юритишга асос бераётгандай бўлади..

Навоий қатор ғазалларида маҳбубанинг шеърӣ сувратини чизишда "нақш" ташбеҳидан фойдаланади (маълумки, "нақш", "наққош" сўзлари шарқ ўймакорлиги, ҳатто мусиқа санъатида муштарак маънони англатади). Шоҳбайт:

*Нақш сувдин чун бўлур зойил, ажабдурким, эрур
Йиғлағон сойи ҳаёлинг дийдаи гирёнда нақш.*

Бу байт мувозана (оврупо шеършунослигида параллелизм) усули билан мунаққаш этилган, яъни наққошлик санъатининг махсус қонунларидан бири, аниқроғи, нақшинкорлик, сиркорлик (бўр, гипс, соз тупроқ, сиранч, елим, совлиқ сути каби унсурлар қоришмасидан тайёрланадиган ганч) асарини сувдан, нам-заҳдан асраш йўруқларига ошиқнинг ҳолати қиёсланади — зид қўйилади. Халқ амалий санъатига хос жараён билан муҳаббат туйғуси ёндош нисбат қилиб олиниши мувозана бўлса, муқояса объект ("нақш" ва "сув") билан ошиқ субъектининг ҳолати ("йиғлағон"и, "дийдаи гирён" бўлгани) ўзаро зид келиши тазод санъатлари намунасидир. Шоҳбайтдан кузатилган асосий мақсад — ғоя иккинчи мисрада очилади. Лекин Навоий ҳар гал янгидан таҳқиқ этадиган бадиий мантиқ тақозосига кўра, биринчи мисра фақат муқояса воситаси бўлиб қолмайди, балки иккинчи мисранинг бадиий қурилмаси учун зарур унсур — оригиналлик мезонига айланади. Акс ҳолда, маҳбуб "хаёли" — шеърӣ тимсоли ўзига хос-индивидуаллик касб этмаган бўлур эди. Зотан, шоҳбайтнинг бутун жозибаси иккинчи мисрада рамзий маънода, такроран келган "нақш" тимсоли билан изоҳланади. Ана энди байт мазмунини шарҳласак бўлади: ҳаётда сув — нақшнинг офати эканлиги айна ҳақиқат (ёғин-сочиндан, селу тошқин балосидан, шўрдан, айниқса, ножинс, нобоп одамларнинг, қайси замонда бўлмасин, жавобгар маъмурий шахсларнинг жинояткорона лоқайдлигидан нобуд бўлган ё хатарли аҳволга келган меъморлик ёдгорликларида асосан "сув"дан, наму заҳдан етган зарар-офат миқёси ҳисобига

жуб ҳол ("ажабдурким") шундаки, ошиқ ўзининг бе-
раҳм, бепарво маҳбуби ҳажрида қанчалар кўп ёш тўкса,
унинг "хаёли" (тасвири) кўз лавҳида шунчалик тиниқ,
ёрқин, комил суврат — "нақш"га айланиб боради. Яна
ажаброқким, кўздаги бу муборақ нақш асли кўнгилга
битилган тасвир — севимли сувратнинг фақат зоҳирий
инъикоси бўлса-чи? Ҳар қандай матога, ҳатто мрамор-
тошга битилган нақш қачондир "сувдан...зойил" бўлиши
аниқ, бироқ ошиқ кўзларига, унинг шайдойи кўнглига
азал наққоши битган илоҳий суврат — маҳбуба
"нақши"ни лоақал хиралаштира оладиган куч борми
дунёда? Демак, ошиқнинг тўккан кўз ёшларисиз унинг
"хаёли дийдаи гирёнда нақш" — тасвир яратишини,
маҳбубнинг лирик-миниатюр сувратини тасаввур этиш
имконсиз.

Аввалги байтда маҳбубанинг хаёлий тимсоли "нақш"
ва "дийда" ташбеҳлари воситасида чизилган бўлса,
бошқа бир ғазалда нақш — кўнгул — кўй тимсоллари
силсиласидан ўзгача шеърӣ лавҳа яратилади. Байт:

*Нақш этиб кўнглумга жаннат эрулурмен кўйинга,
Айларам бу навъ ила жаннатни кўюнг садқаси.*

Бундай ғам-андуҳдан холи, шодмону навобахш
руҳдаги, нисбатан кам учрайдиган байтлар ажаб бир
оҳанрабоси билан ўзига тортади: кўнгил саҳифасида
жаннат тимсолини яратиш! Ҳаётнинг баҳорий таровати
("Чаман саҳифасида тараб сўзини яшил хат била
ёзадир", дейди Навоий наврўз ҳақида ғазалларидан
бирида), тонг чоғидаги шаффоф нашидаси, сафобахш-
лиги, аниқ, муносиб таърифига сўз топилмас муҳаббат
шавқи, лаззати, шеърӣ рағбат ва илоҳий шукуҳи, чин
дўсту анислар, азиз, пиру муршид зотлар мулоқоти,
пурҳикмат, фасоҳатли суҳбати, ифтихор қилса, шукро-
налар айтса арзигулик покиза, беминнат, хайрбод ха-
ёллар, муродлар, аъмоллар чиндан ҳам бани одамнинг
эзгу идеали — "жаннат" маъносини англамайдами,
жаннатий эъзозу қадр сўрамайдами? Навоийдек наби-
сифат инсон ва улуғ ижодкор шундай фараҳбахш
лаҳзаларни (гарчи улар қисмат хоҳишига кўра шахсий
ҳаётида кам насиб этган бўлса-да) кечирмаганмикин?...
Бевосита байт шарҳига ўтайлик. Шоирнинг қаҳрамони
— ошиқ (ижодкор кайфияти қаҳрамон кайфиятига

ўтмасдан қолмайди) кўнглида "нақш этган жаннат" қанчалар пурвиқору бетимсол эканини бир қадар тасаввур қилса бўлади, чунки бу бебаҳо маънавий инъом кимга аталгани маълум: бундай улуг мукофотга фақат маҳбуба муносиб. Бас, ошиқ ҳаётининг маъноси, ишқий эътиқоди ва гўзаллик эътимодининг мужассам тимсоли бўлмиш ёр "кўйига садқа" қилинадиган жаннатдан ортиқ нима бўлиши мумкин бу оламда? Байтнинг бадиий жозибаси шундаки, шоир "жаннат" ташбеҳидан кузатган қутлуг ниятни қандай изҳор этишга айрича аҳамият берали, бунинг учун "эврулурмен кўйига", "айларам бу навъ ила", "садқаси" каби халқона лутф билан йўғрилган ифодалар тузади (ширинсухан халқимизнинг тил хазинаси "жоним айлансин", "ўргулсин", "жоним — садақа" каби суюмли, эркалаб ардоқлагувчи нақл-ибораларга бой). Ана шундай нуктадон мутаносиблик, нозик бадиий мантиқ заминида (нақшсиз — кўнгил, кўнгилсиз — жаннат, жаннатсиз — садқа, кўйсиз — эврилиш маъносиз бўлар, ажойиб ифодавий силсила яратилмас эди) маҳбубага боқий умр ва фароғат тилаги изҳор этилаётгандай: "Айларам бу навъ ила жаннатни кўйинг садқаси".

Бошқа бир ғазалда яна ўша "нақш", ўша "кўнгил" ташбеҳлари. Лекин бу гал мувозана (параллелизм) санъати орқали санъаткор наққош гириҳлари (кесма, тугунли чизиклар, мураккаб ва нозик бандлар) каби бетакрор шеърин лавҳалар яратилади. Шоҳбайт:

*Кўнгулда нақш андоғ боғламиш бир нозанин суврат,
Ки мумкун эрмас андоғ тортмоқ наққоши Чин суврат.*

Навоий учун бениҳоя азиз, ардоқли қаҳрамон — ошиқ кўнглида (баайни ўз кўнглида юз берганидай) "нақш... боғламиш бир суврат"ни дунёга донг таратган сувратчилар чиза олмасалар не ажаб? Хусусан, кўнгилдаги суврат, айниқса, ошиқ-рассом кўнгилидаги севимли ёр тасвири...ҳеч қайси санъаткор мусаввир андоза ололмас илоҳий жозоба касб этиши кимни шубҳалантира олади? Шоир муқояса-нисбат учун Чин наққошини олиши фақат анъанавий усул эмас. Айниқса, шарқ шеърини ва бутун бадиий маданиятида Чин рассомлари қадимдан машҳур бўлганлар. "Фарҳод ва Ширин" достонидаги мусаввир Моний, меъмор Боний, тоштарош наққош Қорун ҳам шу юрт фарзандлари

(айниқса, Моний мактаби шунчалар шуҳрат қозонганки, шу заминда бутун бир фалсафий оқим пайдо бўлган). Демак, Навоий ошиқ кўнглида боғланмиш сувратнинг мўъжизакор санъат юксаклигида туришини махсус таъкидлаш учун ҳам унга энг юқори, дунёда тенги йўқ гўзаллик ҳодисасини қиёсий тамсил қилиб олади. Хусусан, биринчи мисрадаги ғаройиб мушоҳада ("кўнгулда... боғланмиш бир нозанин суврат") беихтиёр улуг шоир хаёлан умр бўйи излаган баркамол ва матлуб ёр тимсолига бағишланган рубонийнинг бир сатрини ёдга солади: "Кўнглум бир шўхким тилар — топилмас, нетайин".

Ҳазалларнинг бирида киши қиёфасини хаёлан кўз ўнгида жонлантириб суврат чизиншдек мушқилот — мураккаб психилогик жараён лирик образга кўчирилади. Байт:

*Мумкин эрмас чун назар оллида кўрмак сувратин,
Сафҳаи хотирга нақш этмай намудоре, нетай.*

Албатта, "сувратин" ташбиҳидан, аввало, икки, қолаверса, уч, ҳатто тўрт хил маънони англаса бўлади: маҳбуба суврати, унинг хаёлдаги тасвири, хаёлдаги гўзалнинг ўхшаши йўқ тимсоли. Лекин ошиқнинг тилаги, талаби бундай хос сувратни "назар оллида кўрмак" — аниқ чизгилари, бетакрор қирралари билан гавдалантирмакдир. Бунинг учун маҳбуба тимсоли "хотир (дил, кўнгил, ботин) сафҳасига" битилган бўлиши керакки, бунинг имконсизлиги ҳасрат тўла "нетай" сўзидан аён бўлади. Хуллас, бу гал аввалги шоҳбайтдаги мўъжизали ҳолнинг бутунлай акси бўлган нажотсиз вазият юз беради. Начора? Табиатда, ижтимоий ҳаётда бўлгани каби ошиқнинг (балким шоирнинг ҳам) хаёлот осмони доимо бирдай тоза — булутсиз бўлиши имконсиз. Кўз, назар — кўнгилнинг кўзгуси. Кўнгил баҳрида ишқ тўфони туғён қилган кезларда "назар оллида сувратин кўрмак... мумкин эрмас" бўлса не ажаб? Ошиқ аҳли учун қисматнинг инъому мукофотларидан кўра ранжу озорлари зиёда эканининг боиси ҳам ўша "мумкин эрмас" васл фалсафаси билан боғлиқ эмасмикин?

Бу шафқатсиз ҳақиқатни бошқа мисоллар ҳам тасдиқлаши мумкин. Шоҳбайт:

*Сувратинг кўрмак таманно айлабон, кўрмай ҳануз,
Олима юз минг ажаб суврат келурни билмадим.*

Ўзининг кўнгил шамчироғи — "дилситони" бўлган маҳбуби фироқида кечани субҳидам билан, кунларни ойлар билан улаган ошиқ учун "сувратини кўрмак таманноси" — хаёлан дийдорлашув ўзи қанчалик умид, таскин, қувонч, рағбат бағишлаши мумкин... Лекин, қани ўша "кўнгли тилаган мурод" (Бобур)нинг ҳосили — маҳбубанинг бенисбат тасвири акс этган "суврат"? Бу ягона орзу тимсоли оворасида дуч келган "юз минг ажаб суврат" — эҳтимол, улар фақат суврат эмасдир, балки турфа савдолар ҳамдир — ошиқ аҳволини янада мушкуллатиши мумкин. Эҳтимол, шунчалар рангин "ажаб суврат" қисмат золининг жодуси — макр ўйини, синов усулидир. Акс ҳолда, нечун ошиқ матлуб сувратни "ҳануз кўрмай", тополмай изтироб чекади, эзгу истак ("таманно") оқибатини "билмай" тўлғонади? Бас, бу гал ҳам аввалги шоҳбайт билан руҳий муштараклик бор: асли "сафҳаи хотирға" битилмаган бўлса, "юз минг ажаб суврат" бўлсин, умид ўрнига ранжу алам олиб келиши мумкин.

Баъзан орзу қилинган маҳвашнинг суврати нигоҳ етмас самовий олисликдан юлдузмисол тажалли этса-да, моҳиятда ошиқ учун бу озорли эмас. Байт:

*Кўз тутар эрдим қалам киприкларимдин боғла деб,
Гар азалда кўрсам эрди, сувратинг наққошини.*

Байт замирида бундай илоҳий ҳусн соҳибаси — маҳбуб сувратини чизишга қалам ожиз, бунга истеъдоди, маҳорати етадиган сувратчи дунёда йўқ деган, ифрот санъати билан музайян этилган фикр зуҳур этади. Лекин, байтнинг жозиба — оҳанрабоси шундаки, бу гал ошиқнинг дард-ҳасратлари эмас, балки камоли ҳайрат ва фидойилик туйғулари ифодаланади, бундай оғриқсиз кайфият мардона руҳий ҳолат, айниқса, биринчи мисрадаги нозик нуктадон лирик лавҳада ёрқин аксини топган: "Кўз тутар эрдим, қалам киприкларимдин боғла деб". Иккинчи мисрада эса "азал", "сувратинг наққоши" ташбеҳлари орқали абадият қонунлари, чегара билмас гўзаллик қонунлари олдида инсоннинг улуғ ва шарафли ўрни, муҳаббатнинг ўзи мўъжизакор-сирли дунё эканлиги ҳақидаги фалсафий-лирик хаёллар мухтасар рамзий образда умумлаштирилади.

Бошқа бир газалда "суврат" тимсоли тажнис санъати орқали мусулмон эътиқоди сарҳадларидан бемалол

чиқадиган умумбашарий идеални улуғлашга хизмат қилади. Шоҳбайт:

*Агар суврат будурким, сендадур, эй гул, йироқ эрмас,
Ки мундин сўнг парастини айлагайлар, аҳли дин суврат.*

Бу байтда маҳбуба "суврати" анъанавий маънодаги тасвирий ранглар, оҳанглар, усуллар доирасида чиқиб, кутилмаган тарзда насроний (христиан) эътиқоди рамзига айланади. Навоий даврида Хуросонда, Араб ва Ажам мамлакатларида шарққа хос насроний мазҳабидаги тарсолар, кўпчиликни ташкил қилган мусулмон аҳолиси орасида ажралиб туриш учун белларига зуннор боғлаб юрганлар, демак, уларнинг ўз бутхоналари ҳам бўлган, бутхонани эса санам (бут)лар ва муқаддас сувратларсиз тасаввур қилиш қийин. Гарчи Навоий ватанидан ташқари чиқмаган бўлса-да (Аттор, Румий, Деҳлавий, Жомий каби устозлар лоақал ҳаж қилиш сабаби билан катта-кичик шаҳарларни кўрганлар), турли муносабат-мулоқот туфайли, балки Жомий каби яқин мусоҳиблар орқали Исо, Биби Марям, бошқа анбиё ва авлиёлар суврати ҳақида билвосита (эҳтимол, бевосита) маълумот олганига шубҳа йўқ... Ана энди байт шарҳига қайтсак бўлади. Улуғ шоир, ислом дини арконларидан саналган мутафаккир, айрим даҳрий олимлар талқин қилганларидай, "тарсо", "зуннор", "санам", "дин ғоратгари", "номусулмон", жумладан, "суврат" (насроний талқинида) каби ташбеҳларни қўллаш билан даҳрийга, шаккокка айланиб қолмайди. Аввало, бу кўп асрлик анъанага айланган, шъриятнинг шартли-рамзий бир усули, қолаверса, диний истилоҳлар муқаддас, илоҳий тушунчаларни ифодалагани учун ҳам, майли, кинояли-полемик (мубоҳасали) оҳангларда келсин, шоир кузатган мақсад учун энг кучли, жозибали, теран маъноли восита-нисбат вазифасини ўтайди. Сўнгра, ислом фалсафаси, маданияти, унинг бой қомусий сўзлиги то ҳануз бузиб талқин қилинганидай, бошқа диний эътиқодларга, сўфиёна ҳурфикрлиликка асло зид эмас, аксинча, унинг умумбашарий руҳий маданият, фалсафий ва бадий тафаккур билан, уларнинг турли меъёрлари — чексизликлари, масштаблари, теранликлари билан ўзаро яқин, муштарак жиҳатлари кўп...

Мазкур шоҳбайтдаги "суврат" тимсоли ҳам моҳиятда умуминсоний идеалнинг шеърӣй ифодасига айланади. Биринчи мисрадаги: "Агар суврат будурким...йироқ эрмас" сўзлари билан маҳбуба суврати, аниқроғи, сувратдаги малак (христиан эътиқоди тақозоси билан) илоҳийлаштирилади, бунда беихтиёр Леонардо да Винчи ё Рафаэл мўйқаламига мансуб гениал асарлар — муқаддас илоҳа даражасидаги аёл образлари ёдга тушади. Иккинчи мисрадаги "...парасташ айлағайлар аҳли дин, суврат" сўзлари зоҳиран қараганда: бу — ислом аҳлини сувратпарастга айлантириши мумкин, деган қалтис маънони англатади. Лекин, бу фавқулодда журъаткор фикр фақат шеърият, санъат қонунлари нуқтаи назаридан ҳаққоний ва жозибали бўлиб, моҳиятда на ислом эътиқодини, на ислом аҳлини (аниқроғи, мусулмон ошиқларни) асло камситмайди, фақат бунда аввал қайд этилган умуминсоний ғоя: муҳаббат туйғулари дунёдаги энг комил эътиқодларни ҳам (улар монелик қилганлари тақдирда) тан олмаслиги мумкин, деган ҳурфикрлилик зуҳур этади.

ЎН БЕШИНЧИ МАҚОЛАТ

АФСОНАВИЙ-ТАРИХИЙ ТИМСОЛЛАР

Кимки бир кўнгли бузугнинг хотирин шод айлағай,
Онча борким Каъба вайрон бўлса, обод айлағай

Бежизмаски, иштибоҳ, иккиланиш ҳолатлари, эҳтимоллик, тахминийлик аломатлари инсон заковати ва ҳаёлотининг кўп асрлик тажрибасида синалган, бу — не-не донишманд, ориф зотларнинг бошини қотирмаган. Фанда (айниқса, психологияда) махсус соҳага, доимий муаммолардан бирига айланган, аксинча, маълум шубҳалардан холи мутлақо билимдонлик даъвоси

махдудликнинг бошқача кўриниши сифатида баҳоланган. Албатта, бу асосан мантиқий-таҳлилий тафаккурга хос соғлом, тийрак ҳукмлардан. Ҳиссий-образли тафаккур учун ҳам истисно ҳолат эмас. Санъатга, шеърятга хос сирли-сеҳрли, ҳиссий-руҳий жараёнларда ақл ва шуур қонунларига унчалик итоат этавермайдиган, реал ҳақиқатга нисбатан ҳар доим мувофиқ ва мавзун келишига ҳеч ким кафолат беролмайдиган ҳаёлот ва ҳиссиёт эркинликлари, эркаликлари, ўша иштибоҳ, иккиланиш ёки "чиройли хато" оҳангларида ифодаланишини кузатиш мумкин. Шоҳбайт:

*Гар каломингни Масиҳ анфоси дедим, эй ҳабиб,
Айб қилмаким, ғалат гоҳи тушар "Қуръон"аро.*

Албатта, бу ерда Навоий ишлатган шеърӣ лутфда иштибоҳ ё хато оҳанги фақат восита хизматини ўтаётти. Зоҳиран, кузатилган асосий мақсад (махбуба сўзларининг қудратига муносиб баҳо бериш) аниқ, тафсилий кўриниб турмаса ҳам, сатрлар руҳидан — моҳиятидан англашилади: бахтиёр ошиқ учун ёру "ҳабиб"ининг улуғ илтифоти — айтган сўзлари "Масиҳ анфоси" (нафаси)дан беқиёс даражада ортиқ, соҳир, мўъжизакор, илоҳӣй!.. Дафъатан ҳаяжон ва тараддуд ичида ҳаёлга келган ташбеҳни "ғалат" дейиш, айниқса, буни "Қуръон"да учрайдиган баъзи саҳв — паришон нуқталарга нисбат бериш орқали нафақат махбуба сиймоси, айни чоғда ўша "гўзал хато", иштибоҳ объектлари (Масиҳ, "Қуръон") ҳам улуғланаётгани сезилиб туради.

Навоий анъанага кўра гоҳ афсонавий фигуралар маъносини, гоҳ тарихий шахслар ё объектлар номини бадий муқояса-нисбат сифатида истифода этар экан, буни фақат сўз фасоҳати, рангинлиги, жозибадорлиги учун қилмайди. Балки муайян ижтимоӣ, маънавий идеали — инсонӣй ё ишқӣй маслага, матлаби, эзгу ҳаёли, хотироти, дардли ҳолати, кайфиятини ижодӣй эҳтиёж даражасида ёрқин ва мухтасар ифодалашга йўналтиради. Байт:

*Навоӣй бўлмасига озими Ироқу Ҳижоз
Магар назоҳати мулки Ҳирӣй эрур боис.*

Аввало, шоирнинг Ироқу Ҳижоз сафарини тилга олишига не боис бўлди экан? Айниқса, Навоӣйдек улуғ

давлат ва маданият арбоби, маърифат ва ижод хомийси учун ечими осон бўлмаган бундай саволда гениал санъаткорнинг турли жанрдаги асарларидан кўплаб жавоб-сатрлар топиш мумкин (лоақал икки байт мисол келтирайлик: "Эй, Навоий истасанг давр аҳли зулмидин халос, Ур фано даштига гому бора олгунингча бор"; "Ўз диёримда бузуғ кўнгул не янглиғ тўхтасун, Ким эрур бегона — ҳам аҳбоб мендин, ҳам ҳабиб"). Лекин, муҳими, биринчи мисра замирига яширинган нозик маъно — фақат Навоий шахсиятига хос чуқур андеша ҳиссидир: у қанчалар шикаста ҳолу фидойи, сабр-қаноатда яктолардан бўлмасин, "давр аҳли"дан етган турфа усулдаги озору ситамлар, таънаю маломатлар туфайли ниҳоятда мушкул — дилтанг ҳолга тушиши муқаррар эканлигига, ҳатто узоқ-узоқларга бош олиб кетиш ҳаёли билан қаттиқ изтироб чекишига шубҳа қилиб бўладими? Шунга қарамай, ҳар қандай мағрур, исёнкор, аламноқ кайфиятдан — ўша одил ҳакам — элу юрт андешаси ғолиб келса-чи? Аниқроғи, она Ҳирот меҳри ва дардлари барчасидан фузунроқ бўлиши, унинг ботинини, руҳини турли ғуссалар ғуборидан поклантирувчи, кўнглига равшанлик бахш этувчи илоҳий бир маъво — "назоҳат мулки" бўлиб туюлиши табиий ҳолдир. Алалхусус, Навоийдек адолатпаноҳ, фуқаропарвар арбоб, мутафаккир ва мураббий зот учун барча инсоний андешалардан Ватан манфаати ортиқ ва устувор бўлса не ажаб!..

Нафақат христианлик минтақаларида, балки мусулмон дунёсида ҳам афсонага айланган Исо — Масиҳ образига (эҳтимол, бу фожеъ ҳикоятнинг муайян даражада тарихий асоси йўқ эмасдир) шоир такрор-такрор мурожаат этмасин, ҳар гал бири-биридан жозиброқ лирик лавҳалар яратади. Шоҳбайт:

*Кўп Масиҳодин дам урма, қил ҳаётингни туфайл —
Ангаким, топмиш Масиҳ онинг туфайлидин ҳаёт.*

Улуғ шоир шеърӣй тафаккур ва ҳаёлотнинг чексиз имкониятларини истифода этгани ҳолда анъанавӣй тимсол орқали ўз қаҳрамони — ошиқни МУҲАББАТ отлиғ буюк қудратнинг оддий фарзанди сифатида, маҳбубани эса нафақат барча дард аҳлининг тириклигига сабабчи — яратувчи даражасида улуғлайди, айни чоғда жонсиз танга қайта жон бағишлашга қодир мўъжизакор нафасли

Масиҳнинг ўзи ҳам ўша ғаройиб муҳаббат илоҳасидан "ҳаёт топган" (бунда эҳтимолки, Исонинг тирилиши ва самовотга кўтарилиши ҳақидаги ривоятга ҳам ишора йўқ эмасдир). Хуллас, мутафаккир шоирнинг ўзига хос ишқий фалсафасини дунёвий муомала тилига ўгирганда, маҳбуба — гўзаллик ва муҳаббат илоҳаси; ошиқ-инсоннинг тириқлиги, қисмати, аъмолига нимаики битилган бўлса — ҳаммаси учун унинг меҳри — эҳсони, шафқату марҳамати сабаб бўлган, демак, у мўъжизалар яратишга қодирдир...

Ҳазалларнинг бирида маҳбуба лаъли таърифида кутилмаган тарзда Исо ҳақидаги ривоятнинг икки муҳим жиҳати қаламга олинади. Байт:

*Лаъли не қондиндурур, не вчун ҳадис этмас дема,
Не ато бордур Масиҳоға, не фарзанд, эй кўнгул.*

Шеърятда, хусусан, классикада бир сўз — ташбеҳ ортига, замирига бир неча маъно яшириниши ажабланарли эмас, акс ҳолда, шеърини нутқ ва ифода жозибасига жиддий футур етиши мумкин. Навоий маҳбуба "лаъли"ни бир йўла қонга (лаб рангига нисбатан), ҳадисга (сўзлаш қобилияти эътибори-ла), Масиҳга (жон бағишловчи илоҳий қудратга қиёсан) тамсил қилади. "Лаъл"нинг қонга дохил аломати ("не қондиндурур") шеърини нисбатлаш аъъанасида, эҳтимолки, учратилмаган ҳол. Унинг "не вчун ҳадис этмас"лиги — сўзламаслиги ҳам асли зоти — қонига, тўғрироғи, Масиҳ каби на ота зоти, на зурриёти — фарзанди йўқлигига бориб тақалса керак. Ана шундай мураккаб ифодавий силсила орқали маҳбуба Масиҳнинг кенг аъъана бўлган жонбахш хусусиятига эмас, балки зот жиҳатдан яктолигига (онаси биби Марьям бундан мустасно) қиёс қилинади. Шу тарзда, шоирнинг қаҳрамони — ошиқ "кўнгли" тилагига кўра маҳбуба сукутли Масиҳ тимсолида унинг кутилмаган сифати воситасида (талмеҳ санъатининг оригинал кўриниши) ғаройиб лирик лавҳа яратилади.

Бошқа бир байтда Масиҳ билан Ҳизр образлари маҳбуба фидойилари тарзида берилади:

*Йўқ менинг, балки Ҳизр бирла Масиҳо жони,
Чашмаи нўш аро жонбахш зулолингга фидо.*

Ошиқ маҳбубининг ширин лаби ("чашмаи нўш") садқаси учун шахсан ўз жонининг қиммати, эътибори йўқ деб билади. У шундай илоҳий эъзоз ва баҳога лойиқки, ҳатто жонсизларга ҳаёт ато этувчи Масиҳнинг жони унга фидо бўлса камлик қилади, абадий тириклик сувини ичган Ҳизр фақат маҳбуба учун боқий умр лаззатидан кечиб, ўша тенги йўқ соҳибжамолнинг "жонбахш зулолига" тангри инъомини фидо қилса арзийди. Зеро, маҳбубанинг "чашмаи нўш аро жонбахш зулоли" унга жон фидо қилганларга қайта ҳаёт бағишласа ажаб эмас (уни "жонбахш" деб аташлари бежиз бўлмаса керак). Хуллас, Масиҳ, Ҳизр тимсоллари орқали улуг шоир маҳбуб сифатларига, кенг маънода инсон гўзаллигига руҳий чексизлик, маънавий қиммат, барҳаётлик тилайди, бу анъанавий талмеҳ санъатига ҳам ўзига хос жозиба бағишлайди.

Бошқа ғазалда Ҳизр тимсоли кутилмаганда бўлакча мақсадга хизмат қилади — ғазалиётда деярли учрамаган бир ҳол — севимли ёрдан абадий узоқлашиш истагининг ифодасига айланади. Байт:

*Комим ўлмоқдур ҳабибимдан йироқ,
Гар худ ўлсун Хизрча ёшим менинг.*

Улуг шоирнинг аксарият ғазалларида замон аҳлидан етган озор, одамларда инсоф, мурувват кўтарилгани, меҳр-вафодан нишон йўқлиги учун улусдан қочиб қутилишдан ўзга чора қолмагани, кескин, аёвсиз ташбеҳларда ифшо этилади ("Парим бўлса учуб қочсам улустин то қанотим бор, Қанотим куйса учмоқдин, югурсам то ҳаётим бор"). Ва аксинча, шоир қаҳрамонининг тахайюл оламида пайдо бўлган ёр баъзан фазовий олисликда бўлса ҳам, кўнгил у томон талпиниши, унинг ёди билан нафас олиш, суврат — тимсолини бир дам бўлсин ҳаёл кўзгусидан нари қўймасликни худодан ёлбориб сўраш ("Ёраб, ул юзни даме кўзумга пинҳон айлама") — бундай фидойи оҳанглар ошиқнинг матлаби, тилаги, армони эмасми? Дарвоқе, "ҳабиб" сўзи дўст маъносини ҳам англатади, лекин одатда кўпчиликка нисбатан "аҳбоб" тарзида қўлланади, Бас, мазкур байтда "ҳабиб" — севимли ёр маъносида келган экан, ошиқ нечук у билан аввалгидай ҳаёлий мулоқотдан ҳам абадул-абад ("Гар худ ўлсун Хизрча ёшим

менинг") фориғ бўлишни истайди. Байт руҳидаги қаттиқ озор оҳангини, Навоийнинг ўзи кексалик деб атаган ҳаётининг сўнгги йилларига татбиқан мулоҳаза қилиб кўрсак, аҳли аёл (оила) меҳрини, рўшнолигини билмай ўтган том маънода вали шоирнинг руҳий ҳолати драматик мушкул чизиққа бориб етгани маълум бўладики, шундай умидсиз, нажотсиз бир кайфият инъикоси сифатида ногихонда ўзининг ишқий идеалига зид мисралар туғилган бўлиши ажабланарли ҳол эмас. Бунга жаҳон шеъриятида мисоллар етарли. Хуллас, бу гал Ҳизр тимсоли, эҳтимол, ўзининг ҳаёт ғуссаларидан, майли, ғойибона, бир неча лаҳзага халос этувчи руҳи зиддига Навоий сиймосининг мунгли бир қирра — чизгиси учун хизмат қилади.

Мутафаккир шоир қатор шоҳбайтларида афсонавий тимсоллардан Қоф, Нўх, Сомир, Сулаймон, Марьям, Жамшид, жуғрофий атамалардан Миср, Араб, Ажам, Чин, Хуросон, Жайхун, Фирот (овруполиклар тилида Ефрат), Албруз, Хирий, Астробод, Каъба ва бошқа ташбеҳларни турли шеърӣ санъатлар воситасида ҳар гал ўзгача-рангин образга, лирик манзарага, шеърӣ лавҳага айлантиради. Шоҳбайт:

*Тилар қўнғлум қуши Анқодин ўтса нари юз водий,
Мунунгдек сайр этарга Қофдин ортуқ саботим бор.*

Бу шоҳбайт шарҳида шоир қаҳрамонини бевосита Навоий шахсига нисбат берсак хато бўлмас. Фақат Навоийнинг бениҳоя озурда кўнгул қуши беҳад азиз масканини ташлаб, узоқ-узоқларга, на одамзод, на улар билган қушлар бориб етмаган манзилларга, ҳатто афсоналардаги "Анқодан... юз водий нари" — фазовий "водий"ларга парвоз қилишни тилаши мумкин. Лекин дард-аламнинг зўридан фақат узоқларга бош олиб кетиш истагининг ўзи кифоя қиладими? Ана шундай қудратли замин сифатида фақат Анқо қуши каби афсонавий Қоф (Сулаймон пайғамбар тангри хоҳиши билан шамолу бўронларга ҳам қўналға макон қилган, ер куррасини ўраб олган афсонавий тоғ тизмалари) сингари, йўқ, ундан "ортиқ сабот" керак бўлади. Бундай қатъий, барқарор ирода-бардошни фақат Навоийдек нафс, ҳирс, ўзлик, жоҳу мол кишанларидан батамом фориғу озод кишигина тасарруф этиши мумкин, шу маънода Навоий

"кўнгил қуши"нинг фавқуллода журъатли, фазовий чексизликка парвоз қилиш истаги шеърят мантиқи нуқтаи назаридан тўла асосга эга. Хуллас, улуғ инсоний дард куйчиси Навоий хаёлларининг миқёси ва шиддати учун Анқо, Қоф каби афсонавий тимсол-нисбатлар бамисоли оддий, матлуб воситага айланади.

Қуйидаги сатрларда ошиқнинг ҳажр изтироблари "дафъи" учун хизмат қилиши мумкин бўлган икки дарё кутилмаган лирик ҳолат-манзара яратади:

*Ашк тўкмакдин қуруғоч икки кўз, куйди кўнгул,
Дафъига ўтнинг бу Жайҳуну Фиротим йўқ эди.*

Қурғоқчилик бўлмаса, тўқайга бекордан ўт тушмайди. Айни чоғда ҳар доим ҳам ўт балосини сув билан дафъ қилиш қийин. Албатта, ишқ дунёси, ушшоқ қисмати бошқа. Ҳажр ёшлари тўкавериб, кўзлари қуриганда жафодийда ошиқнинг аҳволи ўнгламайди. У йиғлаганда маълум даражада аламини енгиллатар, кўнгил ҳасратларини ёзар эди. Энди нима қилади? Кўзлари ҳам ҳайрон. Кўнгил ўз дарди билан ўзи қийналади, жон изтиробда тўлғанади. Интизорлик, соғинч, алам, хўрлик, зорлик, гуноҳкорлик, иштибоҳ (ботиний), нола, унсиз фиғон, тилсиз муножот (ёлбориш), садосиз нидо, нажотсиз умид, илинж, армон — бахтсиз муҳаббат қисматининг турфа озору азоблари эркинлик йўлини тополмай, қафас ичида ортиқ чидаб туролмай тутоқади, ёнади, аланга олади, ниҳоят, кўнгил отлиғ сирли хилқатинг тўрт жиҳатига туташади. Фақат дард аҳлининг ўзи биладиган, назардан пинҳон бундай самовий-илоҳий ўтнинг аёвсиз хуружларини ҳатто икки буюк дарё суви дафъ қилишга қодирмикин (умуман, бундай руҳий оташни сув билан ўчириб бўладими)? Навоий "Жайҳуну Фиротим йўқ эди" дейиши шу имконсизлик ифодаси эмасми? Эҳтимол, улуғ шоир хаёлидаги бу ошиқнинг жисми, жони, кўнгли, руҳияти ҳам бошқача — илоҳий унсурлардан йўғрилгандир — афсоналардаги каби ўтда куймас, сувда чўкмас, тоғ қуласа босмас хислатлари билан бизнинг тасаввур, хаёл ўлчовларимизга сиғмас. Навоий "икки кўз" — икки дарё, "кўнгул", "ашк" (кўз ёшлари), "ўт" ташбеҳлари орқали оддий инсон кечириши мушkil туйғулар замзамасидан (таносиб, тазод санъатлари воситасида) ғаройиб лирик лавҳа-образ яратади.

Бошқа бир шеърда газалиётнинг икки кўчма сайёр образи икки мамлакат воситасида очилади. Байт:

*Келди Ширин била Лайли санга ҳайрон, гарчи
Бу иков ҳасратида эрди Ажам бирла Араб.*

Маълумки, Навоий ўзи хаёлан яратган маҳбубанинг ватани ўша замонда икки ном билан аталарди: Хуросон ва Маварвуннаҳр (ёки Туркистон). Улуг байналмилал эътиқод ва мушоҳадага эга бўлган мутафаккир шоир турли эл, элат, мамлакат, қитъа фарзандларини инсонликда тенг тутгани ҳолда, ўз юртининг ватанпарвари сифатида асосан турк-чиғатой тилида ёзди ва турк қизини тараннум этди. Шеърят санъатининг синалган васф усулидан ижодий фойдаланиб, айни чоғда ўз илҳоми, шавқ-рағбати, ният-муддаоси амри — илоҳий қалам кучи билан қадрдон элатдоши — орзу малаги, хаёлнинг мужассам тимсоли бўлган ўша турк гўзали турли иқлимларда шуҳрати кетган гўзаллардан (майли, хаёлан) ортиқ бўлса борки, асло кам эмас, деган самимий ишонч, гурур, руҳий қаноат ҳислари билан яшади. Юқоридаги шоҳбайт ана шундай эзгу ниятнинг алишерона шеърый хаёл нури билан жилоланган намунаси. Ана энди унинг мазмунини мухтасар ҳолда шарҳлаб ўтсак бўлади: Навоий хаёлида яратилган Хуросон ё Туркистон гўзалининг таърифи ва доврўғи не-не соҳибжамолларга бой бошқа мамлакатларга бориб етди; чунончи, ўша тилларда дoston бўлган Ширину Лайлилар унинг малоҳати ва латофатидан лолу ҳайрондирлар, ҳолбуки, ҳанузгача бутун Ажам, бутун Араб "бу иков ҳасратида" кундузлари тийра, тунлари бедор ўтарди... Икки ошиқ ва шайдо мамлакатнинг гўзаллик маликалари бундай рақобатга қандай дош берадилар?.. Талмеҳ санъати билан оро берилган бу шоҳбайтда оддий, анъанавий ташбеҳлар орқали бетакрор лирик образлавҳа яратилади.

Газалиётда маҳбуба ҳуснининг таърифи билан нозу ғамзалари тасвири бир-бирини тўлдиргани ҳолда, унинг портрет чизгилари тикланади. Шоҳбайт:

*Қайси соҳирким дедиким: "Сомирий шогирдимен",
Деди ғамзангким: "Эрур шогирдим — устозинг сенинг".*

Дунёдаги барча гулчеҳралар, лоларуҳлар, ойюзлилар

ғамзаси... Ўзи нима бу? Атрғул ёки гули раънонинг хори (тикони) каби ғўзалликни ёмон назардан ё қилмишдан муҳофаза этувчи восита — қалқонми ё бошқа сири, сабаби борми? Эҳтимол, фақат соҳиб жамолларга мансуб, ўшаларгина билиши, тугал эгаллаши мумкин бўлган сеҳрғарлик касби, санъатидир; эҳтимол, бу ушшоқ аҳлининг дарди каби маҳбублар кашф қилган ғаройиб ва ғойиб илмдирки, ҳар бир ғўзал ўз "изланиш ва кузатиш"лари билан унинг ривожига ҳисса қўшар... Навоий ўзининг хаёл тимсоли бўлган маҳбубанинг бечора ошиққа кўрсатаётган ғамзалари кучи, таъсири ҳақида аниқ тасаввур ҳосил қилиш учун афсонадан фойдаланади. Мусо алайҳис-салом замонидан машҳур бўлган сеҳрғарлар пири Сомирий ҳамон — шоирнинг қаҳрамони яшаган даврда ҳам соҳирлар муршиди ҳисобланади. Лекин маҳбубанинг афсун-ғамзаларидан Сомирий шогирдлари ҳам ҳайрон. Навоий мувозана (параллелизм) усулидаги савол-жавоб билан ўзи кузатган мақсадни иккинчи мисрада ғоят мухтасар, ёрқин лавҳада ифодалайди: "Деди ғамзангким: "Эрур шогирдим — устозинг сенинг". Бу — маҳбуба образига ўзгача сеҳр-жозиба бахш этиш усулларида бири, шоир қаламининг мислсиз қудратидан яна бир далолатдир.

Ниҳоят, мусулмонлар учун энг муқаддас эҳром — Каъба ташбеҳи воситасида гуманистик моҳияти ва бадий-образли жозибаси билан беназир лирик лавҳа яратилади. Шоҳбайт:

*Кимки бир кўнгли бузугнинг хотирин шод айлагай,
Онча борким, Каъба вайрон бўлса, обод айлагай.*

Худого шукур, ҳақиқатни (жумладан, дин-имон сўзини) айтишга тараддудланиб, ортиқ ҳадиксираб, не-не андешага борадиган кунлар орқада қолди. Ҳақ сўз шуки, ҳазрат Навоий тилга олган бунингдек муборак сўзларнинг чин маъно ва қиммати, шак-шубҳасиз, ислом таълимоти, ахлоқи билан, илғор тасаввуф ғоялари билан, муҳими, уларни одамлар не чоғлиқ англаб етиши, бу сўзлардан қанчалик таъсирланиши билан боғлиқ. Ҳатто классик шеърят билан озми-кўпми мулоқотда бўлган хуштаъб китобхон ҳам жамиятимизда (эҳтимол, зоҳиран) кўпчиликни ташкил қилган даҳрий-материалистлар билан ёнма-ён яшагани, ишлагани ё

ўқигани учун кечагина ислом ва сўфиёна шеърият сўзлигига муносабатда ўзини сақлашга, эҳтиёт бўлиб, тилини тийиб гапиришга одатланган эди. Маълумки, Қуръон, Ҳадис сўзларигина эмас, масалан, кенг муомаладаги кўнгил, дил, руҳ, ҳол, имон, ихлос, ҳалол, пок, савоб, тавоф, ҳайрия, эҳсон, закот, муножот каби сўзлар ислом фалсафасида, суфизм символикасида ўзига хос теран маъноларда талқин қилинади (уларда дунявий, инсоний маъно билан руҳий, илоҳий моҳият бир-бирини тўлдиради). Шунингдек, исломиятнинг энг муқаддас эҳроми Каъба фақат биринчи даражали азиз қадамжо — зиёратгоҳ, энг табарруқ заминигина эмас, айни пайтда ҳақ, имон-этиқод, поклик, комиллик рамзи, фано ва бақо бутунлиги, руҳ гузаллиги тимсоли ҳамдир. Шунинг учун бу қутлуг калом шеъриятда энг мукаррам, мўътабар тушунчаларни ифодалашда бадийий нисбат сифатида олинади. Масалан: "Каъбаки, оламнинг ўлуб қибласи, қадри йўқ андоқки кўнгул каъбаси". Шубҳасиз, ҳар бир яхши ниятли, пок хилқатли кишининг кўнглини сифатлаб келиши мумкин бўлган бу ташбеҳ, очиги, комил мусулмон — имони бутун кишиларга нисбатан айтилса, ўзининг чинакам, муносиб даражада юқори қадрини топиши мумкин. Энди бевосита юқоридаги шоҳбайт мазмунини мухтасар шарҳлашга ўтсак бўлади. Навоийнинг одамзод болаларига меҳр-шафқатда тенги йўқ қаҳрамони — ориф бир бегуноҳнинг кўнгли бузилганини кўрса ўзининг ҳам кўнгли бузилади, дунёнинг ободлиги кўзига кўринмайди, то ўша озурда ҳол дилига чироғ ёқувчи сеҳрли, хайрли сўз топилмагунча оромини тополмайди. Шунинг учун ҳам шоир Ҳотамтой саховатидан ортиқ бўлган бундай маънавий ҳиммат, руҳий мададни энг босавоб ва беминнат бир жасорат — "Каъба вайрон бўлса, обод айламак" билан тенг ("онча борким") деб билади. Лекин шуниси ҳақиқатдирки, Каъба сўзининг нечун муқаддас эканини, унинг илоҳий маъносини озми-кўпми идрок этолган чин мусулмонгина хоҳ ўз динидаги, хоҳ тарсо ё бошқа эътиқоддаги башар фарзандининг дардига дарддош бўлиши мумкин. Демак, инсоннинг инсонга яхшилик, мурувват қилишида, меҳр-шафқат кўрсатишида имон бутунлиги, эътиқод устуворлиги белгилловчи вазифани адо этади. Аксинча, турли

лавозимдаги, ҳатто номдор, лекин имони заиф, виждони ғофил кимсалар инсон дардига муносабатда ўзларини тағофилга соладилар..."Бир кўнгли бузуғ", "Каъба вайрон" ибораларидан шоир кузатган мақсад ҳам шу — имонга даъват эмасми? Хуллас, ҳаёти ва ижодиёти билан бениҳоя табаррук бўлмиш Навоий мазкур шоҳбайт орқали дини исломнинг инсонга меҳр-шафқат, муқаддас тушунчаларга камоли эътимод (ишонч) руҳидаги таълимотига шеърӣ сайқал беради...

ЎН ОЛТИНЧИ МАҚОЛАТ

"КЎНГУЛ ДУРЖИ"ДАГИ ИНЖУЛАР

Каъбаки, оламнинг ўлуб қибласи,
Қалри йўқ, андоғки, кўнгул каъбаси

"Кўнгил" тимсоли, агар Навоийнинг бутун рубобий лирик шеърятини бамисоли улуг ва ғаройиб бир вужуд деб билсак, ўша тирик хилқатнинг юрагидир, дея таърифласа муболаға бўлмас, илло, бу қутлуг тимсол замиридаги руҳӣ оламнинг сирли теранлиги, мўъжизакор қудрати, дахлсиз эркинлиги, мафтункор сеҳр-жозибасидан чиндан ҳам "ақл боши айланиши" мумкин. Бу ажабланарли ҳол эмас. Машриқу мағрибнинг не-не соҳир шоирлари кўнгил хилқатини таҳқиқ этолмай, моҳиятига етолмай, ҳайрат, армон, алам, ифтихор туйғуларини изҳор этганлар. Гениал Ғете ёзади: "О менинг кўнглим! Сен менинг ягона ғуруримсан. Ёлғиз сен — меникисан, менга дахлдорсан. Ақлан билганларимни бошқалар ҳам билиши мумкин. Лекин сен дахлсиз мулким, ғуруримсан: о менинг кўнглим!.." Навоийдан шоҳбайт:

*Ваҳ, не толеъдурки, топмай умре истаб ёрни
Чун сени ёр истагай — топилмагайсен, эй кўнгил!*

Бу ажойиб лутф-байтда Навоий камоли шавқу рағбат билан, суғуб ишлатадиган, унинг чинакам руҳий чанқоқлигию ижодий-эстетик қониқиш ҳиссини мужассам ифода этган манзара намунасини кўрамиз: "кўнгул" тимсоли ошиқ аҳлининг ягона эзгу армони, доимий дарди-ҳасрати бўлмиш "ёр" ташбеҳи билан (бошқа бир шоҳбайтда "ошиқ"лик мусулмонликнинг маъно-моҳияти — муқаддас эътиқод: "имону дини ислом" билан юзма-юз қўйилганидай) фавқулодда нозик мантиқий мунозарага киришади. Ғаройиб зиддиятни кўрингки, ошиқ умр бўйи ўзига бирдан-бир муносиб, ҳамжинсу вафодор "ёр истаб топмай" жаҳон овораси бўлса (беихтиёр шоирнинг "истадим", "топмадим" радифли ғазаллари ёдга тушади: "Қон ютуб умре жаҳон аҳлида бир ёр истадим..."; "Меҳр кўп кўргуздим, аммо меҳрибоне топмадим..."), ўша ҳамишалик армони бўлган "ёр" учун ёруғ дунёда энг азиз, ҳамроз дўст хизматини ўтагувчи, унинг руҳий нажот манбаи, орзу-умидларининг энг матлуб ва маҳрам маскани бўлиб қолувчи ҳам "кўнгил"дир. Қизиги шундаки, бундай ноёб руҳий-маънавий неъмат "истаганда топилмаслиги" билан қадрли. Яна ажаброғи, "кўнгул"нинг шу қадар дахлсиз, сирли-самовий юксаклиги ошиқ учун "не толей" тарзида, камоли мамнуният белгиси — бахтиёрлик ҳисси билан баҳоланишида. Бу "ёр" — муҳаббат тимсолида комил инсон шаънига, унинг гўзал маънавий — руҳий олами — кўнгил мулки шаънига айтилган, ўз зиддияти билан жозиб қўшиқдир.

Навоий мушоҳада тарзининг қанчалик нозиклигини, сўзнинг бадий имкониятларига муносабатда шоир нечоғлик эркин, юксак мавқени эгаллаганини, унинг "табъи поку хотири соф"лиги сири нимада эканини, айниқса, кўнгил ва жон, кўз ва юз, хол ва хаёл, қадду соч, жисму руҳ каби хос (махсус) лирик образлар, уларнинг шарҳи орқали бирмунча аниқ тасаввур этса бўлади. Ўтиборли нуқталардан бири шундаки, Навоий, масалан, "кўнгил рисоласи"ни тузишда кўпроқ табиат ҳодисаларидан фойдаланади. Байт:

*Гулшани жисминг аро гул ғунчаси
Бутса, гумон этма, кўнгул ғунчаси.*

Бунда, аввало, бадий мантиқ тақозосига кўра инсон

— маҳбуба билан табиат мўъжизаси — гулгунча тушунчаларидан таносиб яратиш учун қиз боланинг навниҳол, гўзал жисми — қомати гул гунчалари авжи стилган гулшанга муқояса қилинади. Бу, албатта, зоҳирий уйғунлик, суврат ўхшашлиги (асли Навоий хаёлдаги маҳбубининг "гулшани жисми аро" — қоматида "гул гунчаси бутса" дейиш билан нимага ишора қилаётганини китобхон ҳукмига ҳавола этамиз). Қолаверса, кўнгил (юррак)нинг шакли ҳам гунчани эслатади. Лекин бу гўзал сувратда нозик сийрат — нуктадон маъно яширинган: аввал маҳбуба кўнглида — қалбида ёшлик латофати ва балоғати, қизлик орзу-хаёлларининг табиий ларзалари ва пинҳоний-сирли аломатлари бамисоли гунчадек етилиб — тўлишмаса, бу сеҳрли, тугёнли тугунчак унинг қоматида зоҳир бўлармиди? Шу тариқа, даҳо санъаткор гулгунча билан кўнгилнинг ўзаро нисбатидан жисм ва руҳ, зоҳир ва ботин уйғунлиги ҳақида, хусусан, ҳали кўнгилда пинҳонийлиги билан жозиб муҳаббат (гарчи бу муборак калима тилга олинмаса-да) хаёллари ҳақида бетакрор образ-лавҳа яратади.

Кўнгилнинг ўша гулшану ўша гул воситасида шаклланган яна бир шеърый тимсоли. Байт:

Богчаи даҳрки, юз тоза гул —

Топти, қаёнким назар этти кўнгул.

Бу шоҳбайт кўнгил тимсолида инсонга, унинг руҳий дунёсига берилган қимматнинг фавқулодда нозиклиги, теранлиги билан ажралиб туради. Навоий тафаккури ва таҳайюлининг гаройиб кучини кўрингки, фазлу камолда тенгсиз ошиқ, аввало, оламга фақат кўнгил нигоҳи билан "назар этади" (бундай комил ва солим муносабатнинг баҳосига нима етсин!). Қолаверса, бундай бокира, мўъжизакор назар тушган ҳар бир нуқтада "юз тоза гул"нинг униши ажабланарли эмас. Бу умидбахш, хайрбод хаёл беихтиёр халқ орасида кенг тарқалган "Ҳизр назар қилган" деган яхши ният, покиза умид рамзи — матални эслатади. Лекин шоҳбайтдан Навоий кузатган ўй-муддао руҳан қанчалик теран бўлса, маънавий-ахлоқий нуқтан назардан маъно кўлами шунчалик кенгдир: қанийди одамлар дунёга фақат "кўнгил назари" билан боқишни инсон комиллигининг ёрқин аломати деб билсалар, буни одатга айлантирсалар, токи

унинг самари — ҳақиқий неъматлари ўзининг муносиб баҳосини топар, фақат "тоза гул" мақомида эъзозланар эди. Илло, фақат кўнгил (шубҳасизки, улуғ гуманист шоир комил инсон кўнглини кўзда тутди) риштаси билан боғланган ўй-ният, орзу-мурод, фақат кўнгил билан қилинган иш-амал турфа хил ёлгон, риёли, ғаразли, тамаъли, миннатли-маҳдуд майллардан холи — "тоза", инсоний самаралар бериши мумкин; бу ҳар бир софдил кишини, халқ ва миллатни ғафлатдан уйғотишнинг, гумроҳлик, жаҳолат офатидан асрашнинг энг тўғри йўлидир.

Табиатдан олинган, аниқроғи, халқнинг нозик диди, хуштаъблиги, шоирнинг нафосат туйғуси билан оро берилган азалий тафсил, анъанавий ташбеҳлар ("барг", "гул", "ғунча", "қуш", "булбул", "сув", "кўзгу" ва ҳоказолар) орқали ҳар гал ўзгача, рангин кўнгил образи шаклланади. Шоҳбайт:

*Гулбун ишратдин узгил барги пайванд, эй кўнгул,
Гунчадек бўл қон ютуб кулмакка монанд, эй кўнгул.*

Зоҳиран, биринчи мисра мазмунига қараб, Навоийнинг қаҳрамони — ошиқ аҳволи руҳияти ҳақида ҳукм чиқариш, гўё унинг кўнгли фақат "ишрат гулбуни" (гул бутаси ё гул шохи)дан "барг узиш" истагига мойил деб ҳаёл қилиш саҳв ёки бир ёқлама баҳо бўлур эди (ваҳоланки, бундай шодмон, ишратсаро кайфиятни баъзан кўнгли вайрон, ғариб киши ҳам ҳаёл қилиши мумкин). Лекин соҳир сўз санъаткори ҳар галгидай ҳаёт мантиқи билан шеърят мантиқи ўртасидаги нозик, баъзан ўта мураккаб руҳий алоқа манзарасини чизиш (Навоий тасаввуридаги ошиқ кўнгли ишрат гулидан бир "барг узиш" билан кифояланса не ажаб!) воситасида асосий мақсад — ғоянинг бадиий ифодаси учун замин ҳозирлайди, натижада кўнгилнинг ҳаққоний ва ҳаётбахшлиги билан назири йўқ бир образи яратилади: "ғунчадек бўл қон ютуб кулмакка монанд, эй кўнгул". Во ажаб! Гул гунчасининг тузилиш-тарзию аста-секин ривожланиш — очила бориш жараёнига шеърый рамз сифатида келган "қон ютуб" ва "кулмак" муқобил сўзлари яна қайта бадиий нисбатга айланади — энди ошиқ кўнгилнинг ҳам ботиний (ғам-андуҳли), ҳам зоҳирий (қувонч-сурурли) ҳолатини ифодалашга хизмат қилади, бу тазод санъатининг нафис бир намунасидир.

Бу жозиб мисрада табиат ҳодисаларига хос ўзгаришни ижтимоий ҳаёт зиддиятларига қиёслаш орқали инсон (шоирнинг қаҳрамони — ошиқ ё ориф)нинг букилмас иродаси, гўзаллик этиқоди улуғланади: шайдо кўнгил ҳаёт боғидек мўъжиз, рангин, айни чоғда мураккаб, сирли хилқатнинг ҳар қандай мушкilotи — дардларини ҳам, унинг инъоми — қувончларини ҳам сабр-тоқат ва шукроналик туйғулари билан кечирмоғи даркор...

Навоий ғазалиётида "ғунча" ташбеҳи орқали ошиқ кўнгилнинг сувратида унинг сийрати — аҳвол руҳияси очиб берилган шохбайтлар оз эмас. Байт:

*Сендин айру хўблардин очилур кўнглум, вале
Ғунча янглиғким очарлар куч била атфол ани.*

Байтнинг жозоба сирини нафақат муқоясанинг ҳаётийлигида — болалик дунёсига хос ғаройиб ҳодисанинг нозик шеърий дид билан мисрага — сўзлар лавҳасига кўчирилганида, айни чоғда анъанавий ҳижрон дарди — ошиқ ҳасратининг ўзгача ва рангин оҳангда: таскин, овунч, киноя, ўкинч, тугён, ёлбориш туйғулари йўғурмаси тарзида ифода этилишида ҳам. Ҳажр изтироблари — танҳолик, соғинч қийноқларини кечираётган ошиқ кўзларига ёруғ ва кенг дунё тор зимистонга айланганда яқин дўстлар, мунислар уни ёлғизлатиб қўймайдилар — самимий меҳрибонликлар кўрсатиб, "кўнглини очиш"га интиладилар...Лекин, надоматлар бўлсинки, юксак тақдирга, таҳсинга муносиб бундай марҳамату иноятлар ошиқ аҳволини заррача енгиллатмайди, аксинча, унинг дардини пурзиёд қилади. шу сабабли "хўблар" кўрсатган барча илтифотлар... гўё болалар гул ғунчасини очмоқ бўлиб пора-пора қилганларини эслатади. Ҳолбуки, табиатнинг ҳиссиз-дардсиз гўзаллиги — ғунчанинг заминун қуёш, сув ва ҳаво ардоғида эркинлаб, яйраб ўсмоғига, тадрижий такомил жараёнларида етилиб-ёзилиб очилмоғига нима етсин! Инсон кўнгли, хусусан, дард аҳли — ошиқ кўнглининг "очилмоғи" учун унинг дилдори — маҳбубидан ўзга бирор улуғ зот — вали ё наби ҳам чорасиз, нажотсиз...Шу тарзда бир пайтда икки бадиий санъат (бу Навоийнинг аксарият терма байтлари учун хос хусусият) — "очмоқ" феълининг маъно қирраларидан тажнис ҳосил бўлса, яхшилар билан болалар ("хўблар" ва "атфол") нисбатидан таносиб яратилади.

Ғазаллардан бирида "ғунчадек кўнгул"дан анъанавий гул — булбул мажозлари воситасида рангин ва жозиб лирик лавҳа яратилади: Байт:

*Истасанг, эй гул, Навоийдек хушилхон булбули,
Ғунчадек кўнглин маломат хоридин қон айлама.*

Бу байтдаги мажозий образларнинг маъно-моҳиятини шундай шарҳлаш мумкин: гул (маҳбуба тимсоли) азалдан булбул (ошиқ рамзи) нолаларини эшитса ҳам эшитмаганга, ўзини тағофилга солади, бундай лоқайдлик, бепарволик ёки ўз ҳусну жамолига мағрурлик бамисоли булбулнинг "ғунчадек кўнгли"га "маломат хори" (тикони) бўлиб санчилади ("кўнгил" — юракнинг ғунчага муқояса этилиши зоҳиран қанчалик табиий, нафис бўлса, моҳиятда шунчалик мунгли-дардли ҳамдир, зеро, юқорида шарҳлаб ўтилган бошқа бир байтда шундай мисра бор: "Ғунчадек бўл қон ютуб кулмакка монанд, эй кўнгул"). Шому саҳар давом этган бундай ғамзакор тағофил, шафқатсизлик оқибатида кўнгил қонга беланиши аниқ. Кўнгли қон бўлган бечора, бенаво булбул қандай қилиб "хушилхон" (овоз қўйиб, шавққа тўлиб) сайрасин? Шоҳида шайдо булбул шавқу дард билан сайраб турмаган гулнинг ҳусни-жамоли фақат унинг ўзига керак. Булбулсиз гулнинг эгасиз, кимсасиз боғдан, шамсиз кечадан фарқи борми? Бундай мантиқ кучи, айниқса, шоирнинг қаҳрамони — ошиқ Навоийнинг "хушилхон булбул"га тамсил қилиниши билан ўзини тўла намоён этади. Шу тариқа, "гул — булбул", "ғунча — хор" анъанавий тимсоллари орқали таносиб усулида бетакрор лирик лавҳа яратилади.

Баъзан "ғунча — кўнгил" нисбатларидан тазод усулида тутилмаган шеърий манзара шаклланиши мумкин. Байт:

*Гунбазин қилди иморат гунчанинг ёз ёмғури,
Телба кунгул уйи савдо селидан вайрон ҳануз.*

Ўткинчи "ёз ёмғури"нинг фақат "гунчанинг гунбази"да ярқираб кўриниши қанчалик ўткир санъаткорона нигоҳ маҳсули! — руҳ тетиклиги, хотир тиниқлиги, табъ равонлиги ифодаси ҳам...Лекин бу ҳаётбахш, руҳафзо манзарага зид ҳолда (тазод усулида) иккинчи мисрада ошиқ "кўнглининг вайрон"лиги халқона фалсафий

талқинли ("савдо сели") образ сифатида ифодаланади. Фақат Навоийнинг мушоҳада тарзи яратиши мумкин бўлган бадиий-мантиқий силсила — муқояса, ташбеҳлар шодаси (ғунчанинг тузилиши — иморат гумбази — кўнгил уйи; ёз ёмғури — савдо сели) қанчалик ҳайратбахш! Айни чоғда ғунча гумбазининг ёмғирдан яшнаши — ободлиги кўнгил уйининг вайронлигига муқобил-контраст қўйилиши ошиқ қисматининг қанчалик қаттиқлигини янада қабартириб кўрсатади. Аксари баҳордаги сел — табиий офатнинг уйларни вайрон қилиб, одамларга қайғу-кулфат олиб келиши бир сарию, "савдо сели" — қисмат хоҳиши ва ногихоний бало-офатлардан, айниқса, ошиқнинг "телба кўнгли" кечирган жафолар бир сари. Шу тариқа, кўнгилнинг табиат мўъжизаларидан ғунчага қиёсан чизилгани ҳолда, кутилмаган ҳазин-фожеъ образи яратилади.

Бошқа бир ғазалда кўнгилнинг "бузулгон", "вайрон" ҳолати ижтимоий дард билан йўғуриб берилади: Байт:

*Очилур кўнглум қилур сайр эл бузулгон кўнглини,
Чугз қилгондек тараб касбига ҳар вайронни тавф.*

Биринчи қарашда, бу шоҳбайтда эл-улус ғами бизга таниш дардли киноя оҳангида ифодаланади (беихтиёр аввалги бир байтдаги "хўблардин очилур кўнглум" нақли-лавҳаси эса тушади). Лекин бу галги "очишиш" аниқ манзара орқали ортиқ маҳзун кайфият тугдиради: бойқуш ҳар бир вайронани тавоф этишни вақтичоғлик одати ("тараб касби")га айлантиргани сингари Навоий қаҳрамони — шоир ва орифнинг кўнгли "эл бузулгон кўнгли"га яқинлик, дарддошликдан руҳий қаноат, таскину ором топади. Бу барча улуг гуманист шоирларга хос хислат эмасми? Демак, зоҳиран кинояомиз туюлган ҳол моҳиятда аччиқ ҳақиқатни — Навоийнинг ўз замонаси ва замона аҳлига дилдан, оғриқли муносабатини ифодалашга хизмат қилади. Иккинчи мисранинг мазмуни фақат муқояса — анъанавий мувозана (параллелизм)усули сифатида берилган бўлса-да, унда мамлакат вайроналарига ишора йўқ эмас. Албатта, байтдан кузатилган мақсад эл-улуснинг "бузилгон кўнгли"га шоир қаҳрамонининг муносабати орқали инсоний меҳр-шафқат, мурувват ғояларини улуғлашдан иборат. Шундай қилиб, кўнгилнинг "халқ ғами", "эл коми" ("...Бас

эл комин раво айла ўзингни комрон кўргач") — ижтимоий дард билан йўғрилган, руҳан теран, ҳаққоний ("эл бузулғон кўнгли") лирик лавҳа-образи яратилади.

Бошқа бир ғазалда "чуғз (бойқуш) — вайрона" нисбати орқали халқ ривояти билан сайқал берилган лирик манзара чизилади. Байт:

*Чуғз бўлмиш ганжи васлинг шавқидин кўнглум қуш,
Заҳми кўп кўнглум уйи ул чуғзнинг вайронидур.*

Силсилали ташбеҳ (ташбеҳи мусалсал) санъат усули билан музайян бу шоҳбайтда лирик манзара бир неча бадий қирра касб этади (кўнгил — қуш, қуш — бойўғли; кўнгил — уй, уй — вайрона, вайрона — ганж манбаи). Образли силсиланинг ҳар қайси ҳалқаси — банди ўзининг муайян ҳаётӣ-мантиқӣ ва бадий заминига эга; "кўнгил қуши" ошиқнинг "васл шавқи" томон талпинишини ифодалайди; унинг бойқушга тамсил қилиниш сабаби "ганж" ҳаёлидан; "кўнгил уйи" ўз захмлари билан вайронани эслатади, вайроналар бағрида ганж яширингани ҳақидаги халқ ривояти ҳам бежизмас. Навоий мана шу занжирли ташбеҳлаш усулидан ижодий фойдаланиб, захми кўнгилу бойқуш вайронаси нисбатлари орқали ҳазин оҳангдаги кўпқиррали лирик образ яратади. Бу шоирнинг ишқӣ этиқоди — юксак ва теран ҳаёллари каби сўз даҳоси чексиз имкониятларни тасарруф этишидан далолат беради.

Айрим ғазалларда "кўнгил" образини яратишда "қуш" тамсил сифатида келади: Шоҳбайт:

*Тушти зулфи домига кўнгул қуши майл айлагач,
Ул тараф рухсори кўзгусин сув, холин дона деб.*

Гарчанд байтда кўз — нигоҳ ҳақида сўз бормаса ҳам, сатрлар руҳидан маҳбуба рухсори ва холига баногоҳ ошиқ назари тушгану оқибатда кўнгил ўз эрк-ихтиёридан айрилган банди-тутқунга айланган. Шубҳа йўқки, улуғ санъаткор бевосита тасвир — воқеанавис усулидан кўнгли тўлмайд, истиоравий-рамзӣ ифода тарзига бўлган эҳтиёж рухсори — кўзгуга, кўзгуни — сувга, юздаги холини сув бетидаги донага, маҳбуба зулфини тузоққа, ошиқ кўнглини донага дуч келиб, домга илинган қушга тамсил этишни тақозо қилади. Шу

тариқа, рухсор, хол, зулф ва кўнгил майлига боғлиқ ошиқона-лирик кечинма овчи ҳаётидан олинган дом, дона, қуш, сув тафсиллари воситасида кўнгил образига айланади.

Баъзан ов манзараси воситасида оригинал шеърӣ лавҳа чизилади. Байт:

*Рам еган кўнглум қушин тутмоққа гўё сафҳада
Нуқтау хат бирла сочиб дона ёймиш домини.*

Шоирнинг қаҳрамони — ошиқ кучли ҳаяжон, изтироб ичида қанча интизорлик кунларидан кейин, ниҳоят, маҳбубидан жавоб мактубини олган. Одатда қуш овлаш жараёнида алданган сайд хатарни сезиб қолиб, қаттиқ саросима ичида домдан қутилиб кетишга чандон уринади, талпинади. Мана шу манзара ошиқнинг борлиғича ларзага келиб, қалбигача титроқ кириб, ақлу ҳуши паришон бўлиб, хат ўқиётган ҳолатига қиёс этилади. Қанчалик нозик мушоҳада меваси! "Сафҳада" битилган сўзлар гўё ов майдонига ёйилган дом — тўр бўлса, араб ёзувидаги нуқталар сочилган доналар... Айниқса, чўчитилган ва қўрқитилган ("рам еган") қушнинг безовта кўнгилга нисбати (уларда зоҳирий ўхшашлик ҳам йўқ эмас) ошиқнинг руҳий ҳолатини аниқ, ҳаққоний ифодалайдики, буни кўнгил тимсолида лирик-драматик лавҳа яратишнинг ажойиб намунаси деса бўлади.

Кўнгилнинг маҳбуба хаёлида қурбсиз-чорасиз ҳолатини қушлар парвозига муқояса этиш билан Навоий хаёлидаги муҳаббат фалсафасидан яна бир жозиб шеърӣ лавҳа чизилади. Байт:

*Висол авжи бийик, эй кўнгул қуши, сен паст,
Етишмак анда не мумкин, агар ҳаво қилсанг.*

Мутафаккир шоир сатрларида "бийик — паст" муқобил нисбатлари (тазод усули) орқали нафақат турли қушларнинг турлича парвоз даражаси ("ҳаво қилиши") олинади, балки моҳиятда "висол авжи"нинг хаёлий, илоҳий юксаклиги билан "кўнгил қуши"нинг оддий дунявий ҳолати — инсон қисматининг жуда чекланган имкониятлари ўртасидаги фазовий тафовут зуҳур этади. Бунда Навоий англаб етган "висол авжи" фалсафасини адабиёт илмида неча ўн йилликлар давомида маълум андозага айланган ижтимоий-синфий омиллар

билан боғлаб таҳлил қилишга интилиш ҳақиқатдан узоқ, беҳуда уриниш бўлур эди. Аксинча, улуғ шоир "кўнгил қушининг ҳавоси паст"лиги, демак, "етишмак анда не мумкин"лиги асли муҳаббат қисматида бор, деган азалий ғояни илгари суради ва шубҳасиз, анъанага муносиб эҳтиром сақлаб, маҳбубанинг хаёлий тимсолини улуғлайди; ошиқни шикаста ҳол, фақиру хоксор кўрсатиш замирида тасаввуф фалсафасининг ўзликдан кечиш, уни нафс домидан — лаззат, роҳат, ором, маишат ва ишрат каби ўткинчи-фоний, маънавий маҳдуд ва худбин тамойиллар юкидан халос этиш ғояси ётади. Навоий сувратда улуғ амирлик унвонига мушарраф бўлса ҳам, сийратда — сабр-қаноатда, тоат-ибодатда, одамларга меҳр-шафқатда ҳамиша вали зотлар, ҳатто набиуллоҳ даражасида турганини унинг ғазалиётидан, бошқа лирик, эпик, насрий жанрлардаги асарларидан англаб олса бўлади. Байт:

*Ишқ кўнглумга тушуб нобуд бўлди руҳу нафс,
Ўт чу бир кишварга тушди — поку нопок ўртанур.*

Не ажабки, ишқнинг мўъжизакор-илоҳий ўти нафақат вужуд, унинг табиий истак-эҳтиёжлари — нафсни ўртаб-куйдириш билан кифояланади. Агар маънавий қудрат — инсоний эътиқоднинг ўлим ваҳмини, даҳшатини писанд қилмайдиган буюк кашфиёти — тасаввуф фалсафасининг низомларига кўра, инсон жисмининг нафс аталмиш эҳтиёжларига нопоклик муҳри босилган экан, мантиқан шундай савол туғилади: нечук поклик тимсоли — руҳият ишқнинг муқаддас гулханида жисм-нафс билан тенг куйиши, ёниб битиши керак?.. Тўғри, иккинчи мисранинг мазмуни, яъни халқона нақлга кўра, реал ҳаётдаги ҳодиса — ўт тушган жойда ҳамма нарса ("поку нопок") куйиб кетиши ажабланарли ҳол эмас. Лекин Навоий хаёлидаги илоҳий муҳаббат қудрати туфайли одамдаги нафс "нобуд бўлгани" ҳолда, унинг руҳига шикаст етмаслиги, аксинча, янада теран, сирли-сехрли маъно касб этиши керак эмасми? Буни улуғ шоир била туриб юқорида қайд этилган мутасаввиф-валилар эътиқодининг ўзликдан кечиш ғоясига амал қилиб, ишқ туфайли ҳатто жону кўнгил, пок руҳнинг ломакон бўлишидан, унутилишидан чўчимайди (бу фалсафий ғоя бошқа бир байтда шундай зуҳур

этади: "Ҳақ сирридин Навоий агар истасанг нишон, Жаҳд айлагилки, қолмасун аввал нишон санга". Ёки бошқа бир байт: "То Навоийдек бўлай озод ўзлук мулкида Ҳар нениким ўртамаклик бўлғай имкон ўртабон")...

Навоий жон, тан, кўз, юз, кўнгил ташбеҳларидан шундай шеърий силсила тузадики, унинг ҳар бир ҳалқаси ўзгача нуктадонлик тимсоли сифатида ҳайратга солади. Шоҳбайт:

*Тан губорин жон юзидин рафъ қил, эй дардим,
Кўзни ул ён гаҳ-гаҳи наззоралиғ кўнглум тилар.*

Халқ тиббиётида меъжоз айниса ё қон-жигар фаолияти билан боғлиқ хасталик юз берса, бунинг асорати киши юзида, кўзида акс этиши қайд этилади. Бежизмаски, халқимизда: "Ранг кўр — ҳол сўр" деган ҳазинлиги билан ибратли ҳикмат бор. Шунингдек, соғайиб кетишга умид ҳисси сўнмаган беморнинг кўнгли истар-истамас ўз аҳволига "гаҳ-гаҳи" назар ташлашдан ўзини тиёлмайди. Навоий реал бир одамнинг ана шундай мураккаб драматик-психологик кайфиятидан шеърий нисбат сифатида фойдаланиб, ишқ "дард"и ҳақида тутилмаган кечинма-образ яратади. Соҳир сўз санъаткори "тан губори"ни одатга кўра ташқи аломат — инсоннинг ранг-рўйида эмас, балки "жон юзида" деб таърифлайди. Ажабо! Ошиқ жисман чеккан изтиробларнинг "жон юзи"даги асорат-аломатлари қандай бўлар экан? Ёки кўзнинг "жон" сари ташлаган нигоҳи — "наззоралиғи"-чи? Кўнгилнинг кўзга зору нолон бўлиб қилган ўтинчи — "тилаг"и"-чи? Янада ажабланарлироғи, "кўнгул тилағи"нинг ишқ қисматида, ошиқнинг борлиғини — жону дилини, жисму руҳини банд этган дарднинг ўзидан нажот кутиши, унга муножот қилиши — ҳар қандай "губор"дан яна ўзи "рафъ қилиши" — халос этишига умидвор бўлиши... Ишқ дарди ҳамма дардлардан фузун бўлса-да, "кўнгул тилағи" учун унинг "жон юзи"даги доғлари ариса, "кўнгул тилағи" учун кўзларни ҳам "гаҳ-гаҳи" қувонтирса!.. Бу асли имконсизликдан имкон қидириш, "васли мумкини йўқ" муҳаббат рисоласини янги гаройиб лавҳа, фақат шеъриятга хос бадийи мантиқ заминига қурилган фавқулод-

да нафис, нуктадон образ билан тўлдириш, бойитиш намунасидир.

Навоий ғазалиёти, айниқса, "кўнгил — жон" таносиб ташбеҳлари яратган лирик лавҳаларга бой. Байт:

*Қўйма марҳам тийғи захмига кўнгулда, эй рафиқ,
Чиқса жон ҳам чиқмасун кўнглумдин озори анинг.*

Муҳаббат қисматини ҳажр дардидан кўнгилда ҳосил бўлган "захм"лару етган "озор"ларсиз тасаввур қилиб бўладими? Фақат муҳаббатсиз, дардсиз, ғофил бандаларгина инсон учун ҳаётнинг маъноси, умрнинг баҳоси билан тенг "аччиқ ва ширин", азобли қувонч насибаси нима эканлигини англамай ўтиши мумкин. Анъанага кўра ҳассос шоирлар муҳаббат дардининг давоси йўқ, деб ҳозикчи табибдан узр-маъзур сўраш билан гўё тасалли топгандай бўладилар. Навоийнинг қаҳрамони эса, аксинча, ҳажр захмига "марҳам қўйиш" билан жон озгина бўлсин ором топишини зинҳор истамайди, ишқ азобининг камайишини ғафлату мудроқлик аломати деб билади, ўша дард асорати кўнгилда (моҳиятда ошиқнинг руҳида) абадий ўчмас доғ-нишон бўлиб қолишини орзу қилади, бу фидойи эътиқод қанчалик самимий, жозибали ифодаланган: "Чиқса жон ҳам чиқмасун кўнглумдин озори анинг". Сўзнинг бадиий кучига комил ишонч туйғуси туфайли фожеъ мазмундан кўнгилнинг шодмон ва руҳафзо образи яратилади.

Бошқа бир ғазалда кўнгил билан тил таносиб ва таҷоҳули орифона усулларида келиб, ўзгача лирик лавҳа яратилади. Байт:

*Кўнгул, билмон, камоли ҳуснини найлаб ҳаёл этгай,
Муқассирдур жамоли васфини айларда тил боре.*

Биринчи қарашда, шоирнинг санъаткорлик эътимоди — эстетик нуқтаи назари бўйича "кўнгил"га нисбатан "тил"нинг вазифаси енгилроқ кўчиши мумкин эди. Негаки, бу — "қунда юз байти" ҳалвопазнинг ишидай табиий бир ҳол бўлган илоҳий қалам тилидир. Бироқ маҳбуба "жамоли васфи"да шунчалар ишонгани — ўша қодир тил ҳам лолу беҳол... Унинг бундай чорасиз аҳволи нечук кўнгулга таъсир этмасин! Шунинг учун

кўнгил зиммасига тушган вазифа — тахайюлда суврат яратишдек Навоийнинг шеърий даҳоси учун у қадарли мушкilot ҳисобланмаган бир соҳа ҳам умид, ишонч ҳислари ўрнини кутилмаганда иштибоҳ, ҳайронлик ("билмон") кайфияти эгаллайди. Бунинг сабабкори яна ўша маҳбубанинг "камоли ҳусни"дир. Аён бўладики, шоир маҳбубанинг тимсолида инсоннинг суврати — "жамоли"га қанчалик юқори — таърифига тил ожиз қоладиган даражада қиммат бермасин, бу гўзаллик "камоли" — сийратига янада зиёдроқ баҳо мезони билан ёндашади (бошқа бир байтда ёр тимсолида инсоннинг хаёлий "жамоли" ва "камоли" тонг юлдузи билан қуёшнинг энг авж нуқтаси — қиёмга келган даражасига нисбат берилади: "Жамол ичра тонг боши Ноҳиддек, Камол ичра туш вақти хуршиддек"; баъзан шеърий ташбеҳ-нисбатлар ўрин алмашиши, янги сифат — қирралар билан рангинлик, теранлик касб этиши мумкин: "Ҳусну жамолда дилпазир, фазлу камолда беназир..."). Хуллас, комил инсон, унинг гўзаллиги ҳақидаги шоирона орзу-анъанавий идеал ўзгача оҳангда — "кўнгил хаёли"нинг ором ва ҳудуд билмаслиги тарзида ошиқлар ҳайрати, орифлар тағофули усулида ифодаланади.

Навоийнинг "кўнгул" ташбеҳи орқали яратган лирик образлари аксарият ошиқона, қисман орифона оҳангларда. Шоҳбайт:

*Каъбаки, оламнинг ўлуб қибласи,
Қадри йўқ, андоқки кўнгул каъбаси.*

Авваллари бундай мисраларни даҳриёна талқин қилишга шошилардик. Ҳолбуки, классик шеъриятимизда "дин", "ислом", "Қуръон", "тавоф", "закот", "сажда", "сано", "муножот" каби илоҳиёна истилоҳ-ташбеҳлар ҳар бир конкрет мисра ё байт мазмуни, шеър мавзуи тақозо этган, муайян даражада исёнкор, мунозарали-кинояли оҳангидан қатъи назар, моҳиятда энг юксак ва мўътабар шеърий нисбат, бадий мезон, энг комил ва солим маънолар меъёри вазифасини ўтайди. Шу жиҳатдан "оламнинг қибласи" — ҳақиқий, реал Каъба ташбеҳисиз кўнгилга берилган рамзий нисбатнинг қанчалар мукаррам маъно ифодалашини лозим даражада чуқур идрок қилиш осон эмас. Ана энди "кўнгил каъбаси" образининг

фалсафий моҳияти, руҳий теранлиги, маънавий миқёси, бадиий нафислиги нима эканини истаганча шарҳласа бўлаверади ("кўнгил"нинг теран луғовий маъноси билан "Каъба"нинг илоҳиёна маъноси ўзаро уйғунлик, бадиий бутунлик касб этиши — руҳий-ҳиссий образга айланиши атрофли ва чуқур таҳлилга асос беради). Аввало, кўнгилнинг хос шеърӣ таърифида сўз юритайлик. Ҳар бир соғлом инсоннинг ақл-заковатига нисбатан дили — кўнгилнинг мутлақ субъектив-шахсий, индивидуал-бетақдор бир дунё эканлиги ҳақида файласуфлар ўзича баҳс юритиб, шоирлар ўзига хос ташбеҳ-нисбат қидириб толмайдилар. Не ажабки, ҳалигача дунёнинг не-не зукколари лоақал ўзга бир яқин, маҳрам кишининг эмас, ҳатто ўзининг кўнгилни тўла инкишоф этмаган ва этолмаса керак. Демак, кўнгил тимсолининг умумий тавсифи билан кифояланиш мумкин: бу — ҳар бир яхши ниятли кишининг самимий кечинмалари, эзгу хаёллари, азиз хотиралари, айниқса, дард-ҳасратлари, ўкинч-армонлари дунёси; ҳар бир эркин, мустақил фикрловчи шахс ўзлигининг дахлсиз, қутлуғ, ўзига хос сирли маскани; инсонлик шаъни ("нангу номи"), қадр-қиммати, номус-диёнатининг ҳеч ким, ҳеч бир куч забт этолмас истеҳкоми... Ниҳоят, унинг улуг шоир тасавури ва тахайюлида жилоланган, ғаройиб фалсафий-лирик образ тарзида шаклланган мужассам (чин мусулмон фарзанди учун Каъбанинг ўзидай муқаддас, балки ундан ортиқ) шеърӣ тимсоли: "КЎНГУЛ КАЪБАСИ"! Бу образнинг муносиб ва матлуб таърифу таҳлилига сўз йўқ. Буни ҳар бир имон-этиқодли одам, эътимодли китобхон шахсан ўзи кечириши, юракдан идрок қилиши керак, токи чиндан ҳам ўз дилини, қалбини, юрагини "кўнгул каъбаси" деб билиш ҳуқуқига, мақоми ва мартабасига мушарраф бўлмоқ учун, даставвал, руҳан покланмоғи, сўнгра, инсоннинг фазлу камоли нима эканини бир қадар тасаввур этмоғи, камида меҳр-шафқат, саховат, мурувват илмидан, одобидан сабоқ олмоғи лозим бўлади. Аниқроғи, "кўнгил каъбаси"дек шарифу пок руҳият фақат Навоийнинг ўзига, қолаверса, унинг "наби суврат, вали сийрат" пири муршидлари — Абдураҳмон Жомий, Баҳовутдин Нақшбандий, Фариiddин Attor, Жалолiddин Румий каби табаррук зот-

ларга мансуб десак тўғри бўлар. Илло, "кўнгил каъбаси" чин инсоний эътиқод, покиза ният билан саждагоҳ деб билиниши керак. Аён бўладики, не чоғлиқ уриниб-талпинмайлик, аниқ нисбат излаб азият чекмайлик, шоир яратган "кўнгил каъбаси" теварагида айланиб-эврулаверамиз — ичига, руҳига киролмаймиз. Асли бундай муборақ — илоҳий образларнинг жозиба сири ҳам шунда, моҳиятига етиш имконсизлигидадир (тўғри, чин севишганлар тасаввурида уларнинг қалби — юраги "кўнгил каъбаси" даражасида мукаррам ва муқаддас хилқатга айланса ажаб эмас. Фақат бунинг ягона шарт бор: ошиқлар эътиқодда расулونا улуг шоирлар каби бир умр покдомону устувор бўлиб қолишлари керак. Дарвоқе, Навоий "Мажолис-сун — нафоис" тазкирасида ўзига ҳабибу фарзанд мақомида бўлган, ҳаёт шаъми жуда бемаҳал сўнган истеъдодли бир шоир йигит шаънига шундай дил сўзларини айтади: "Ахлоқда малакийдур, башар суврати билан келган ва атворда фариштадур, инсон ҳайъатида зуҳур қилгон...").

Ниҳоят, илоҳиётга муножот оҳангидаги бир ғазалда ошиқ кўнгли маҳбуба зулфи билан анчайин мураккаб ҳолатда боғланиб, таносиб усули орқали ишқ дунёсининг ажаб шарқона латиф манзараси чизилади. Шоҳбайт:

*Очмайин зулфи паришон кўнглума чектурма оҳ,
Етмайин оҳим ели зулфин паришон айлама.*

Абдулла Қодирийнинг баҳоси йўқ ишқ достони — "Ўтган кунлар" романида битта қутби бениҳоя гўзал, латофатли, иккинчиси мислсиз қабоҳатли зиддият ифодаланган лавҳа бор: бугун Отабек Тошкентдан етиб келадиган кун. Бегининг йўлларига нафақат кўзлари, балки бутун вужуди — жисми-жони, кўнгли, руҳияти — гўзал хаёлоти, ширин хотироти билан интирозу нигоран Кумушбиби одатдагидай тараддулланиб, сўнгра, сунбулу мушкбў сочларини тошкўзгу олдида ўзгача оро бериб тароқлагани, ниҳоят, ташқари дарвоза тарафдан қадрдон тулпорнинг шарпа-дупурини жон қулоғини қўйиб кутгани, таърифга эрк бермас ларзали туйғулар ва эҳтимолки, мунгли ҳасрату соғинч йўғрилган хушнуд хаёллар билан сармаст кечаётган лаҳзаларда... баногоҳ ички дарвоза совуқ бир шарпа билан очилиб Ҳомиднинг

"элчиси" (Содиқнинг шумоёқ онаси) мудҳиш ва ваҳшат хат билан пайдо бўлади... Навоий "Очмайин...зулфи паришон..." деганда Кумушнинг ўша бахтиёру интиқ соч тароқлаган онлари каби том маънода шеърӣ, мусиқӣ манзарани кўзда тутмаганмикин? Йўқ, тўғрироғи, Қодирий Кумушбибининг ҳар гал Тошкент йўлига кўз тикиб соч тарашларини шоирона тасвирлаганда ҳазрат Навоийнинг шоҳбайтларидан шавқу рағбат олган бўлса ҳеч ажаб эмас! Биринчи мисрада маҳбуба сочларининг ёзилиши, таралишидан ошиқ қай тарзда воқиф бўлганига аниқ ишора сезилмаса ҳам, "айлама" радифли газал контекстидан, яъни тангри илоҳӣга муножот оҳангидан англаб олса бўладики, улар муҳаббат қисматининг ғойиб ришталари билан боғланганлар ("Ёраб! Усиз мени беҳудага оҳ чектирма, сенинг марҳаматинг билан маҳбуба сочларини тароқлагундай бўлса, фақат ўша сочларнинг мушкин бўйидан оҳ урай"). Иккинчи мисранинг мазмуни, ҳар қалай, байтга бадий-мантиқӣ аниқлик бахш этади: ошиқ тангрига тавалло қиладики, маҳбубанинг зулфи фақат унинг (ошиқнинг!) "оҳи ели"дан ёзилса — "паришон" бўлса, яъни ёр ўз шайдосининг ғоят мушкил ҳолидан хабар топса, оҳи-зорини эшитсаю унга шафқат-марҳамат кўргизса... Яна аниқроғи, агар маҳбуба зулфи ёзилса, бу — ўзгалар, рақиблар томондан эсан насимлардан мутлақо холи, мустасно ҳолда содир бўлса!.. Бас, илоҳӣ қудратдан камоли таъб нозиклиги, кўнгилнинг хос, маҳрам истак-майлларига ортиқ эътибор билан илтижо қилишдан мурод нима? Аввало, бу — муҳаббат отлиғ мутлоқ шахсий, сирли-пинҳонӣ олам, фақат икки кишининг дил ҳамрозлиги тақозоси бўлган хаёлларнинг шеърӣ тимсоли. Қолаверса, Навоийнинг эътиқодича, ҳар бир комил, солим инсон тангрининг ожиз бир бандаси сифатида турли хатоликлардан, ҳаттоки гуноҳлардан холи эмас. Илло, улуғ мутафаккирнинг ўзи қудрати илоҳӣдан қайта-қайта кечирим сўраб, мужримона тазаррулар қилади, чунончи: "Тавбаи комил ҳидоят айлагил..."

ЎН ЕТТИНЧИ МАҚОЛАТ

"ТАВҲАРИ ЖОН"ДАН — "СЎЗ ГУҲАРИ"ГА

Баҳо бу бенаводин гар қабул айлар эсанг, бордур
Бирига гавҳари жоним, бирига нақди исломим

Навоий ғазалиётида кўнгул, кўз, қош, ораз (юз), лаб (лаъл), оғиз, хол, ашк (сиришк), бағир, қад (қомат) соч (зулф), аёғ каби ташбеҳларнинг ҳар бири махсус тимсол, мажоз, рамзий образлар сирасидан бўлиб, гоҳ тан (жисм) ё кўнгил тимсоли билан, гоҳ бошқа анъанавий ё кутилмаган ташбеҳ-нисбатлар билан алоқада келиши, турфа санъатлар орқали бир-биридан нуктадон лирик лавҳалар, руҳият манзаралари яратиши мумкин. Чунончи "жон" ва "лаъл" ўзаро таносиб усулида келиб лирик манзара яратади. Шоҳбайт:

*Жонима лаълидин ўзга лаълдин берма ҳаёт,
Лаълига жонимдин ўзга жонни қурбон айлама.*

Бу шоҳбайт асли "Ёраб!" деб бошланадиган, халқ ҳофизлари ижодидан мустаҳкам жой олган бир ғазалга мансублигини таъкидлаб ўтмоқ керак. Муҳаббатни азалий қисмат деб билган — илоҳий эътиқод даражасига кўтарган ошиқ Навоий тангрига муножот қилиб: "Ёраб! Менинг ҳолим ёлғиз сенга аён, агар марҳаматинг ва шафқатингни дариг тутмасдан, ҳажр азобларида оғзимга келган жонимга қайта жон бағишлашни раво кўрсанг, "ўзга лаълдин" эмас (майли у Масиҳ нафасига эга бўлсин) ёлғиз унинг "лаълидин" — ўша, мени шу кўйга солган бераҳм, бепарво маҳбубанинг жонбахш лабидан нажот, нажот эмас, ҳаёт (бўса!) топай. Илло, бундай улуғ инъом эвазига "ўзга жон" эмас, фақат менинг жоним фидо бўлсин!" — дейди. Бу байтда имон-эътиқодли китобхон ажабланмаса бўладиган, инсоннинг ўлмас руҳиятидан мўъжиз лавҳалар чизилган: Исо-Масиҳ зикр

этилмагани ҳолда, унинг ҳаёт шамъи сўниб бораётган жисмга қайтадан жон бағишлашга қодир қудрати маҳбубага кўчирилади, бу билан ёр тимсолидаги инсон образи ҳам ҳаётӣй-дунявӣй, ҳам руҳӣй-илоҳӣй маъно касб этади; шеърӣй санъат — сўз фасоҳати эътибори билан "жон-лаъл" нисбатлари воситасида реал имконга сиғмаслиги билан жозиб, самовӣй хаёл — орзудаги висол олислиги тафовутига қарамай, ҳар бир дардли — шайдо кўнгилга яқин, фақат ширин армон бўлмиш пок бўса истаги (бу сўз гарчи байтда тилга олинмаса-да) қанчалар нафис ифодаланган! Бошқа бир ғазалда шоирнинг қаҳрамони — ошиқ бу борада анчайин "дадиллангани"ни кузатиш мумкин. Байт:

*Жон етибдур огзима, дермен лабингга топширай
Лутф этиб қилғил мени жон бирла миннатдор, кел.*

Ирсол-ул масал усулида (маълумки, халқнинг мақол ва маталлари классикада "масал" деб юритилган) ҳастанинг жон таслим қилаётган ҳолати кутилмаган тарзда умидбахш истак билан боғлаб берилади. Эҳтимол, "абдий мавзу" — фақат муҳаббат лирикаси доирасида шундай ғаройиб мантиқ яратиш мумкиндир: фидойи ошиқ эътиқоди бўйича, жон унга азалий қисмат хоҳишига кўра, муҳаббат дардини бевосита кечириш, унинг маъно-моҳиятини ўз жисми билан ҳис этиш, руҳӣй изтироблар туғенида бир қадар англаб етиш учун фақат омонатга берилган, муқаддас, сирли-мўъжиз бир хилқат. Бас, уни эгасига (маҳбуба муҳаббати ошиқ учун ҳаёт бахш этган) "топшириш" ишқ илоҳаси олдидаги бурчини ўташ — қиёмат қарздан узилиш, не ажабки, яна маъшуқа марҳамати — "лутф этиши"га боғлиқ... Байтда муҳаббат йўлида жон фидо қилишдек (бу ошиқ учун хос матлаб) анъанага айланган ғоя — машриқу мағрибнинг соҳир шоирлари ҳар бири ўзича эзгу армон, ғўзал хаёл сифатида ёниб куйлаган бўса... эҳсонининг янги шеърӣй тимсоли, халқона оҳангдаги бетакрор, нафис (ҳам рўй-ростлиги, ҳам шартли-пардалилиги билан жозиб) лирик образи яратилади. Навоийнинг чуқур эътиқодича, муҳаббат қўшиғининг авж таронаси: "боқийлик — жонни фидо қилишда, аксинча, жисмоний васл — муваққат, фоний ҳодиса, ҳақиқатга фақат руҳӣй висол орқали эришиш мумкин", деган фалсафӣй ғоя

билан белгиланади. Байтдаги умидбахш руҳнинг сири — боиси ҳам шунда: ҳажр қийноқларида оғизга келган жонни маҳбуба "лабига топшириш" чин муҳаббат ("ишқи ҳақиқат")нинг интиҳоси эмас. Агар ёр шафқат қилса, Масиҳ каби ўша илоҳий мулоқот жараёнида ошиқ учун қайтадан жон бағишласа не ажаб (аввалги шоҳбайтдаги мисрани эсланг: "Жонима лаълидин ўзга лаълдин берма ҳаёт...").

Бошқа бир шеърда халқ матали ўзгача ранг, ўзгача оҳангда келиб, лутфона-лирик лавҳа яратилади. Байт:

*Жон лабинг ошиқию зикри мудом оғзимда,
Рашкдан жоним агар оғзимга келса не ажаб?*

Аввало, "жон" тимсолига шайдо одам — "ошиқ" қиёфаси берилиши, бундай мафтункорлик, табиий, унда рашк ҳолатини пайдо қилиши сўзни кутилмаганда ўзгача маънода қўллашнинг ажиб намунаси сифатида ҳайрат уйғотади. Қолаверса, "жон" аввал қайд этилганидек, ушшоқ аҳлининг тириклиги — дунёда борлиги, демак, муҳаббат қисмати — бахтига ёрлиги ё аксинча, "бахти уйқучи" — толеъи нигунлигининг биринчи аломати; лекин бу гал "жон"нинг "лаб"га нисбати ўзгаради: у маҳбуба зикридан ўзга сўзни унутган рақиби ("оғзи") рашкидан куйиб-ўртанади, ўзини билмай, жисм ичига сиғмай тўлғонади, нажотсиз талпинади... Наҳотки, "лаб ошиқлиги"дан бошланган рашк азоблари жонни ҳалокатга олиб борса? На чора? Гўзал ва комил (ва лекин нореал) ҳаёт орзусида, пок, идеал даражасидаги муҳаббат ҳаёлида ўлимга рози бўлиш, жонни фидо қилиш чин ошиқлар ("хавос ишқи) қисматида ажаблаларли ҳол эмас. Шоирнинг сўз санъаткорлиги шундаки, бу гал ҳам халқимизнинг "жон оғизга келди" нақлидан фойдалангани ҳолда (ирсол-ул масал усулида) латиф ва нуктадон лавҳа-образ яратади.

Қуйидаги шоҳбайтда "жон — лаб" тимсоллари табиат ва жамият ҳаётидан олинган тафсил-ташбеҳлар ("барги гул", "тарозу", "ип", "тош", "лаъл", "хозин", "миқдор") орқали ғоятда рангин, бетакрор лирик лавҳага айланади.

*Тарозу барги гул, ип риштаи жон, тош лаъл этти,
Чекарда хозини ҳикмат лабинг ёқути миқдорин.*

Шоҳбайт шарҳини мантиқан иккинчи мисрадан бош-лаш эҳтиёжи бор: "хозини ҳикмат" — кенг маънода гўзаллик яратувчиси, меъмори; "чекарда" ташбеҳи гўзалликни ўша илоҳий иқтидорга хос дид, хуштаъблик, заршунослик билан ўлчаш, баҳолаш санъатини англа-тади. Сўз маҳбуба "лабининг ёқути" хусусида бораркан, унинг "миқдори"ни аниқлашдек фавқулодда нозик ва мўъжиз жараёнга монанд нисбатлар яратиш тақозо этилади; шу тариқа, биринчи мисрадаги "тарозу", "ип", "тош" каби ўлчов воситалари вазифасини "барги гул", "риштаи жон", "лаъл" адо этиши мумкинлигидан — шоир ташбеҳларининг нозик нисбатидан ҳайратланамиз: шарқона торози учун атрулнинг ҳарир-қизил ё пушти барглари паллага ламсил қилиб олиниши, унинг сепоя шаклидаги иплари ушшоқ аҳлининг "жон риштаси"дан тайёрланиши, ниҳоят, ўша нуқра гул-палланинг бирига "лаъл"дан тош қўйиб, бошқасида мисқоллаб "лаб ёқути миқдорини" аниқлаш — булар қанчалар сирли — жозиб нозикхаёллик мевалари! Эҳтимолки, бу шоҳбайт зами-рида фақат таносиб эмас, балки ийҳом санъати ҳам яширингандир, яъни "хозини ҳикмат" хоҳишига кўра "лаъл" ва "ёқут" ўлчовлари яратган ажиб манзарагина эмас, айни чоғда, маҳбуба лабининг — гулга, яна те-ранроқ ёндашганда — жонга нисбатини кўрсатувчи маъ-но зуҳур этар...

Баъзан Навоий шоҳбайтлари шунчалар хаёлга тол-дирадики, унинг мантиқий-бадий, талқиний-тахлилий поёнини аниқлаш анчайин мушкилотга айланади. Бу, масалан, "хоса маъни" санъатига доҳилми ё "ийҳом"га-ми? Бундай камёб санъатлар билан музайян этилган байтларни, агар чуқур таҳлил қилинмаган тақдирда ҳам, бир нави шарҳлаб бериш мумкин. Балким машҳур рус шеършунослари қўллаган "полифоник образ" ёки "сте-реоскопик образ" дегани шу бўлса керак. Шоҳбайт:

*Ёр меҳмон бўлмоқ эрмиш, боринг, эй жону кўнгул,
Истарамким кўрмагай, албатта, номаҳрам юзин.*

Майли, шеърятнинг хос, нозик мантиқи тақосига кўра хаёлдаги маҳбуб — "ёр" меҳмон сифатида ташриф буюришдек тансиқ илтифот изҳор қилган экан, у ҳозир бўлган хос хонада мусулмонлик удуми бўйича мезбон-

нинг ўз одамлари — маҳрамлари қолиб, меҳмоннавозлик расмини ўташга ҳақли бўлади. Бироқ маҳбуба ҳар қандай нозик таъб меҳмондан нозикроқдурким, унга биргина мезбон кифоя қилади. Албатта, мезбон-ошиқ жону дили, жисму руҳи — борлигини нисор этиб, ўзи учун бу мислсиз саодатли дамлар азиз меҳмонда ажаб сафоли таассурот қолдиришини исташи табиий, шунинг учун ҳам бу мулоқотга ёлғиз ўзининг сирдоши "кўнгил"ни, дарддоши — "жон"ни тақлиф қилиши мумкин... Бордию биз истаганча бўлиб чиққан чоғда ҳам гўзал лирик лавҳа шаклланар эди. Не ажабки, Навоийнинг хос таъби-назари учун бундай нисбатлаш жўндай кўринади. Шоирнинг қаҳрамони — ошиқ Навоий "боринг" ишораси билан ҳатто ўзининг "жону кўнгли"ни "номаҳрам"лар қаторига қўшади (беихтиёр улуг сўз санъаткорининг: "Шу таъби номавзун билан бечора шоир бўлғуси" мисраси ёдга тушади, Навоийнинг биздек "бечора" мухлислари ҳам шеърый дидимизнинг, ҳар қалай, "номавзун" ва нотаомлигидан беихтиёр ҳижолат чека бошлаймиз). Ваҳоланки, бу таажжуб эмас, балки ҳайрат, таҳсин ҳисларига лойиқ бир ҳол: эҳтимол, ошиқ Навоий "жону кўнгул"нинг ҳажр қийноқлари қолдирган асорати — хасталиги, бедор ва беқарорлиги, ҳатто Мажнунсифат девонаворлиги, исёнкор, мастона қиёфаси ёки, аксинча, паришону лол, хоксору ҳақир ҳолатидан ёр қилар, уларни маҳрам мулозимликка номуносиб деб билар... Эҳтимол, ошиқнинг ўзи "ёр"ни улардан рашк қилар, "жон" билан "кўнгил" ўзаро рашк қилишларидан ҳадик сақлар... Демак, "ёр"нинг ташрифи учун фақат маҳрам мезбон эмас, маҳрамлар маҳрами бўлган сирли-ғойиб мезбон, эҳтимол, ошиқнинг ўзлиги ё руҳияти муносиб топилиши мумкин. Зеро, бундай меҳмоннавоз мулоқот мутлақо пинҳоний бўлиб қолиши керак (ошиқнинг "жону кўнгли" ҳам сир сақлай олмаслиги мумкин: "Элдин андоқ ёшурун истармен ул хилватниким, Кўнглум андин воқифу жоним хабардор ўлмағай"). Бундай мўъжиз, сирли-ғаройиб тасвирдан кузатилган мақсад, аввало, ошиқ учун, майли, хаёлдаги "ёр" ташрифи — "меҳмон"лигидан ортиқ бахт йўқлигини таъкидлаш, сўнгра, унинг "юзи"га беқиёс ва юксак руҳий-илоҳий маъно бериш орқали "абдий мавзу" — муҳаббат

ҳақида янги, тутилмаган шеърӣ образ яратишдан иборат.

Бошқа бир ғазалда лафзан "ёр — меҳмон" зикр этилмаса-да, руҳан унинг қанчалар интизор бўлиб кутилган азиз сиймоси, бу ташрифнинг жаҳон хазинасига бергувсиз баҳоси аён сезилиб туради. Байт:

*Кўнглума кирганда пойандоз эди жон пардаси —
Жисму жондин ўзга садқа ё закоти йўқ эди.*

Халқимизнинг азиз ва тансиқ меҳмон, бирор табар-рук зот, хусусан, янги келин-куёвлар пойи қадамига пойандоз ёзишдек чиройли ва хайрбод удуми, шунингдек, ислом динидаги закот, садақа беришдек меҳр-шафқат шартлари ишқий кечинмалар оламига кўчирилади, бундан бағоят нафис ва нуктадон шеърӣ манзара яратилади: маҳбубанинг ҳаёлий сиймоси ошиқнинг кўнгил уйи остонасида пайдо бўлиши мўъжизгаройиб бир суврат сифатида ҳайратбахш (этибор беринг-а: лоларуҳнинг ҳаёлий тимсолию шайдо кўнгил уйининг остонаси!). Унинг ошиқ кўнглидаги ажаб сирли-сеҳрли рафторини ҳам, "жон пардаси"нинг "поёндоз"га айланишини ҳам ғойиб ва ғаройиб руҳий манзара тарзида тасаввур қилиш мумкин. Лирик лавҳа-образнинг санъат нуқтаи назаридан бунчалар нафис шаклга кириши ("поёндоз эди жон пардаси" — ҳам жисм, ҳам жон рамзи), шеърӣ мантиқнинг ҳаёт тафсиллари англатган маънога нисбатан фавқулодда имкониятларни тасарруф этиши ажабланарли ҳол эмас (чунончи, "садқа", "закот" миқдори кишининг мол-дунёсига нисбатан жуда аҳамиятсиз, жузъий бўлгани ҳолда, ошиқ уларга ҳаёти билан тенг баҳо қўяди): "Жисму жондин ўзга садқа ё закотим йўқ эди". Бу мисрада Навоийнинг қаҳрамони — ошиқнинг олами: ўзлиги, муҳаббат этиқоди, саховати, фидойилиги — бутун дунявий ва илоҳий қирралари билан мужассам аксини топган.

"Жон" тимсоли хоҳ ошкор, хоҳ пинҳоний бўлсин, кўпгина маъноларни ифодалаб келиши мумкин. Шоҳбайт:

*Улки айлармен ғами ҳажрида жон бирла видоъ,
Кош жондек айласа бу нотагон бирла видоъ.*

Ҳаётда анча-мунча аччиқ-чучук, иссиқ-совуқни кечирган ва бундан сабоқ ола билган донишманд одамлар умрни, соғлиқ-омонликдек бебаҳо давлатни айрича эъозлаб айтган ибратли ҳикоятлари, ҳикматомиз сўзлари интиҳосида инсон учун жон қанчалик лазизу азиз бўлса, шунчалик ғанимат ва омонат эканини, нечоғлик оғир бўлмасин, вақти-соати келиб у билан видолашадиган дақиқаларни, яъни ўлим ҳақлигини эсдан чиқармасликка даъват этишлари бежиз эмас. Одамзод ўша... сўнгги дақиқаларда қандай руҳий ҳолатни кечирази, қисмат унга қандай ўлимни раво кўрази? Навоий мана шу энг мушкил руҳий-драматик ҳодиса ҳақида одам ваҳмдан чўчимайдиган, валиларга хос руҳий сергаклик, санъаткор соҳирлиги билан ёруғ мунг ифодаси бўлган умумлашма-лирик образ яратади: шоирнинг улуғ Навоий шахсиятидан том маънода руҳий, маънавий унсурларни олган қаҳрамони — ошиқ муҳаббатдек қутлуғ эътиқод йўлида жонни фидо қилиш қисматда борлигини яхши анлагани учун "ҳажр ғами" олиб келган давосиз хасталик билан сўнгги олишув — жон таслим қилиш дақиқаларини имон билан, кўнгил равшанлиги, руҳ поклиги билан қаршилаши ва кечирishiга шак-шубҳа йўқ. Лекин унинг ягона истаги шуки... Байтнинг жозиба сири иккинчи мисра замирига жойланган: хусусан, "кош жондек..." сўзларининг маҳбубага нисбатида умид, илинж, илтижо, муножот, киноя, маломат, алам, армон хислари, хаёллари мужассам ифодаланган. Хуллас, "видоъ" тимсолининг иккинчи мисрадаги такрорий маъноси ("...бу нотавон бирла видоъ") орқали моҳиятда инсоний туйгуларнинг авж пардаси бўлмиш мунгли оҳанг сўзга илоҳий рағбат билан ёндашиш натижасида бошқача руҳ касб этади — "видоъ" образи ҳазин мотамсаролик эмас, муҳаббатнинг ўлмаслиги рамзига айланади.

Юксак, фидойи ишқ ғоясини тараннум этишда "жон" ташбеҳ-тимсоли ғазалдан-ғазалга ўтувчи кўчма-сайёр ҳодисалардан биридир. Чунончи, "хаста жон" образини ўнларча байтда учратиш мумкин. Шоҳбайт:

*Лабингға қайси тил бирла фидо дей хаста жонимни,
Анга жоним фидоким, жони лаълингға фидо бўлди.*

Аввалги бир пайтда: "Лаълиға жонимдин ўзга жонни қурбон айлама" деб илоҳий қудратга ёлборган ошиқ бу гал: "...Қайси тил бирла фидо дей..." каби мушқилотга — қаттиқ андеша изтиробига тушади. Нега?...Жоннинг хасталиги маҳбубанинг бемехр ва бераҳмлиги туфайли, у солган ҳижроннинг ғам-андуҳлари оқибатида юз бермаганми? Йўқ, бу ерда бошқа нозик нуқта бор. Ошиқ учун эзгу армон бўлган жон фидо қилиш ўша бераҳм, бевафо маҳбубада қатрача бўлсин нохуш кайфият туғдирмаслиги керак (улуғ санъаткор оғир хастанинг тириклик нишони сўнаётган, ажал шарпасидан музлаб бораётган ҳолатига ишора қилади). Ҳолбуки, сўз маҳбубани сескантириши, қўрқитиб юбориши мумкин бўлган тан хасталиги эмас, жон хасталиги устида боради (бу хусусда баҳс бўлиши мумкин эмас: ҳаёт бошқа, шеърият бошқа; унда Масиҳсифат маҳбуб лабига фақат жон фидо қилинади). Навонийнинг қаҳрамони — бағоят даражада шикаста дил, меҳр-шафқатда беназир ошиқ маҳбубини шунчалар аяб-авайлайдики, унга "хаста жон"ни асло раво кўрмайди. Демак, жон хасталигидан маҳбубанинг сесканиши ё қўрқиши эмас, унинг ҳусни каби нозик кўнгли ранжиши, озор топиши мумкинлиги ошиқни ортиқ хавотирга солади. Шунинг учун жонини ушшоқ аҳлидан (эҳтимол, маҳбуба илтифотига мушарраф бўлган рақиблардан) бири — бахтиёр фидойига фидо қилишга рози. Шу тариқа "жон", "фидо" тимсоллари ҳар бири уч бора қўлланиб, ажаб бир лирик манзара яратилади. "Хаста жон" образининг яна бошқача намунасини кузатайлик. Байт:

*Кўнгулум олиб бордингу қолмиш манга бир хаста жон,
Ҳар қачон келсанг Навоий топишур қолгонни ҳам.*

"Тахайюл мулкининг султони" — улуғ шоирнинг юзларча ғазалларида аён сезилиб турадики, маҳбуба фақат ошиқ хаёлида жонланади, унинг кўзида, кўнгил ва тасаввур кўзгусида жилваланади. Аксари шўх болалар каби қарор ва қўним билмас ўша гўзал беихтиёр мўъжизадай пайдо бўлиб, лаҳза ичида кўнгилни асир қилгану қандай ғойиб ҳайъат билан келган бўлса, шундай шўх-ўйноқи рафтор билан "борган". Биринчи мисранинг жозиба сири ҳам шундаки, маҳбубанинг

келиши ошиқ учун фақат қувонч ё фақат ҳасрат аломати эмас: мантиқан жон ўз мунисидан — кўнгилдан айрилиб, уни қўмсаб "хаста"ланиши табиий бўлса-да, муҳаббат савдосида кўнгил олиш — кўнгил бериш тақдир ришталари билан боғланиш демакдир. Шу тариқа "кўнгул олиб" образи зоҳирий ва ботиний маънолар (тажнис санъати), "бординг — келсанг" (тазод), "қолмиш — қолгон" ташбеҳларининг ўзаро уйғун ҳолати (таносиб) шоҳбайтга истиоравий рангинлик, ўзгача жозиба бағишлайди.

Бошқа бир ғазалда ташбеҳлар, тамсиллар нисбати ўзгаради, жумладан, "жон" тимсоли кутилмаганда фалсафий теранлик касб этади. Байт:

*Баҳо бу бенаводин гар қабул айлар эсанг, бордур
Бирига — гавҳари жоним, бирига — нақди исломим,*

Ошиқона ғазал таркибидаги бу байтга орифона — фалсафий ҳукм ва баҳо мезони билан ёндашса бўлади. Не ажабки, шоирнинг чорасиз, ғарибу бенаво қиёфадаги қаҳрамони (ошиқ, ориф, қаландар) тириклик маъносини идрок қилишда бу фоний дунёнинг энг комил, солим, покдомон зотлари қаторида туради. Чиндан ҳам хоҳ ошиқ, хоҳ ориф, хоҳ қаландар учун дунёда икки нарсаси — жондан ва имондан ортиқ нима бор? Унга яна нима керак? Навоийнинг ўзи, унинг буюк салафлари ҳам шундай чин эътиқод ва эътимод билан яшамаганларми? Демак, бу шоҳбайтдаги "гавҳари жон" мафҳуми кўлами кенг, яъни бошқа терма байтларда уйғун ва мутаносиб келган "кўнгил" (шунингдек, дил, ботин, хотир, руҳ, сийрат, ҳол маънолари) билан "жон" тимсоллари ўртасида маълум муштараклик бор; "нақди исломим" образи моҳият эътибори билан фақат мусулмонлик эътиқоди доирасида қолмай, Навоийнинг илоҳиёна фалсафий хаёллари, умумбашарий маданият илдишлари билан боғланган теран, бой маънавияти билан боғлиқ, ҳеч кимникига ўхшамаган бир оламни ўзида мужассам ифодалашига шубҳа қилиб бўладими (мутафаккир шоир шеъриятида, жумладан, ғазалиётида "дин", "ислом", "мусулмон", "оят", "ҳадис" каби ташбеҳ-тимсоллар фавқулодда кенг, чуқур, кўпқиррали маъноларда келган байтлар озми)?

Навоий, балким "тенгри эҳсони" бўлган хуш кайфийат, руҳафзо ҳаёл оғушида аҳён-аҳёнда бир бўлса-да ўзини ғам-андудан фориғ, ҳасрат-надоматлардан узоқ, шодмон масканда кўради, кўнглида шахсий хулқ-ахлоқ таомилига, одоб-ҳаё тарзига зид ҳолда, масалан, "ишрат туни" ҳақида ("Белиға чирмашурда шавқнинг ифроти чоғинда") шўх оҳангларда ҳам байтлар битишга мойиллик уйғонади. Шоҳбайт:

*Юз ишва бирла боқибон, жонимга ўтлар ёқибон,
Лаб тишлабон, кўз қоқибон, тиргуздию ўлтурди ваҳ.*

Мусажжа санъати (ички қофиялар) билан мавзуну музайян этилган бу байтда халқона қувноқ оҳангларга шеърый сайқал берилади; зоҳиран оҳангдошлик касб этган сўзлар нафақат маҳбубанинг шўх-шаддот, ғамзаю ишваларга бой (яллачи-ўйинчи, дуторчи-нағмасоз қиз-жувонлар сажиясига хос жўшқин-қайноқ), ишқ-вафо бобида ўша-ўша парвосиз характери чизилади. Яна ажаброқ ҳол шундаки, маҳбубининг қош-кўз, юз-лаб (шунингдек, байтда зикр этилмаган бўлса-да, айниқса, шарқ раққосаларига хос қадди-қомати, бутун вужуди билан қилган) ҳаракатлари, шубҳасизки, ошиқ ҳолатига ўз таъсирини ўтказди. Шу жиҳатдан "жонимга ўтлар ёқибон" образини — ўзича, "тиргуздию ўлтурди ваҳ" лавҳасини — ўзича талқин қилиш, уларнинг ҳар биридан кузатилган маънолар — зиддиятли руҳий кечинмалар, чунончи, мафтункору беқарор ҳолат билан кучли рашк туйғуси, "шавқнинг ифроти чоғи" — васл иштиёқи билан муқаррар айрилиқ ваҳми — изтироби ҳақида аниқ, жонли тасаввурга эга бўлиш мумкин.

Юқоридаги сингари шўхчан кайфийат яна бошқача оҳанг, халқона лутф — сўз назокати билан ифодаланиши мумкин. Шоҳбайт:

*Муяссар ўлмади, жон бермаку лабин ўпмак,
Нединки қолмади жоним они унутқунча.*

Қисматнинг ажаб ўйинини кўрингки (ё бу фақат сўз ўйини ҳосил қилган бадий жозиба холосми), ошиқ ўзининг эзгу истагига эришмоқ — муродига етмоқ учун шунчалар жафо чексаю маҳбубининг розилигини оларман, яъни "лабини ўпарман" деб (бусиз "жон бермак"

имконсиз ва маъносиз ҳам) урина-урина уни кўндиргунча жонида "жон қолмаган" бўлса! Биз, албатта, Навоий шоҳбайтлари гўзал ва илоҳий ҳаёл маҳсули эканини биламиз, аини замонда бунини яхши биладиган туриб: "они унутқунча жоним қолмади" сўзлари реал ҳаётдан — бир умрга аҳду паймон қилишган, лекин то шаърий қовушмоқ кунини — никоҳ кечасигача сабр-тоқат, ҳаё-иба ҳисларига содиқ қолган чин мусулмон фарзандлари — йигит-қизлар (Навоий йигитлар ҳаёсинини васф этиб махсус газал битгани бежиз эмас) "тажрибаси"дан олинганига шубҳаланмасан бўлади. Бундаги бадиий мантиқнинг нозиклиги шундаки, ошиқ ўз жонининг фидо қилишдек васл орзусига "муяссар ўлмади", демак, "жон бермаку лабин ўпмак" мудом армон бўлиб қолди...Агар бундай алампнок интиҳого фақат халқнинг образли сўзи ("жоним қолмади") асос қилиб олинадиган бўлса, эҳтимол, яна Масиҳсифат маҳбубининг шафқатига умид боғласан бўлар (аввалги байтдаги "тиргуздию ўлтурди ваҳ" сўзлари бундай даъвонинг тасдиқлаши мумкин). Байтдан маҳзунлик эмас, аксинча, хушнуд кайфият, завқбахш таассурот туғилиши сабаби ҳам шунда эмасмикин?

"Жон" ташбеҳидан халқ истиоралари, тажнислари орқали ҳам ҳазин, ҳам нашъали лирик лавҳа яратилиши мумкин. Байт:

*Эй Навоий, етгай ул ойга фиғоним дер эдим,
Оҳким то очти юз — жон етти афғондин бурун.*

Яна маҳбубанинг ҳаёлий тимсоли: у осмондаги ой қадарли олисликда, аини чоғда шоирнинг қаҳрамони — ошиқ юрагидаги ҳасратлар шу даражага бориб етганки, унинг ошкора изҳори — фиғони самоларга ўрлаши, аксадолари еру кўкни ларзага солиши мумкин. Бироқ кутилмаган тарзда, гўё булут ортидан ярақлаб ой кўрингандай, лоларуҳ юзидан пардани олдию ошиқ ҳушидан кетди (Фарҳоду Мажнун каби хос ошиқлар неча бор кечирган мунгли манзара!). Шоҳбайтдаги ажиб оҳанраболи, латиф образ — "жон етти афғондин бурун" сўзларида табиатга хос товуш тўлқинлари, йўқ, нур одимлари тезлиги билан инсон ҳиссиёти, ҳаёлотини ва руҳиятига хос ҳолатлар суръатининг нозик нисбатидан бетакрор лирик лавҳа, руҳий манзара яратилади.

Сўзнинг шу тариқа бадиий тароват, халқона сайқал топиши туфайли байт мазмунидан англашилган фожеъ-махзун ҳол гўё унутилади, беихтиёр ошиқона хаёлларнинг нозик шеърий-муסיқий талқини — фақат Навоий қаламига хос нуктадон ифода сеҳрига бериламиз.

ЎН САККИЗИНЧИ МАҚОЛАТ

"КЎЗ ЛАВҲИ"ДА АКС ЭТГАН ОЛАМ

То хаёлинг кўздадур, кўз уйи гўё Каъбалур,
Ким туруб атрофидин киприкларим айлар намоз

"Кўз" тимсоли — ғазалиётда, эҳтимол, "кўнгил" образидан кейин энг кўп тарқалган ҳодиса. Фақат кўз таърифида битилган ғазаллар бор; аксарият у кўнгил, жон, юз, хол мажозлари билан таносиб усулида келиб, маҳбубанинг "ҳусни ва нози" ёки ошиқнинг "арзи-ниёзи" — дард-ҳасратларини ифодалайди. Айни чоғда "кўз" рамзий образи умуман бадиий сўз, шеърий тилнинг мўъжаз-миниатюр тасвир объекти доирасида ғоят нафис, теран лирик лавҳалар, руҳий манзаралар яратиш санъати ҳақида, аниқроғи, шоирнинг ижодий даҳоси, хаёл фазоси, индивидуал сўз туйғуси ҳақида аниқ, ёрқин тасаввур уйғотиши мумкин. Шоҳбайт:

*Неча ул чеҳрани кўз лавҳида тасвир этайин,
Ани кўрмакка бу суврат била тадбир этайин?..*

Бу байтда хаёлот, хотирот лавҳалари орқали шеърий "суврат" — образ яратиш жараёни мўъжаз, сирли-

гаройиб объектга — кўз қорачигига кўчирилади. Бу — оламни қатра ичига жойлаш санъатигина эмас. Умуман, халқ қўшиқларида, хусусан, классик шеъриятимизда, жумладан, Навоий лирикасида "кўз", "қош", "мулҳон" ташбеҳлари воситасида ишланган бири-биридан нафис қанчадан-қанча миниатюр образлар мавжуд. Юқоридаги шохбайт халқнинг сўз хазинасига том маънода ижодий ёндашиш намунасидир. Байтнинг шарҳи бу даъвони бир қадар далиллаши мумкин: шоир қаҳрамонининг хаёл кўзгусидан нари кетмаган, ҳуснию нозу истиғноси, бераҳм ва ситамкорлиги билан танҳо бўлган маҳбуби... кўз қорачигида пайдо бўлади-да, ошиқнинг ҳажр изтироблари, соғинч туйғулари билан гўё ўйнашаётгандай, унинг сабру саботини синаётгандай ўз ғамзаларини қўймайди. Шоир-мусаввир эса бу жон офати — малакнинг шу мўъжаз-қатра маскан ичида ("кўз лавҳида") лоақал бир неча лаҳза туриб беришини, ана шундай безовта дақиқаларда гўзаллик яратилишини истайди. Одатда рассом-лаввоҳ ипак қоғозгами, бошқа нафис матогами лавҳа чизгуч эди, илоҳий қилқалам соҳиби — Навоий ўз кўзининг қорачигидан лавҳа чизишда фойдаланмоқчи! Ва ўша орзу "суврати"га боқиб, бу гаройиб томошадан кўнгилдаги муҳаббат гуссаларини бир қадар ёзмоқ бўлади... Ажабо, бу байтда "неча" сўзига айрича бадиий-мантиқий эҳтиёж сезилган. Демак, бунда нафақат ошиқ-мусаввир учун "кўз лавҳида" суврат чизиш осон эмаслиги таъкидланади, балки бу — шайдо кўнгил тўладиган, ташна руҳ таскину қаноат топадиган комил бир суврат бўлмоғи керак. Мазкур миниатюр образнинг бошқа жиҳати — нозик бадиий қирраси янада ҳайратбахш: Навоий ўз қаҳрамони — ошиқ кўзлари қорачигида гойибона акс этган маҳбубининг гўзалликда беқийс тасвири орқали унинг жонли-бетакрор сиймосини "кўрмакка тадбир" излайди. Бу имконга сигмаган бир ҳолатдан фавқулудда имконият яратиш санъатидир.

Ғазалларнинг бирида "кўз лавҳи" кўнгил тимсоли билан ўзаро таносиб келиб, маҳбуба ёди билан боғлиқ беҳудуд дарду ҳасратларни ифодалашга хизмат қилади. Байт:

*Гарчи тўқди қон кўзум сенсиз ҳамон, кўнглум ҳамон,
Не кўнгулдин бир замон чиқдинг, не кўздин бир замон.*

Таносиб ва тарди акс санъатлари билан мунаққаш этилган бу байтда ("кўз", "кўнгил" рамзлари — таносиб бўлса, уларнинг ўзаро ўрин алмашиб такроран келиши — тарди аксдир) ҳаёлдаги маҳбубанинг "ҳусни ва нози" билан боғлиқ тасвири — ўзгача тимсоли аниқ кўринмагани ҳолда, ошиқнинг пурзиёд дард-ҳасратлари "кўз" — кўнгил" образлари доирасида бутун ҳиссий тугғени — руҳий ларзалари билан чизиб берилади: гарчи ошиқнинг кўзлари ёрсиз ("сенсиз") ўтган тўзимсиз ҳижрон ситамларидан туну кун хуни бийрон йиғлаган, кўнгли бағир қони билан тўлган, пораланган бўлса-да, маҳбубанинг муборак ёди уни "бир замон" — дақиқа ҳам тарк этмаган. Зеро, ошиқ унинг, майли, ғойибона тимсоли билан тирик: токи жисмида жони бор экан, ёр ҳаёли сиранири кетмайди, унинг учун ҳаётнинг маъноси ўзи шу. Яна аниқроғи, ошиқнинг тириклиги, умиди, нажоти — мўъжизакор ҳаёл қудратидан. Акс ҳолда, қон ёшга тўлган кўзлар қорачиғи ёр сувратини акс эттиришга, қон ютган кўнгил ёр сийратини ўзида жо этишга қодир бўлармиди?.. Шу тариқа, улуғ шоир ўз эътиқодига кўра, васлсиз муҳаббат туйғуларига илоҳий маъно бергани учун, бу кутилмаган шەърий мантиқ бизни ажаблантирмайди, балки шавқу ҳайратга солади. Гарчи дунёда тимсоли кам бўлса-да, чин муҳаббат — дард аҳлининг қисматиға, унинг бахтли ё фожеъ интихосидан қатъи назар, эътимод ва умид ҳисларимизни оширади, иложсиз зиддиятли ўй-ҳаёлга толдиради. Бу Навоий даҳосининг, аввало, чексиз маънавий-руҳий таъсир кучидан далолатдир, қолаверса, шоир камида беш аср муқаддам ижодий истифода этган сўзлар то ҳануз ўзининг халқчил пурмаъно соддалиги, табиий, тоза таровати, мусиқий равонлиги, эркинлиги, ифодавий-таъсирий назоқати билан жазб этади (тасаввур қилинг-а: ошиқ Навоий орзу қилган, ҳаёлида бунёд этган маҳбубнинг севимли чехраси на кўнгил — ботиний дунёдан, на нигоҳ — зоҳир кўзгусидан бир дақиқа бўлсин "чиқмаган"! Ўша кўнгил, ўша кўзлар тортган, эҳтимол, бир умр давом этган алам-ситамлар зиддига!). Фақат бадий сўз, шەърий санъат соҳиригина оддий истеъмолдаги ибораларга шундай бемалол, эркин, бевосита муносабатда бўлиши мумкин. Фақат илоҳий қалам соҳибигина

сўзнинг чексиз бадий-образли имкониятларини шунчалар аниқлиги, рангинлиги, ўзига хослиги билан инкишоф этиши мумкин...

Бошқа бир ғазалда "кўз лавҳи" фавқулодда теран ва жозиб шеърӣ объектга айланади. Шоҳбайт:

Ёрур холинг хаёлидин оқоргон кўзларим, гўё

Кўюбтур килки сунъ ул қуқтани кўзлар қаросидин.

Бу байт, умуман, хоса маъни (хос, камёб маънолар) санъати билан, шунингдек, таносиб ("хол", "нуқта") ва тазод ("оқоргон кўзлар" — "кўзлар қароси") усуллари асосида ишланган. Хоса маъни санъати етакчи, белгиловчи мавқеда туради, сабаби, хаёл образининг бадий бутунлигини таъмин этади, кейингилари унинг доирасида келиб, асосий шеърӣ усулнинг зарур унсурлари сифатида хизмат қилади. Шоҳбайтга "хос маъно" — нуктадонлик бахш этган бадииятни тадқиқ этиш учун, шубҳасиз, унинг мундарижасини шарҳлаб ўтиш жоиз: Навоийнинг қаҳрамони — ошиқ фақат ҳажр дарди изтироблари — кўз ёшлари селобидан, узлуксиз, "зор-зор йиғлаш" асорати туфайлигина кўзларига оқ тушмаган. Бу ҳол, моҳиятда, севги қисматининг хоҳиш-иродаси билан юз берган бўлса не ажаб? Нега бўлмаса азал мусаввирининг қилқалами ("килки сунъ") Навоий хаёл қилган орзу гўзалининг тасвирини чизишга чизгану, унинг образ-портрети чизгиларига мутаносиб, ғаройиб ва жозиб нуқта — хол яшашга келганда қийналган, бунинг бирдан-бир муносиб шакл-шамойили, ранг-тусини табиий хилқатнинг турфа хил унсурлари орасидан ахтариб тополмасдан...ниҳоят, ўша матлубу муборак хол учун ошиқ кўзининг қорачиғини лойиқ топган!.. Ахир бечора ошиқ хаёлдаги маҳбубнинг холини тасаввур қилган соғинч дамларида ғойибдан кўзлари нурланиши сабаби шундан эмасми?.. Шу тарзда улуг шоирнинг илоҳий қилқалами "хол" билан "кўзлар қароси"нинг нозик нисбатидан моҳият эътибори-ла чуқур руҳий-драматик, бадиият нуқтаи назаридан камёб рамзий образ яратади. Албатта, "кўзлар қароси"нинг холга нисбати — зоҳирӣ ўхшашликнинг ўзи қанчалик нафис бўлмасин, моҳиятда бу хос маънолар образи орқали муҳаббатда чин фидойилик ғояси — қисмат насибаси олдида шикасталик, ўзаро вафодорлик эътиқоди улуғланади. Ва

аксинча, бу нотекис ва нотаом дунёнинг худбин манфаатлар домига тушган, ҳақиқий муҳаббатнинг дарди ва қувончидан беҳабар, бегона, қалбан ва руҳан сўқир, маҳдуд бандаларини зимдан фош этаётгандай бўлади.

Бошқа бир ғазалда "кўз" тимсоли таносиб ("юз" рамзи билан уйғунлашган ҳолда келиши) ва тарди акс (икки ташбеҳнинг ўзаро ўрин алмашиб такрорланиши) санъатлари воситасида шаклланади. Байт:

*Эй қаро кўз, бўлмас ул юз шавқидин юздин бири,
Кўз қаросидин агар юз нома таҳрир эткамен.*

Байт шарҳини "Эй қаро кўз" рамзий хитобнинг бадий-мантиқий ўрнини билишдан бошлаш эҳтиёжи сезилади. Бу — маҳбубнинг "юзи шавқи"дан жўшиб илҳомланган ошиқнинг унга муҳаббатномалар битиш истаги, иштиёқи тақозоси; зеро, улар оддий номалар эмас, фақат ошиқнинг "кўз қароси" — сиёҳи билан битилиши керак. Айни чоғда ошиқ кўзининг сиёҳга — қора ранга нисбат берилиши бежиз эмас: маҳбубанинг "юзи шавқида" битиладиган номалар фақат дард-ҳасрат тўла мазмун билан эмас, ҳайъати — кўриниши билан ўша "қаро кўз" лоларуҳга ҳамранг, ҳамжинс бўлсин. Қолаверса, бу гал сўз — маҳбуба латофати таърифида эмас (бунга қалам ожиз!), балки "ул юз" туфайли ошиқ қалбида, тафаккурида уйғонган туйғулар, ҳаёлларни таашшуқнома тарзида қоғозга тушириш устида. Ҳар бир сатри, жумласи, эҳтимол, ҳар калимаси замирида қанча сирли-маҳрам, дарднок кечинмалар, ўйлар, қанча қувонч, армон туйғулари жойланган "юз нома таҳрири" ҳақида. Аслида у номалар нафақат кўнгилда янги уйғонган "ул юз шавқи"нинг; айни чоғда кўпдан ошиқ оромини бузган соғинч, алам, озор, армон, умид, илинж ҳисларининг ҳам изҳори бўлмаслиги мумкинми? Йўқ, бу номалар фақат бир боқишда Мажнун аҳволига солган ўша юз ҳақида бўлганда ҳам, кўнгилда мавжланган шавқу рағбатнинг лоақал "юздин бири"ни ифодалай олмайди... Шу тариқа, Навоийнинг "тахайюл мулки" — ҳаёлот, хотирот фазосида "юз шавқи", "кўз қароси" (анъанавий ташбеҳ-иборалар), "нома таҳрир этиш" (шахсий муносабат, мулоқот тафсили) ёрдамида қадим муҳаббат қиссасининг янги бир заррин саҳифаси яратилади.

Навоий ғазалиётида кўпинча анъанавий "қаро кўз"

тимсоли "қаро бахт" рамзининг муқобилига айланади (тажнисдан кутилмаганда тазод ҳосил бўлади). Байт:

*Гар ямон ҳолимеа кўз солмас, ажаб йўқим эрур,
Ул қаро кўзлар қаро бахтим масаллик уйқучи.*

Сўз маъноларининг ўзаро зиддиятли нисбатидан (бир йўла уч ҳолатдаги тазод усули: "ямон ҳол" аксига бепарво, эътиборсиз муносабат; "қаро кўзлар" билан "қаро бахт", уйқучи кўзлар билан уйқучи бахт) шу қадар мухтасар, ёрқин, жозиб манзара чизиладики, бунинг сабабияти — моҳиятида фақат Навоий англаб етган ҳақиқат — бахтсиз-фожеъ муҳаббат қисмати ётади. Чиндан ҳам ушшоқ аҳлининг ғоятда ачинарли — "ямон ҳоли"ни ҳатто яхши, комил, фозил, солиҳ одамлар ҳам кўра-била туриб, деярли уларга эътиборсиз қарайдилар. Нега ахир? Ачиниш, меҳр-шафқат ҳисси, ҳамдардлик, мурувват яхшиларнинг чин инсоний, бирламчи сифати эмасми? Улуғ гуманист шоир ҳаётнинг меҳр-шафқатдан ҳам кучлироқ ва қаттолроқ қонуни — муҳаббат тақдири, аниқроғи, муҳаббат идсалининг тақдири бахт тушунчаси билан уйғун эмаслиги ҳақидаги аччиқ ҳақиқатдан баҳс очади. Асли ошиқ "бахтининг уйқучи"лиги қисматга битилган экан, "ул қаро кўзлар" — маъшуқанинг ширин уйқудаги ҳолатида нима гуноҳ! Шу тарзда "қаро кўзлар"нинг зоҳиран оғир-маҳзунлиги сезилмаса-да, моҳиятда теран фалсафий-лирик образи яратилади.

Фақат лирик шеъриятга хос миниатюр-рамзий характердаги кўз образи "мардум", "хол", "нуқта" сингари ташбеҳлар билан турли санъат (таносиб, тадриж, талмеҳ, тазод, тажнис, ирсол, ифрот, иғроқ, ийҳом каби) — шеърий усулларда ўзаро боғланиб келиши, бундан бир-биридан нозик, рангин лирик манзаралар туғилиши мумкин. Байт:

*Айламас кўз мардуми ҳаргиз қўёи ичра ватан,
Они дей олмонки, холи анбарафшонингча бор.*

Навоий ғазалиётида ошиқ кўзининг қорачиғини маҳбуба холига ташбеҳ этиш орқали фавқулодда теран ва нафис лавҳа-образлар чизилган шоҳбайтлар оз эмас (улардан бири юқорида шарҳлаб ўтилди: "ёрур холинг хаёлидин..."). Бу сафар шоир тазод санъати асосида

муқобил-полемиқ характердаги шундай лирик манзара яратади: "кўз мардуми... қуёш ичра ватан айламас" экан (бунга ақл бовар қилмайди), ошиқ кўзи қорачиғини қай тил билан маҳбуба холига қиёслаш, унга тенглаштириш мумкин? Ҳолбуки, уларнинг зоҳирий ўхшашлиги ҳам ("кўз мардуми" — "холи анбарафшон") ўз нозиклиги билан жозиб ва ҳайратбахш эмасми? Демак, Навоий кузатган мақсад ўзгача: чиндан ҳам маҳбуба холида илоҳий сеҳр бор, акс ҳолда, бу мўъжизакор нуқтани унинг қуёшдек юзидан қандай билиб, илғаб олиш мумкин! Шоир қаламининг қудрати шундаки, байтда маҳбубанинг юзи билвосита (очиқ айтилмасдан) қуёшга тамсил этилади, шунинг учун уларнинг бири ошкор ("холи анбарафшон"), бири яширин ҳолда (биринчи мисрадаги "қуёш" шубҳасиз, маҳбуба юзи — рухсорига ҳам ишорадир), ўзаро рақобат қилаётгандай таассурот қолдиради...

"Кўз мардуми" — кўпгина ғазалларда учрайдиган образ. Лекин унинг қанчалик рангин, бетакрорлигининг яна бир намунасини кузатиш мумкин. Байт:

*Ашқдин юз сари чун зоҳир қилур дурри самин,
Гўйиё кўз мардуми ғаввос эрур, уммон кўзим.*

Ҳижрон кечалари ошиқ кўзларидан аста қалқиб чиқиб, қатра-қатра ҳолда "юз сари" намоён бўлган кўз ёшлари аввал "кўз мардуми"нинг "ғаввос"га, сўнгра, унинг "уммон"га, уммон қаридаги "дурри самин"га нисбати (силсилали ташбеҳ санъати) тарзида қанчалар мўъжизакор лирик манзара ҳосил қилади! Кўзлар — бамисоли уммон ("уммон кўзим"), унинг қорачиғи — баҳр тубига-шўнғиб, сув остидаги барча хавф-хатарларга юзма-юз борган қадимий ғаввос (улар ҳозирги ҳамкасбларидан фарқли ўлароқ муҳофаза воситаларисиз ишлаганлар; хабашни экватор қуёшидан асрагувчи маҳсус тери қатлами — пигмент каби, ғаввос кўзларида ҳам шароит табиий парда битган), кўз ёшлари — "дурри самин" — энг қиммат гавҳар қатралари. Демак, кўзнинг, хусусан, ошиқ кўзларининг уммонга ўхшатилиши — бу кўнғил теранлиги, руҳий дунё чексизлиги аломати. Иллю, асл дур уммон қаъридан олингани каби, муҳаббат ёшлари қалбнинг тубидан, унинг пинҳоний мавжларидан, ларзаларидан чиқади. Бу кўз ёшлари — "дурри

самин", унинг бунёдкори — "кўз мардуми" тимсоли орқали ошиқона кечинмаларга Навоий берган юксак шеърӣ қиммат намунаси́дир.

Ғазалларнинг бирида маҳбуба тимсоли ошиқнинг "кўзлари боғи"да намоён бўлиши хаёл қилинади. Бунинг учун шоир мувозана (параллелизм) санъатини қўллайди — инсон ҳолати табиӣ манзара орқали кўрсатилади. Байт:

*Шўхликтин буки боғ ичра тиларсен ўйнамоқ,
Кўзларимнинг боғи серобинда бир ҳам ўйнагил.*

Бир одамнинг юзма-юз турган (шубҳасиз, дилдан яқин, севимли, мунис, эҳтимол, кўп соғинтирган) иккинчи одам кўзлари қорачиғида жонланиши — миниа-тюр акси ажабланарли ҳол эмас. Кўз гавҳари — қорачиғи, масалан, микроскоп линзаси сингари турли оралиқ-масофадаги нарсалар, манзаралар шакли-сувратини неча юз, ҳатто неча минг, эҳтимол, миллион марта кичрайтириб кўрсатиши мумкин. Навоий "кўз мардуми — қароси"нинг ташқи олам шакли-шамойили, ранг-тусидан кўра энг гўзал ва комил мавжудот — маҳбубнинг нозу ғамзали ҳолатини, қадди-қомати, юриш-туриши — рафтори, юзи, кўзларидаги латофатни, сеҳр-жодуни яқиндан кузатишни истайди. Аниқроғи, у ёр васлини шундай тасаввур қилади: кошки эди унинг маҳбуби қошига келсаю кўзлар-кўзларга тушса, бир-бирининг нигоҳидан тўйишса! Байтнинг жозиба сири бевосита табиатга хос "боғ ичра ўйнамоқ" сўзларининг билвосита — истиоравий маъно касб этишида: "кўзларимнинг боғи серобинда...ўйнагил". Бунда маҳбубнинг тимсоли ва у билан хаёлан кечадиган висол дамлари учун энг манзур ва дилпазир хилқат сифатида "боғ" мақбул топилиши бежиз эмас, бу — Навоий қаҳрамони учун "шамъсиз тун", "висол туни" каби кўнгилга ошно, хаёлга мададкор, руҳафзо объектлардан ("Не хуш бўлғай иковлон маст бўлсоқ васл боғинда..."; "Баҳору боғ сайридин не гул, не сарвдур комим..." ва ҳоказо).

Инсоннинг кўзи — нафақат ташқи муҳит, унинг нарса-ҳодисаларини, моддий дунёнинг турфа аносир ва аломатларини туйиш, мушоҳада этиш, идрок қилишнинг табиӣ ва айни чоғда мўъжизакор, ғаройиб воситаси. Шу билан баробар инсон кўзларидан унинг руҳий

оламини — қувончлари, дард-армонлари, романтик ёки драматик ўйлари, кечинмаларини — нигоҳга кўчган моддий ва маънавий дунёни бир қадар сезиб, уқиб олса бўлади (бу хусусда, масалан, тасвирий санъатнинг портрет жанрида юз, айниқса, кўз тасвирини махсус кузатиб, таҳлил қилиб маълум тасаввур ҳосил қилиш мумкин). Бу нозик вазифа Навоий ғазалиётида сўз зиммасига тушади. Аввало, бу — халқнинг қадимий ва ҳамиша сайқалланиб боровчи оғзаки ижод даҳоси билан руҳан боғланган сеҳрли-миниатюр бир дунё... Сўнгра, форс-тожиқ ва турк-ўзбек классиклари — Навоий салафларига рағбат ва илҳом берган Шарқ гўзалининг кўзларига жойланган, айниқса, "Хазойин-ул маоний" ғазалларида ўзининг фавқуллодда нафис, рангин ва теран ифодасини топган сирли-ғаройиб хилқат. Шоҳбайт:

*Кўзингни кўнглума андоқки мийзбон қилдинг,
Юзингни кўзимга ҳам кош меҳмон қилсанг.*

Во ажаб! Ғойибона мулоқот юз бермади, кўзлар кўзларга тушмади, балки маҳбубанинг кўзлари хаёлан ошиқ кўнглида пайдо бўлди. Бу не ҳолдирки, ўша хаёлдаги ёр кўзлари орзу қилинган маҳрам уйда — ошиқ кўнглида гўё мезбонга айланди! Бу — фақат шеъриятга хос ғаройиб мантиқ — реал имконият доирасига сиғмайдиган фавқуллодда бадий тасвир усули. Навоий сўзининг сеҳрини кўринг: ошиқ кўнглида (хаёлан) пайдо бўлган маҳбуба кўзлари тансиқ ва азиз меҳмон бўлиш ўрнига ўзи мезбонлик қилади... Демак, кўнгил ошиқнинг ихтиёрида эмас, балки маъшуқанинг (хаёлдаги!) кўзлари уйида, унинг азмида, ардоғида (бошқа бир байтда айни шу тимсоллар илоҳага муножот оҳангида талқин қилинади: "Чеҳрасига мезбон ўлсун кўзум, ул чеҳрани кўзларим уйидин ўзга уйга меҳмон айлама"). Беихтиёр ўйлаб қолади киши: Навоий қачонлардир, сафоли кунларнинг бирида кўзларигина берки-тилмаган бир қиз ё аёл билан баногоҳ рўбарў келиб, бу ажаб ҳолнинг кўнгилда қолган ўчмас хотиротини шеърий мисрага кўчирган бўлса-ча?.. Ўз-ўзидан иккинчи мисра шарҳига эҳтиёж сезилади. Модомики, маҳбуб кўзлари ғаройиб бир тарзда ошиқ кўнгилнинг мезбонига айланган экан, халқ эъозлаган удумга кўра энди мезбон ҳам азиз меҳмонлик илтифотига мушарраф

бўлиши, яъни ўзининг жавоб ташрифи билан мезбонни хушнуд этиши лозим (ҳолбуки, Навоий: "Эй лоларуҳ, фақат кўзингни беркитмабсан, оқибатда кўнглимни асир қилдинг, кошки юзингни ҳам очиб юборсанг; токи ҳусну жамолинг офтобидан бечора ошиқ кўзлари қувонса!" демоқчи бўлади). Хуллас, халқимизнинг ажойиб инсоний одати — меҳмоннавозлик гўзал шеърӣй восита бўлса, ошиқнинг ягона нияти (шоир кузатган мақсад) — маҳбуба юзини ўз кўзлари билан кўриш. Ёки бу гал ҳам, эҳтимол, Навоийнинг ишқӣй идеали тақозосига кўра, ёр юзининг ошиқ "кўзга меҳмон"лиги фақат эзгу хаёлдир ("меҳмон-мезбон" тушунчалари ҳам муваққатлик маъноси билан тансиқ, қадрли эмасми?) ёки, аксинча, байт мазмунини шундай соддалаштириб шарҳласа ҳам бўлар: масалан, Навоий замонида, кейинги асрларда ҳам — то "Ҳужум" ҳаракатигача севишганлар учун ногаҳоний бахт-мулоқот насиб этганини бир қадар тасаввур қиладиган бўлсак, ҳам шаърӣй одат-ақида, ҳам қиз боланинг ҳаё-ибоси то қовушганлари — чимилдиққача юзини — бор латофатини пинҳон тутиб, фақат кўзларини кўрсатишга ҳуқуқ бериши мумкин. Лекин бундай талқин, аввало, байтнинг лирик-романтик руҳига хилоф бўлар, қолаверса, Навоийнинг сўз даҳосига юзаки ёндашишга олиб борар эди.

Бошқа бир ғазалда маҳбубанинг хаёлий тимсоли фақат "меҳмон" ташбеҳи орқали (энди кўз ё кўнгилнинг мезбонлик бурчи зикр этилмасдан) чизилади. Байт:

*То хаёлинг гаҳ кўнгул, гаҳ кўз аро меҳмон эрур,
Кўз билан кўнглум аросинда ҳасаддин қон эрур.*

Навоийнинг қаҳрамони — жисман қовушмоқдек "ишқӣ авом" муродидан кўра "ишқӣ хавос"нинг ўзгача маънога, ўзгача руҳӣй лаззатга молик орзу-хаёлини ортиқ билган покдомон ошиқ ўз маъшуқини "гаҳ кўнгул", "гаҳ кўз аро меҳмон" сифатида кутиш, унга камоли илтифоту эъзоз кўрсатиш билан овунса, бундан руҳӣй қаноат ҳосил қилса кошки эди! Маҳбубанинг фақат муваққат фурсатлар оралиғида интизор этиб, келиб-кетишлари (акс ҳолда, у "меҳмон" деб аталмаган бўларди) устига ортиқ шўхлик, беқарорлик, ғамза-ишвалар билан — истаса кўнгилда пайдо бўлиб, истаса "кўз аро" макон тутиши, оқибат икки ўртада (ошиқнинг кўзи

билан кўнгли ораларида) рашк-ҳасад пайдо бўлиб, бунинг азоб-изтироблари ошиқни фожеъ ҳолга олиб келгандай...Аслида-чи? Хаёлнинг фақат Навоий қалами чизиши мумкин бўлган бундай ғаройиб шеърини жилваси ажаб шавқ-ҳайрат уйғотади (бунга "кўнгул" билан "кўз", "аро" билан "аросинда" ташбеҳлари ҳосил қилган тано-сиб ва тажнис санъатлари боис).

Яна бир шеърда "меҳмон" тимсоли халқона ирсол-ул масал санъати орқали тамомила бошқача шеърини ман-зара яратади. Байт:

*Кўз назар йўлин тилар, тутқай видо ашқин тўқуб,
Кўз юмуб очқунча юз кўргузди, меҳмондур кўзум.*

Навоий бу шеърини лавҳага шакл-шамойил беришда халқнинг образли нақлидан ("кўз юмуб очқунча") ва ҳазин-ўйчан руҳдаги аъмоли — яқин дўст, чин меҳр-оқибатли, қондош кишиларнинг, эҳтимол, қайта дий-дорлашишга умид боғлаш қийин бўлган айрилиқ дақиқаларидаги ларзали манзарадан фойдаланади. Ошиқ кўзлари олис сафарга жўнаб кетаётган — бир томондан олдиндаги йўл, унинг номаълум манзиллари, кутилган ва кутилмаган оқибатлар ваҳми (ёки, аксинча, ғойибона сеҳр-жозибаси борлигини банд қилган), бошқа томондан, айрилиқ ёшини тўкиб, видолашув ҳолатини, мураккаб руҳий кайфиятни кечираётган йўлчига қиёсланади. Шу тарзда иккинчи мисра учун бадий замин ҳозирланади: токи ошиқ кўзлари шундай тансиқ дамларнинг ғанимат меҳмони экан, наинки маҳбуба "кўз юмуб очқунча"лик сония ичида ўтиб кетадиган, қайтариб бўлмайдиган шу ғойиб фурсатдан фойдаланиб, видо расмига муносиб иш тутмаса — "юз кўргуз"маса! Хуллас, мазкур байтда "меҳмон" ташбеҳининг ўзгача маъно қирраси орқали кўзнинг бетакрор лирик-драматик образи яратилади.

Навоий қатор шоҳбайтларида ислом динига оид муқаддас каломларни, азиз-вали, наби зотлар, табаррук қадамжо, саждагоҳлар, эҳромлар номини ташбеҳ-тимсол сифатида ижодий истифода этади. Инқилобдан кейинги даврнинг ҳужумкор атеизм мафкураси, маданий-адабий меросни машъум "икки маданият", "синфий ёндашиш" позициясидан баҳолаш ҳукмфармо тамойилга айланиши оқибатида Навоийнинг дунёқараши, ижодий-эстетик нуқтаи назари сохталаштириб талқин қилинди. Ислом

диниға дахлдор мутлақо шартли-рамзий истилоҳ-ташбеҳлар, анъанавий киноя, мажоз, муболага усуллари гўё динни "фош" қилувчи, антиклерикал, антимиистик образ намуналари деб ҳукм қилинди, баҳоланди. Ҳолбуки, ислом фалсафаси ва таълимотининг улуғ билимдонларидан бўлган Навоий (унга "Низомиддин" унвони берилгани бежиз эмас, устози Жомий эса буюк фахрия ҳисси билан: "низомул-миллати вад-дин Алишер Навоий" деб атайди) хоҳ турли бидъат-хурофотни фош қилувчи мисраларида, хоҳ ўзининг илоҳий ишқ идеалини бутунлиги ва теранлиги билан ифодалаш мақсадида мурожаат қилган махсус, ислом қомусидан олинган ташбеҳларида бўлсин, моҳиятда муқаддас тушунчаларни, ҳатто исломгача ҳукм сурган, маълум анъанага айланган эътиқодлар, фалсафий қарашларни комил мезон деб билади (чунончи: "Ошиқ ўлғон кечти мангу номдин, Миллату имону дини исломдин" байтини фақат шундай мезон билан талқин қилиш орқали Навоий улуғлаган муҳаббат эътиқодининг чин маъносини англаб етиш мумкин). Шоҳбайт:

*То ҳаёлинг кўздадур, кўз уйи гўё Каъбадур,
Ким туруб атрофидин киприкларим айлар намоз.*

Улуғ шоирнинг қаҳрамони — ошиқ ўзининг ишқий эътиқодини, дин-имон мақомида кўради: ҳаёлий олисликдаги маҳбубини кўзида, аниқроғи, "кўз уйи"да жонлантириб, бундан руҳий мамнуният ҳосил қилар экан, бу ғаройиб миниатюр масканни мусулмон дунёсининг бош эҳроми — Каъба даражасидаги саждагоҳ деб тасаввур қилади. Маҳдуд атеистик талқин бўйича, аёл зоти пайдо бўлган жойни муқаддас деб билиш гўё динга горат келтириши, маҳбуба ҳам, ошиқ ҳам, "номусулмон"га айланиши керак. Ҳолбуки, Навоий талқинида маҳбуба ташриф этган маскан мусулмонлар учун энг мўътабар хилқат бўлмиш Каъба қутлуғ ва табаррук каломлар қаторида шеърий муқояса қилиб олинishi ҳаёлдаги гўзал сиймосини қанчалик улуғласа, ўша муқаддас истилоҳга ҳам шунчалик шарифу фасиҳ маъно, муносиб қиммат беради. Маҳбуба тимсоли жойланган кўз қорачиги бадий мантиқ тақозоси билан уйга, бу мўъжаз-миниатюр уй Каъбага (талмех ва силсилали ташбеҳ санъати) нисбат берилиши қанчалик

нуктадон бўлса, ҳайрат ичидаги ошиқ киприкларининг безовта ҳолати (бу кўнгилдаги ларзалар ифодаси!) намозга саф ростлаган мусулмонларнинг бир маромдаги ҳаракатларига тамсил этилиши шунчалик ҳаққоний ва нафисдир.

"Дин", "зуҳду тақво" ташбеҳлари зоҳиран ёшлик, риндона ошиқлик тасаввурида гўё кўнгилнинг эрк-ихтиёрига эмас, балки ақлнинг панду ўғитларига, ҳиссиёт оламига эмас, балки шаърий одоб ақидаларига даъват этишдек маъноларни ифодалаши лозим бўлгани ҳолда, лутфан (халқона ҳурфикрлилик, ҳатто кинояомиз иштибоҳ оҳангларида) ишқий эҳтиросга "ён берган"дай бўлади. Буни даҳриёна шаккоклик эмас, балки шеърият, нафосат қонунлари тақозо этган сўз фасоҳати усулларидан деб тушунсак тўғрироқ бўлар. Байт:

*То қароқчи кўзларинг дин йўлини урдилар,
Зуҳду тақво мулкидин келмади бир қарвон.*

Аввало, шуни таъкидлаб ўтиш керакки, санъат, бадий ижоднинг бошқа соҳаларида бўлганидай шеъриятнинг ўз қонунлари, махсус шартли-рамзий меъёрлари, усулларига биноан ташбеҳ, тимсол, нисбат, тафсиллар (муסיқада товуш-оҳанг тўлқинлари, тасвирий санъатда ранг, нур, соя, чизиқлар гаммаси) учун макон ва замон билан ёки оддий ва муқаддас тушунчалар билан боғлиқ чегара, тафовутларнинг деярли аҳамияти йўқ. Яъни санъаткорнинг, жумладан, шоирнинг асосий мақсади бадий нисбат учун олинган муайян сўз-ташбеҳнинг туб маъноси — моҳиятига эмас, балки у ўташи лозим бўлган бадий вазифага йўналтирилади, бунинг санъат нуқтаи назаридан нечоғлик самара беришига алоҳида эътибор қилинади. Шу жиҳатдан, масалан, қадим қарвон йўллари "дин йўли" деб, қарвон чиққан мамлакат "зуҳду тақво мулки" деб аталиши ёки қарвонга муқобил "қароқчи" ташбеҳининг қўлланиши шартли-бадий усул холос. Асосий масала — маҳбуба кўзларидан (кўзлар орқали, унинг ўзидан, малоҳатидан) олинган фавқулодда кучли таассурот — ақл-ҳушнинг ҳайратда лол қолишида, муқаддас ақидаларнинг ҳам беихтиёр чекиниши ва аксинча, муҳаббат туйғуларининг жунбушга кели-

шида. Лекин шуни эътироф қилиш ва шунга иқрор бўлиш керакки, анъанавий шеърят қонунлари ва улуғ шоирнинг нозик бадий-мантиқ туйғуси тақозоси билан "қароқчи" ва "корвон", "дин йўли" ва "зуҳду тақво мулки" каби ташбеҳлар воситасидагина маҳбуба кўзларининг оригинал, бетакрор ва жозиб лирик образи яратилди. Демак, биринчи қарашда, диний истилоҳлар гўё номағруб, ниманидир фош қилувчи маънода қўлланаётгандай туюлиши мумкин. Бундай юзаки-маҳдуд ёндашиш комил мусулмон эътиқодидаги, илоҳиёт илмининг устоз алломаларидан бири улуғ мутафаккир шоирнинг муборак номига номуносиб иш, айни дидсизлик, ҳатто маърифатсиз-нодонлик бўлур эди.

Диний мазмундаги истилоҳ-ташбеҳлар каби ижтимоий муносабатлар соҳасидан олинган шеърый нисбатларни ҳам адабиёт фанида, жумладан, навоийшуносликда ҳанузгача бир ёқлама, хато талқин қилиш ҳоллари учраб туради. Масалан, маҳбуба нигоҳига нисбат берилган "золим", "жаллод", "қотил кўзинг" каби иборалар шарҳланар экан, асосий мақсад — ишқий муносабатлар соҳаси бир ёқда қолиб, гўёки даҳшатли қатлгоҳлар, қонли манзараларни кўрсатиш шоирнинг гоёвий позицияси, эстетик назари, ҳатто инсонпарварлиги, ижодий жасоратининг ифодаси тарзида ҳукм қилинади. Ҳолбуки... яхшиси, шоҳбайт:

*Кўзларингким турку тожик ўлди кўнглум мулкида,
Зулм этар ул навъиким бир кишвар аҳлига чуғул.*

Шубҳа йўқки, байтнинг бутун жозибаси маҳбуба кўзлари қорачиги (аввалги байтларда "кўз мардуми")нинг бири туркка, иккинчиси тожик элатига мансуб икки бузуқи-жанжалкашга тамсил қилинишида. Бундай қиёслаш усулида теурийлар давридами ё ундан аввалми бир неча чўғол (Навоийда "чуғул") — чақимчилар иғвоси билан фанатик-жоҳил оломон чиқарган ғавғоларга рамзий-киноявий ишора бор. Лекин шоирда маҳбубанинг "ҳусни билан нози" ва ошиқнинг "арзию ниёзи"ни ҳар галгидай энг кучли, энг ёрқин, бетакрор-ҳайратбахш тимсолларда ифодалашдан ортиқроқ, эзгу-роқ мақсад бўлмаслиги керак ва табиийки, газалхон ҳам мазкур байтни ўқиб, муқояса-нисбатнинг ҳаққоний-

лиги учун фақат ҳайратланиши, завқ-шавқ олиши мумкин. Бадиий мантиқ (аниқроғи, шеърятга хос шартлилик) тақозоси билан Навоий хаёлидаги доларуҳ — маҳбубнинг "турку тожик" янглиғ кўзлари туфайли ошиқ кўнглида пайдо бўлган тўполон — ларзали ҳолат айна бир мамлакат фуқароларига қилинган зулм билан тенглаштирилади (бусиз "бир кишвар аҳли" билан бир кишининг "кўнгил мулки"ни, демак, маҳбуба кўзлари билан ошиқ кўнглини ўзаро боғлаш маъносиз, номавзун бўлар эди). Шундай қилиб, мувозана (параллелизм) усулила, ғоявий мақсад эмас, балки шеърый восита сифатида ижтимоий муносабатлар доирасидан олинган ташбих-тимсоллар ("икки чуғул", "турку тожик") орқали лирик тароватли рамзий образ яратилади.

ЎН ТЎҚҚИЗИНЧИ МАҚОЛАТ

"ОРАЗ УЗРА" ЧИЗИЛГАН ЛАВҲАЛАР

Юзи васфиға Навоий тушмиш,
Барги гулдин ясангиз дафтар анга

Навоий ғазалиётида "юз", "ораз", "чеҳра", "рухсор", баъзан "жамол" ва "суврат" ташбеҳлари орқали маҳбубанинг асосан зоҳирий дунёси, гўзал кўриниши, латиф қиёфаси, жозибадор сиймоси чизилади (кейинги икки тимсол бошқа кенгроқ маъноларда ҳам келиши мумкин). Аслида "юз" ёки "ораз" рамзлари кўз, қош, киприк, лаб, оғиз, хол тимсолларига нисбатан умумийлик хусусиятига эга (табиийки, гўзал чеҳрани қош ё кўзсиз тасаввур қилиб бўлмайди). Бас, "юз" ё "рухсор"да нафақат гўзаллик, балки тароват, бокиралик, ёруғлик, илиқлик, сафобахшлик, поклик, комиллик каби маъно қирралари акс этиши мумкин. Шоҳбайт:

*Оразим акси юзинг ойина тушган, турфаидур,
Ким кўрубтур ҳам ҳазон бир ойда бўлмоқ, ҳам баҳор.*

Улуғ шоир хаёлининг ажаб бир жилваси: не толедирки, ошиқ ўз маҳбуби билан учрашмоқ шарафига молик бўладию, шу ғойиб, мўъжиз аснода маҳбуба жамолининг кўзгусига (мантиқан "юз ойи" ойна маъносини ҳам билдиради) унинг ҳажр изтиробларида сорғарган "оразии акси тушади". Байтнинг бутун жозиба сири шу нуқтадан — ўша кутилмаган инъикос — "турфа" манзара ҳайратидан бошланади. Маҳбубанинг ой юзи нафақат ойинадек тиниқ, айна пайтда гул-гул очилган, яшнаган; демак, жамол кўзгусида икки фасл намоён — баҳорий тароват, нуру нафосат билан ёнма-ён кузгу юпун, рангпар, заъфарон хазон... Қувонч билан қайғу, бахт билан фожеа бақамти. Ҳаётда бунинг каби зиддиятли ҳоллар озми? Бундай "турфа" манзара ошиқ хаёлини не кўйларга бошлаган, кўнглида қандай оғриқлар пайдо қилган экан? Бундай кескин ҳаёт — мамот тафовутини маҳбуба билвосита (ўз юзи ойинасида) тамошо қилолмаса-да, бевосита — юзма-юз кўриб, сезиб туриши ошиқ учун қанчалар оғир, озорли? Не ажабки, маҳбубанинг ҳусну латофатига шунчалар баланд баҳо, ҳаётбахш маъно бера туриб, ошиқ аҳволи шунчалар ўксик, фожеали тасвирланган бу шоҳбайт кишида мунгли бир шавқ уйғотади. Бу ҳаётнинг мушкил, пурдард ҳақиқати — ишқ савдоси билан шеърини санъатнинг махсус йўғурмаси, мўъжизали уйғунлиги натижасидир (Навоий "хазон — баҳор" муқобил тимсоларидан тазод, "ой"нинг икки хил маъносидан тажнис яратади).

Бошқа бир ғазалда "юз" тимсоли такроран (уч бор) келиб, ҳар гал ўзгача маъно, бадийий жило касб этади. Байт:

*Меҳр юз кўрмай ўчаишди пардадин чиққач юзунг,
Олғали қўймас сориғ юзин қаро ердин уёт.*

Муҳаббат лирикасида маҳбубанинг "ҳусни ва нози"га бағишланган шоҳбайтлар кўпми ёки ошиқнинг "арзи ва ниёзи" ифодаланган сатрларми — бунини аниқлаш мушкил иш, сабаби, Заҳириддин Бобурнинг аниқ ва мухтасар тавсифича, "кўб"лик фақат "хўб"лик билан ўлчансагина қадрли. Шу маънода маҳбуба "юзи" унинг қуёш ("меҳр") "юзи"га нисбати орқали қанчалар "хўп" чизилган! "Меҳр

юз кўрмай ўчашди..." Ажабо! Қуёшдек бир-биридан фузун, мўътабар ва ноёб маъноларда музайян этилган, кенг анъанага айланган рамзий образ бу гал инсоний қиёфа олади, У то ҳануз ўзини гўзаллик дунёсининг яккаю ягона тимсоли деб билгани учун ҳам Навоий хаёлан чизган маҳбубанинг мислсиз латофатини дилдан сезгандай, бундай рақобатга дош беролмай, аламига чидамасдан исён кўтаради — "ўчашади" ва рақиби — маҳбубанинг "пардадан чиққан юзи"ни кўргандан кўрмасликни афзал билади ("меҳр" тимсолининг самовий жисм — қуёшга ва айниқса, қадр талашган гўзаллар сажияси — мағрур атвориға нисбати мантиқан қанчалик асосли!). Лекин иккинчи мисрада Навоий гўзаллар ичида уят, андеша ҳиссини эъзозлаган "хўблар" борлигини, улар ўз қилмишларидан пушаймон бўлишлари мумкинлигини таъкидлагандай, аввал "ўчашса" ҳам, кейин бундан изтироб чеккан одамнинг руҳий ҳолатини қуёшга кўчиради: "Олғали қўймас сориг юзин қаро ердин уёт". Бундай маломатангиз тамсил ("сориг юз"нинг "қаро ер"га нисбати) лирик манзаранинг ғоят аниқ, ҳаққонийлигидан ташқари билвосита маҳбубанинг гўзаллиги дунёсига айрича қиммат бериш — унинг "пардадин чиққан юзи" қуёш қаршисида беқиёс даражада жозибадор эканлигини кўрсатишга даъват этилгандир. Шундай қилиб, "юз" ташбеҳининг турли маъно қирралари орқали (тажнис), шунингдек ижодий қайта ишланган халқ матали заминиди (ирсол-ул масал — иккинчи мисра) тутилмаган лирик образ яратилади.

Не ажабки, ғазаллардан бирида ўша ҳолат такрорлангандай бўлади — яна маҳбуба юзи билан "меҳр" (қуёш) ўртасидаги "рақобат" қаламга олинади, бироқ, эътибор беринг-а, айти бирдай нисбатлаш усули қанчалик ўзгача қиёфа, бадийий жило олади. Шоҳбайт:

*Юзунг ҳижолатидин меҳр ўйла сорғармиш,
Ки субҳ айлар онинг зағфаронидин кулгу.*

Биринчи мисрада дафъатан машриқ уфқида қуёш кўринган дақиқалардаги мўъжиз манзара, не тонги, "меҳр ўйла сорғармиш" тарзида чизилади, бунинг са-

бабчиси — Навоий хаёлидаги маҳбуб, унинг юзидан таралган зиё, сафо (дарвоқе, бошқа бир ғазалда шундай байт бор: "Равшандурурки, меҳр юзунгдин олур сафо, Не важҳила қамар андин олур зиё", яъни қуёш юзингдан нурафшон бўлмаганда ой қандай қилиб ундан ёруғлик оларди?). Ҳатто қуёшни "ҳижолатдан сорғар"тирган ўша беқиёс гўзаллик тимсоли — гулрӯ юзининг офтоби бечора ошиқни не кўйларга солиши мумкинлигини бир тасаввур қилиб кўринг! Мана Навоий талқинида фақир ҳақир ошиқ-инсоннинг илоҳий сеҳр-жозиба соҳибаси — маҳбуб васлига етиш "мумкини йўқ"лигининг мантиқий асоси! Ана энди иккинчи мис-рани шарҳласак бўлади: "Ки субҳ айлар онинг заъфаронидин кулгу". Навоийга "тенгри эҳсони" тарзида берилган шеърий даҳо сўзнинг қандай нозик, ҳарир маънолари, нафис нукталарини, қандай зоҳирий ва ботиний қирраларини, муסיқий-тасвирий (оҳанг ва ранг-ларга хос) имкониятларини бадиий таҳқиқ қилишини, ҳар қалай, умумий тарзда кўрсатиб, шарҳлаб бериш мумкин... Вожаб! Субҳ кутилмаган тарзда мўъжизакор мусаввир ё соҳир кимёгарга айланади: "ҳижолатидин сорғармиш" қуёшнинг заъфарон бўёғидан "кулгу"нинг самовий тасвирини чизади ёки оламнинг сарғиш рангли унсури — кимёсидан "кулгу" тимсолини ясайди. Бундай шарҳ ҳали кифоя эмас: нега "кулгу"нинг туси "заъфарон"? Бундай нисбатлаш одатда касалманд, хаста одамнинг юзига мувофиқ келмайдими? Бунда шеърий мантиқ уч хил ҳолат ё аломатнинг уйғунлиги, бутунлигини тақозо қилади: қуёшнинг ҳижолатли кўриниши, тонгдаги сафобахш ёруғлик ва ниҳоят, субҳидамдаги табии-атнинг салқини, яъни саҳар ҳавосининг ҳали ҳарорат инмаган заҳри — шу хусусиятлар "кулгу" мажози зами-рига санъаткорлик билан жойланган. Ҳолбуки, шоҳбайтдан шоир кузатган мақсад ўз хаёлидаги маҳбуба юзидан ҳайратланиш, самовий бир шавқ-рағбат ҳолатини кечиришдан иборат. Бу — хоса маъни (хос, камёб маъноларни инкишоф этиш) санъатининг рангин намунаси.

Навоий ғазалиётида ҳусн-жамол таърифида инсоний гўзалликнинг маънавий қирраларига айрича қиммат берилган байтлар оз эмас. Шоҳбайт:

*Жамол авроқида ҳар нукта бор ул юзда зоҳирдур,
Магар ул сафҳани даврон боридин мунтахаб қилмиш.*

Дунёнинг не-не сўз сеҳргарлари ушшоқ аҳлининг ўй-хаёлини банд қилган маҳбублар, лоларуҳлар ҳусни ҳақидаги шеърий латофатномага муносиб ва мавзун ташбеҳу тимсол излашдан толмай, матлуб ва манзур сўз тополмай гўё "жаҳон овораси" бўлганлар. Бундай уринишлар бекор-беҳуда бўлса-чи? Чиндан ҳам биринчи мисра мазмунига кўра, маҳбубанинг ҳусн олами таҳқиқ қилиш имконсиз бўлган гўзаллик китобидирки, унинг варақлари ("жамол авроқи")га битилган "ҳар нукта" — нозик, сирли маънони зоҳиран "ул юз"дан ўқиб олиш мумкин. Лекин унда зуҳур этган мўъжиз нукталарни даврон назари саралаган ("мунтахаб қилмиш"). Фақат Навоийнинг шеърий даҳосига хос нозик бадиий мантиқ тақозосига кўра, маҳбубларнинг ҳусн мулки маънавий-руҳий олам билан уйғунлик касб этиши учун "жамол авроқи" — "нукта"га, "юз" — "сафҳа"га, "сафҳа" — "мунтахаб қилишга"га таносиб усулида, иккала мисрадаги "бор" (мавжуд), "бори" ("барчаси") ташбеҳлари тажнис йўлида узвий алоқа боғлайди. Шу тариқа, хаттотлик — китобат санъати тафсиллари (авроқ, сафҳа, нукта, мунтахаб) воситасида маҳбубанинг "ҳусни ва нози" таърифи учун кенг анъанага айланмаган маънавий қирралари ажралиб турган тансиқ лирик образ шаклланади.

Маҳбуба рухсори гоҳ ошиқнинг кўнгли, жони, кўзи билан мутаносиб (чунончи: "Чехрасига мезбон ўлсун кўзум, ул чехрани кўзларим уйидин ўзга уйга меҳмон айлама"), гоҳида табиат, самовот ҳодисалари ("Жамолнинг субҳидин кулбамни равшан қилки, бошимга фалак ғамхонаси смрулгудектур фурқатинг шоми") билан бир бутун ҳолда, гўё азалий хилқат унсури тарзида чизилади. Байт:

*Оразинг ҳажрида зор эрдим ҳуёи ботқон чоғи,
Ким сабо пайки манга еткурди бир гул яфрои.*

Яна бир ҳажр туни олдидан ошиқнинг соғинч ва интизорлик ҳислари туғён қилганда гўё ғойибдан нажот етиб, маҳбубадан шафқат мактуби келгандай бир ҳол юз беради: оқшом олди эсган дилкушо насим чамандаги

қай бир гулнинг худди ёр юзидай нафис, ҳарир "яф-роғи"ни учириб келиб, шундоққина ошиқнинг пойига ташлагандай бўлади (бу қизил гулдан кўра атр гулнинг оқ-пушти япроғи бўлиши керак). Шоирнинг: "сабо пайки (яъни чопари) манга еткурди" иборасида ошиқ кечираётган аламноқ қувонч, изтиробли шукроналик, кинояомиз ҳайрат туйғулари мужассам ифодаланган. Бир байтда турфа ранг зиддиятли, дардли гўзаллик: маҳбуба оразининг гул япроғига нисбати қанчалик латиф бўлса, шунчалик ҳазин ва алдамчи; табиатнинг "қуёш ботқон чоғи"даги мўъжизакор ҳодисаси — руҳафзо шаббоданинг нома элтувчи чопар — хабарчига нисбати ғоятда нафис, айти замонда бу "ҳажрида зор" ошиқ кайфиятига қандай зиддиятли таъсир кўрсатади! Шу тариқа, азалий стихиянинг ғаройиб ҳодисалари заминида яратилган шеърий силсиласидан ёр юзи — "оразининг тутилмаган лирик образи шаклланади.

Бошқа бир ғазалда ўша ораз — гул барги параллелизм (мувозана усули)да янада рангин-ўзгача лавҳа яратилади. Байт:

*Оразини боғ аро чун кўрди ҳайрон ўлди гул,
Баргсиз қолди нединким, бас, паришон ўлди гул.*

Классик ғазалиётимизда табиатдаги гўзалликларга нисбатан инсоний нафосат ва латофатнинг беқийёс даражада ортиқлигини бадиий-мантиқий "асослаб" берган байтлар озмунча эмас. Юқоридаги шоҳбайтда бундай анъанавий муқояса — тамсил этиш усули ҳайратомиз аниқ, тирик мушоҳада, тиниқ ва ўткир шеърий нигоҳ меваси сифатида ифодаланади: доларуҳ ёр баногоҳ "боғаро" сайр қилгани чиқади; бошқа гуллар орасида ўзининг кўркемлиги, нафислиги, муаттар бўйи билан чаманга оро бериб турган, гулларнинг султони ҳисобланган атрул гўзаллар гўзали маҳбубга кўзи тушадию кучли ҳайратдан, эҳтимол, ундан ҳам кучлироқ рашк изтиробидан лолу паришон қотади. Бу ҳол оқибатда нафақат унинг ҳусни-латофатини сўндиради, балки ўзини, ўзлигини йўқотишга олиб боради, яъни "баргсиз қолади". Табиатда ажаб зиддият бор: гул гунчасининг расо очилиши — гўзалликнинг тўла намоён бўлиши ўз заволига сабаб бўлади — унга мазмун ва шакл, маъно ва қиммат берган қизил ёки оқ-пушти,

нозик-ҳарир барглари бир-бир тўзиб кетади. Навоий мана шу ҳам зиддиятли, ҳам табиий ва тадрижий жараёни маҳбуба ҳуснининг шеърӣ нисбати учун гўё анчагина "жадаллаштириб" кўрсатгандай завқ-шавққа йўғрилган ҳазин бир таассурот қолади. Шу тариқа, "боғ аро" содир бўлиб турадиган табиий бир ҳодиса фониди жозиб лирик образ-манзара чизилади.

"Барги гул" ташбиҳи воситасида тартиб берилган манзара лавҳаларидан рангин намуна сифатида яна бир шоҳбайт:

*Юзивасфига Навоий тушмиш,
Барги гулдин ясангиз дафтар анга.*

Маҳбуба юзининг назокату латофатини атр гул баргига қиёслашдек гўё кенг анъана тусини олган шеърӣ усул ортиқ шавқ-ҳайрат уйғотмаслиги ҳам мумкин-ку. Лекин бу байтнинг жозибаси сири — унинг оҳанги, ўзгача интонация замирига жойланган нуктадон маънода: бу гал шоирнинг қаҳрамони ҳам ошиқ, ҳам шоир (аниқроғи, муҳаббатнинг шавқу рағбати уни шоирга айлантирган); унинг илҳоми эндигина уйғонган — қалами фақат илк мисраларни ёза бошлаган ("вас-фига...тушмиш")ки, бу жозибадор, мафтункор, сирлисехрли қўшиқ — мадҳия қанча давом этишини ошиқ-шоирнинг ўзи ҳам аниқ айтиб беролмайди. Моҳиятда бу навонинг интиҳоси борми ўзи?! Шоирга фақат "барги гул" варақаларидан биринчи "дафтар ясаб" берсалар бўлгани! Бу нозик юмушни ким адо этади, саҳҳофларми, лаввоҳларми, ҳаттотларми?! Ҳарир ипак қоғоз усталари ўта нозик гул барги варақаларидан махсус дафтарни қандай бунёд этарканлар? Хуллас, юқоридаги шоҳбайт оҳангида фақат шеърӣят санъатига хос, мумкинчилиги бўлмаган жойда имкон топиш, яратишдек мўъжизакор илоҳий иқтидор истаги — таманноси зуҳур этади. Илло, Навоий хаёлидаги маҳвашнинг "юзи васфи" ёлғиз "барги гул...дафтари"ни тақозо қилса не тонг!

"Нақш" радифли ғазалда "ораз" — "кўнгул" ташбеҳларидан Шарқнинг машҳур Юсуфу Зулайҳо афсонаси заминиди (таносиб ва талмеҳ санъатлари воситасида) яна ўзгача шеърӣ лавҳа яратилади. Шоҳбайт:

Маҳбуба рухсорининг бу гал мусаввируна тасвир — "нақш"га айланиши улуғ шоир хаёли ва илҳомининг инъоми (Юсуф номи билан боғланган талмеҳ санъати) тақозосидир. Аввало, шоҳбайтдаги бадий мантиқ силсиласи гаройиб ва ҳайратбахш: Юсуфни маломат билан зиндонбанд этганларидан кейин унинг жаҳонда тенгсиз сиймоси — суврати зиндон деворларида ҳам пайдо бўлгандир (эҳтимол, бир неча тасвир!). Демак, сураткаш — наққош бандилар ҳам маломат балосига йўлиққан бечора ошиқлар ёки ўша балокашлар орасида биттаси мусаввир. Лекин зиндон деворида фақат Юсуф суврати (ёки сувратлари) чизилишининг боиси нимада экан? Айбсиз гуноҳкор рассом Юсуф сувратини беихтиёр ҳайрату рағбат билан чизганми ёки бошига бахтиқаро кунлар келишига сабабкор маҳбубини Юсуф тимсолида улуғлаганми? Ахир афсонага биноан, тангри илоҳий бандаларига ҳусн ҳадя этганда, гўзаллик мўъжизасининг ўндан тўққиз ҳиссасини Юсуф Алайҳиссаломга, фақат бир улушини бошқа (аёл)ларга раво кўрган эмиш. Эҳтимол, шу ривоят туфайли Шарқнинг соҳир шоирлари ўзларининг асосий қаҳрамони — ошиқни Мажнунга, Фарҳодга, Вомиққа қиёс этганлари ҳолда, идеал маҳбуба — орзу гўзали, хаёл малагини Лайли, Ширин, Узролардан зиёдроқ Юсуфга нисбат берадилар (демак, чин гўзаллик миллат, иқлим, имон-этиқод тафовутларини тан олмайди деган ақида фақат Юсуф сиймосида истисноли). Шу маънода зиндонбанд ошиқ-рассомнинг Юсуф билан ёнма-ён, унга қисматдош бўлгани эҳтимолидан кўра, унинг беназир ҳусн-жамоли ҳақидаги машҳур қиссадан воқиф, ўз маҳбуби қиёфасини хаёлан Юсуфга тамсил қилгани бадий мантиққа яқинроқдир. Навоийга ҳам шундай мантиқ мақбул ва матлуб. Муҳаббат мулкининг буюк ғазалнавис ва дostonнависи ўзи хаёл қилган моҳрўйнинг кўнгилдаги тасвири — "нақши"ни гўё қоронғи зиндонни ёритган мўъжизакор бир ҳол (буни фақат дард аҳли ҳис этиши, хаёл қилиши мумкин) — Юсуф сувратига қиёслашида қанчалик нафосату, қанчалик мунг бор! "Тийра кўнгул"дан бир дақиқа нари кетмас ("чиқмас...даме") ораз тасвири ҳақида, не чоғлиқ оғир-ҳазин бўлмасин, мозийнинг энг

даҳшатли, ғайриинсоний, ваҳшат манзилгоҳи — зиндон манзараси нисбати орқалигина бутун, ёрқин тасаввур ҳосил қилиш мумкин. Навоий қалами таҳқиқ этиши мумкин бўлган сўз фасоҳати туфайли гўё мудҳиш манзара чекингандай бўлади, хаёлхонамизни бетакрор лирик лавҳа — миниатюр образ бахш этган дардли бир шавқ банд этади.

Ғазаллардан бирида ўша "ораз нақши", "кўнгил" тимсолларидан бошқача характердаги — мусаввируна лавҳа яратилади. Шоҳбайт:

*Оразинг нақшин кўнгул лавҳида тасвир эткамен,
Бўлмаса тақдир ани кўрмак, не тадбир эткамен?*

Навоийнинг лирик қаҳрамони аввалги бир байтда ошиқ-шоир қиёфасида ("юзи васфига Навоий тушмиш...") кўринган бўлса, бу гал ошиқ-рассом (аниқроғи, ботиний-руҳий дунё мусаввири)га айланади. Бас, чин муҳаббат ва нафосат шайдоси дунёда мисоли йўқ гўзал ёрини фақат хаёл кўзгусида гавдалантириш билан кифояланиши мумкинми? Шунинг учун унинг ноёб сувратини ("нақшин") "кўнгул лавҳида" чизмоқчи бўлса не ажаб? Айниқса, ошиқ-рассом учун муборақ ва эзгу ният... Лекин хаёлдаги маҳбуб тимсолини кўнгил лавҳасида ифодалаш — сувратлаш фақат айтишга осон. Эҳтимол, бундай ғаройиб яратиш жараёни — руҳий чизгилар, моддий заминсиз, сирли-мўжиз қирралар, ҳиссий ранглар жилоси (кўнгил лавҳаси нималигини тасаввур қилиб кўринг!) ёлғиз шоир-рассомга, яъни шеърятга хос сўз санъати имкониятлари билан руҳият сувратини чизиш иқтидорига молик ва матлуб ҳолдир...Шунинг учун бўлса керакки, Навоийдек сўз санъаткори (аниқроғи, лирик қаҳрамони — ошиқ-рассом)бундай сеҳрли сувратни кўриш ташвиши ҳақида ўйлай бошлайди: "Бўлмаса тақдир ани кўрмак, не тадбир эткамен?" Ошиқнинг бундай безовта ҳолати замирида, табиийки, маҳбубининг дунё хазинасига бергусиз хаёли, соғинчи, ҳасратлари зуҳур этади. Бундай ғаройиб "тақдир" умиди билан "тадбир" излаб қийналиш ҳоллари Навоий хаёлхонаси ҳақидаги тасаввуримизни, шубҳасиз, бойитади.

"Айлама" радифли ғазалда маҳбуб "чеҳраси" ошиқ "кўзи" билан меҳмон — мезбон ташбеҳлари орқали та-

носиб усулида боғланиб, ажаб нуктадон шеърий лавҳа яратилади. Шоҳбайт:

*Чехрасига мезбон ўлсун кўзум, ул чехрани
Кўзларим уйидан ўзга уйга меҳмон айлама.*

Бу гўзал байт маъни-маъно ва шеърий фасоҳат эътибори-ла икки аломати билан эътиборни тортади: биринчидан, меҳмоннавозлик фақат олийҳиммат ва саховатли одамларга хос хислат, хайрли одат эмас, айти пайтда бу кўнгил саховати, маънавий давлат, руҳий бойлик рамзидир. Халқимиз: "Меҳмон — атои худо" деганда ана шу кўнгил эшигининг очиқлиги, кўнгул уйининг кенглигини назарда тутган эмасми? Қолаверса, бу — даставвал, азиз ва мунис, чин дўст, вафолик кишининг соғинч, эзгу ният, самимият, меҳр-оқибат дастурхони атрофидаги дил мулоқоти, юксак эътибор ва эъзозга лойиқ, интиқ дил суҳбати, халқ алёри тили билан айтганда чин юракдан "ҳасратлашадиган" мутлақ самимият нури билан нурафшон, бебаҳо сониялар, ҳатто соатлар лаззати. Демак, улуғ саховат эгаси — ҳазрат Навоий "мезбон-меҳмон" истилоҳларини шеърий нисбат ўрнида бадиий истифода этганида, шубҳасиз, том маънодаги инсоний яқинлик — анис ва мунис кишилар дўстлигининг эъзозли, муборак ўлчови — мезони, эътиқод даражасида қиммат берса арзирли маънавий-ахлоқий камолот рамзи даражасида улуғлаш мақсадини кузатган. Ниҳоят, иккинчидан, (санъат, шеърият қонунлари нуқтаи назаридан), энг муҳими, шоирнинг қаҳрамони — ошиқнинг кўз қорачиғи дунёда ягона азиз меҳмони — ёрни кутувчи "мезбон"га, кўзлар энг бахтли уй — меҳмонхонага айланади. Шеърий лутф-сўз латофатини кўринг: маҳбубнинг ўзи эмас, хаёлдаги "чехраси" ғойибона меҳмон бўлиши тангридан илтижо қилинади. Ошиқ илтижосининг иккинчи шарти муҳаббат дардининг моҳиятини чуқурроқ англашга ёрдам беради, яъни Навоий хаёл қилган маҳбуб ўз гўзаллиги билан ушшоқ аҳлини қанчалик мафтун этмасин (шоир бошқа бир газалида: "Лоларуҳлар аҳдининг маҳкамлиги мумкин эмас", дейди), фақат шу жафокаш истаги учун вафонинг мужассам тимсоли бўлиб қолиши керак, бу истак-муножот иккинчи мисрада ифодаланган:

"Кўзларим уйидин ўзга уйга меҳмон айлама". Бу сатр замирида муҳаббатнинг ўзига хос соқчиси, руҳий қалқони бўлган муқаддас рашк туйғусидан кўра кучлироқ садоқат шеваси, ишқ савдосининг чин баҳоси — инсоний поклик туйғуси, ҳар қандай шубҳа-иштибоҳдан форигъ эътимод зуҳур этган.

Ва ниҳоят, шоирнинг қаҳрамони — ошиқ Навоий хаёл қилган гулруҳ "юзи" уйқу ва туш тимсоллари орқали абадий гўзаллик рамзига айланади. Шохбайт:

*Юзунгни тушта кўрар мумкин ўлса, истармен
Онингдек уйқуки, андин сўнг ўлмағай уйқу.*

Воажаб! Маҳбуба жамолини фақат "тушта кўришни хаёл қила туриб, абадий уйқудек ҳаёт-мамот фалсафаси ҳақида шунчалар терану ҳазин лавҳа яратиш, шунчалар руҳафзою мунгли навосозлик қилиш ёлғиз шеърят санъати — сўз фасоҳати соҳибларига мушарраф бўлиши мумкин... Туш — рўё оламининг макон ва замон, жисм ва жон, тафаккур ва ҳиссиёт мезонлари, меъёрлари билан ихота этилмаган руҳий-илоҳий, ғойиб-мўъжизакор минтақаларида, буржларида мулоқот қилиш (айниқса "васли мумкини йўқ" хавос ишқи аҳли — хос ошиқлар учун), тўйиб дийдорлашиш, гоҳ кулиб, гоҳи йиғлаб ҳасратлашиш, истаганча сайр этиш, истаганча... Йўқ, шоир кузатган мақсад — фақат маҳбуба "юзини кўриш". Лекин мазкур байт чуқур зиддияти билан гўзал, жозиб: наинки шундай юксак шеърый хаёл оқибатда туш бўлиб чиқса, туш бўлганда ҳам мангу уйқу истаги оқибатда ўлим ваҳшатидан устун келолмас! Ҳолбуки, ифрот (фавқулудда муболаға) санъати орқали ифодаланган туш — уйқу тимсоли замирида маҳбуба юзида ҳеч қачон таҳқиқ қилиб тамомлаб бўлмас маъно, латофат, жозиба қирралари, жилолари (гўё ўша юзда борлиқнинг тажаллиёт қонунлари муҷассамлангандай) зуҳур этади. "Уйқу" ташбеҳининг маъно қирралари тажнис санъатига замин ҳозирлайди: "Истармен онингдек уйқуки, андин сўнг ўлмағай уйқу"...

ЙИГИРМАНЧИ МАҚОЛАТ

"ЎЗГАЧА ҲОЛ" БАЁНИ

Эй Навоий, шарҳи ҳолимни дедим ирсол этай,
Сўзидин ҳам сафҳага ўт тушти, ҳам куйди қалам

Ҳол — дунявий-мажозий ва тасаввуфона-илоҳий шеърятнинг кенг тарқалган севимли образларидан. У — инсоннинг ботиний дунёси — сийрати, дили, кўнгли, руҳияти рамзи. Йўқ, аниқроғи, инсон кўнглида ва руҳида кечадиган энг нозик — маҳрам, сирли-сехрли жараёнлар, лаҳзалар, мавжлар, тебранишлар, садолар, оҳанглар, жилолар рамзи, суврати. Шоҳбайт:

*Бирки ҳайрон бўлди ул оразга, кўрди халқдин
Ҳар нафас юз қатла ўз ҳолига ҳайрондур, кўнгул.*

Бир марта, фақат бир марта ҳайрат ичида боқишнинг кутилмаган оғриқли, айни чоғда лаззатбахш оқибати: Навоий хаёлидаги лоларуҳ маҳбуб "оразиг"а унинг бечора қаҳрамони — ошиқ беихтиёр ҳайрон бўлиб қарадию, кўнглида ажаб ҳолат ўзгариши содир бўлди, бундан одамларнинг ҳам ороми бузилди — улар бу фавқулодда сирли-ғаройиб ҳолни кўриб, ҳайратдан ёқа ушладилар, йўқ, бу кам — "ҳар нафас юз қатла" ҳайронлик вазиятига тушдилар. Шу тариқа, Навоий — ошиқ кўнглининг маҳбуба рухсорига ("ораз", "кўнгул" — таносиб, "бирки", "юз қатла" — тазод усуллари) нисбатидан "ҳол"нинг тутилмаган лирик образи яратилади.

Яна бир ғазалда ошиқнинг ҳажр қийноқларида озурда бўлган "ҳоли" ўзгача қирраси билан очилади. Байт:

*Бўлуб ул гул садқаси, ҳолингни арз этмиш сабо
Эй Навоий, бўлса юз жонинг — сабонинг садқаси.*

"Садқаси", "сабо" сўзлари ўзаро жой алмашиб, так-
рорланиб келиши (тарди акс санъати) дан, лутфона
шўх-равон оҳанг, тоза, тароватли ранглар — табиат
тимсоллари ("гул", "сабо")дан яратилган бу мажозий
лавҳада "ҳол" ташбеҳи кутилмаган тарзда шайдо йигит
руҳининг бахтиёрлик таронаси рамзига айланади: ошиқ
ўз аҳволини маҳбубга етказгани учун ("арз этмиш")
сабодан шунчалар миннатдорки, иложи бўлса, бир эмас,
юз жонни унга бахшида этишга тайёр (зоҳиран имконга
сигмаган нарса, ҳодиса, ҳолатдан шеърятда лирик
лавҳа, манзара, тимсол-образ яратиш чинакам сўз
фасоҳатидир). Инсон кайфияти — руҳиятининг бундай
ғаройиб-самовий ҳолати реал ҳаётда, ўзаро муносабат-
лар доирасида, халқнинг жонли муомила тилида, ифо-
давий нақлларида ҳам учраб туради: "унинг қувончи
еру кўкка сигмасди", "жонини жонига улайди". "етса
молим, етмаса жоним" ва ҳоказо.

Бошқа бир шеърда "ҳолат" муншийлик ва таҳрир
санъати воситасида фавқулодда нозик, нуктадон лирик
лавҳага айланади. Байт:

*Зулфи ичра зор жисмим ҳолатин қилсанг рақам,
Эй муҳаррир, зарҳал этгайсен қаро таҳрир ила.*

Мусаввирлик, наққошлик, китобат каби мусулмон
Шарқининг ғоят нозик санъатлдаридан яхши хабардор,
бу борада шахсан хомийлик, раҳнамолик қилган улуғ
шоирнинг мазкур шоҳбайтда "ҳолат" тимсолини яратиш
усули беихтиёр ҳайратга солади. Гарчи муҳаррирлик
санъати (бу ҳам ўша замонда, масалан, ҳаттотлик каби
фақат касб эмас, санъат даражасига етган эди) рассом-
лик бўлмаса ҳам, Навоий "ҳолат" тасвирида сўзларни
иложи бўлса рангин ҳарфларда ёзишни тавсия қилмоқчи
бўлади-ю, лекин бунинг иложи йўқлигини фаҳмлаб
қолади (эҳтимол, маҳбубанинг "зулфи" таърифланган
сўзлар, сатрлар қора ҳарфлар билан битилиши, навбат
ошиқнинг ҳажр қийноқларида заъфарон бўлган "зор
жисми"га келганда зарҳал ҳарфлар ишлатилиши мумкин
эди). Илло, муҳаррир вазифасининг мушкуллиги шун-
даки, "зор жисм... зулф ичра" тасвирланиши керак,
демак, "ҳолат" тимсолини на "қаро" ва "зарҳал" аралаш,
на икки рангдан бирида бериш мақсадга мувофиқ эмас.
Ягона усул — "ҳолат"ни аввал "қаро таҳрир ила" рақам

қилиб, сўнгра, унга зарҳал бериб чиқиш...Бу ҳам шартли бир усул: гўё бу билан бир вақтда ҳам "зулф", ҳам "жисм"га хос қирраларга рамзий ишора қилинган бўлади, муҳими, ошиқ "ҳолати"нинг мумкин қадар ўзгача-рангин ("қаро — зарҳал") образи яратилади.

Ғазаллардан яна бирида "муҳаррир", "тахрир", "рақам" ташбеҳларига яқин, ҳамоҳанг нисбатлар орқали жозиб лирик лавҳа чизилади. Байт:

*Эй Навоий, шарҳи ҳолимни дедим ирсол этай,
Сўзидин ҳам сафҳага ўт тушиди, ҳам куйди қалам.*

Шоирнинг қаҳрамони — ошиқ, ориф, ижодкор сифатида ўз "ҳолини" ўзи шарҳлаш мақсадида тараддудланиб, ёзишга тутинади, лекин орадан кўп фурсат ўтмасдан кўз ўнгида, гўё афсунгар сеҳр кўрсатгандай, ёзаётган қоғозига "ўт тушиб" ёна бошлайди, қаламни куйдиради. Бу ўт қаердан келди? Шоир "сўзидан"!..Сабаби нимадан? Ошиқ Навоий "ҳоли"нинг ўтли нафас бўлиб сўзга ўтишидан! Классик шеъриятимизда "сўз"нинг иккинчи маъноси — ўт, оташ ("сўзона" — оташин, оловли, алангали). Шу тарзда соҳир шоир ийҳом санъатидан фойдаланиб, "ҳол"нинг тутилмаган нафис образини яратади. Шоҳбайтнинг жозоба сири "сўз"нинг бир вақтда бир йўла икки маънони ифодалаб келишидагина эмас, балки, муҳими, ошиқ "ҳоли"нинг ўтли сўзларга айланиб, ҳамма нарсани куйдиришга қодир тугёнли, исёнкор — пурдард даражага бориб етганида...

Бошқа бир ғазалда шоир қаҳрамонининг ғоят мушкил аҳвол-руҳияси ("минг саъб ҳол"и) ифодаланади. Байт:

*Гар Навоийга етар минг саъб ҳол, андин дурур —
Ким хабарсизларни ҳолидин хабардор айлади.*

Ажойиб зиддият, айнаи вақтда ҳаётий ҳақиқат... Кишининг ҳолидан (бошига келган бирор ғам-ташвишдан) аввал "хабарсиз" бўлган яқинлари, дўстлари келиб хабар олсалар, уларнинг таскин-мадорли сўзи, меҳрибончилиги билан кўнгли кўтарилиб, руҳан енгил тортиши, аҳволи яхшиланиши мумкин. Лекин аслида Навоий кузатган мақсад бошқа бўлса-чи: хабарсизлар келиб ҳолини сўрмаганлари яхши эди; сабаби, унинг

аҳволидан одамлар (майли, аҳбоблар)нинг огоҳ бўлишини кўнгил истамасди, оқибатда бундан ("хабардор айлаш"дан) унга "минг саъб ҳол етмас" эди ҳам, Қанчалик ҳаётий зиддият! Демак, қаҳрамон (ошиқ ё ориф)нинг бунчалар мушкил ҳолига сабабчи омил ҳар бир инсон фақат ўзи билиши лозим бўлган кўнгилга маҳрам сир, чунончи, муҳаббат дардининг эл аро фош бўлиш маломатидир. Шу тариқа, "ҳол" тимсолидан халқнинг муқобил характердаги "хабарсиз — хабардор" нақли орқали (ирсол-ул масал санъати) ўзгача лирик лавҳа чизилади.

Ошиқнинг "ҳоли"шу сирли-сеҳрли руҳий хилқатнинг ўзидай жозибали санъат — ийҳом орқали музайян этилган бир шоҳбайт:

*Борди тишлаб бормоғин кўргач Навоий ҳолини
Ҳам ҳаёту ҳам ўлум кўрдум онинг бормоғида.*

Ийҳом санъатида бир сўз — ташбеҳнинг икки маъноси ўзаро нозик баҳсга киришади, бири иккинчисига нисбатан маълум иштибоҳ оҳанги ҳам сезилиши мумкин. Ошиқ Навоийнинг "ҳоли"дан маҳбуба шунчалар таъсирланиб кетадики, беихтиёр бармоғини тишлаганча, не ҳаёллар билан аста узоқлашиб боради. Бу мислсиз гулрухсорнинг шундай изтироб ичида оҳиста узоқлашиб бориши ошиқ нигоҳида "ҳам ҳаёту ҳам ўлум" манзарасини гавдалантиради: "ҳаёт" — гўзал ёр қаттиқ изтироб чеккан, зиддиятли ҳаёлларга толган ҳолида янада жозибали, эҳтимол, ўз шайдоси — ошиқнинг умидсиз, нажотсиз аҳволини кўриб, пушаймондан изтироб чекаётгани, бу кетишида қайтиб келмаслиги ифодаси. Шундай қилиб, "онинг бормоғида" сўзларидан англашилган ҳам жозиб, ҳам иштибоҳли икки нуктадон маъно орқали маҳбубанинг ажаб рафторини кузатиб ортиқ зиддиятли — аросат ҳаёлларни кечирган ошиқ Навоийнинг яна фузун бўлган "ҳоли"ни аниқ, ёрқин тасаввур қилиш мумкин.

Ҳазаллардан бирида лирик қаҳрамон қиёфасидаги мунгли-ҳазин руҳ яна ўзгача ҳаётий нисбатлар воситасида ифодаланади: Байт:

*Мен синук, кўнглум синук, сабрим уйи худ ерга паст,
Билмагай ҳолим шикастин кўрмаган мунча шикаст.*

Ҳаётнинг иссиқ-совуқ, аччиқ-чучукларини бошидан кўп кечирган заҳматкаш, жафокаш одамларнинг тажриба сабоғи шундан далолат берадики, улар кези келса, аламзадалик зўриданми, аччиқ ҳақиқат сўзларини айтишдан тоймайди: "ғам эгасини танийди — бечорага келади, келса устма-уст келади; "мазлумнинг аҳволини ўз бошига келган киши билади" ва ҳоказо. Маълумки, Навоий ўзининг олий ("амири кабир"лик) мартабасидан қатъий назар, аҳолининг барча табақалари ҳаётидан, тижорат, маишат тарзидан, шу жумладан кулбасини ҳар йили, "таъмирлаб", бузиб-тузатиб, ямаб, эпаккага келтириб яшайдиган бечораҳол одамлардан, айниқса, уйсиз-ватансиз — турли хайрия биноларида сабр-қаноат билан кун ўтказадиган ғариб, мискин, мусофир, етим-есир, қаландар-дарвишлар тоифасидан доимо — бевосита ва билвосита воқиф бўлган, улардан маблағини, меҳр-шафқатини, мурувватини дариг тутмаган (шоир замондошлари — муаррихлар, шоирлар шундай шаҳодат берадилар). Муҳтожларнинг улуғ хомийси, нажодкор ва мададкори бўлган назир йўқ улуспарвар, мардумсевар Навоий шахсан тасарруф этган бундай "имкониятлар" унинг турли жанрдаги асарларида, бадий воситалар, усуллар сифатида қўлланганига ажабланмаса бўлади. Юқоридаги байтда ижодий истифода этилган "синуқ", "ерга паст", "шикаст", шунингдек, "сабр уйи" каби ташбеҳ-нисбатларни шоир ҳаёли, фантазияси маҳсули эмас, балки бевосита ҳаётӣ таассуротлар меваси деб билиш керак. Хуллас, халқона иборалар ва нақлларни бундай сайқаллаш заминидан "ҳол"нинг шикаст руҳдаги лирик тимсоли шаклланади.

Мантиқан одамларга умид, нажот, қувват, руҳ бағишловчи, ижодкорга илҳому рағбат берувчи, гўзаллик, софлик, сафо рамзи бўлмиш тонг ("субҳ") ҳам гўё ошиқ "ҳоли"га қараб мотамсаро қиёфага киради. Байт:

*Жон топай дерсен сабуҳидин вале гофилки, субҳ
Чок этиб кўнглок сенинг ҳолингга тутмиштур аза.*

Ринд табиат кишилар (улар ҳам ўзларини дардли, ошиқ, шайдои деб биладилар) тунги алам, соғинч хуморидан сабуҳӣ (тонгги бода кайфи) қилиб кўнгил ғашлигини ёзмоқчи бўладилар. Лекин ошиқ Навоийга

сабуҳий ҳам насиб этмаган: бу субҳнинг ваъзи (тузилиши, кўриниши) — мотамсаро, гўё бечора ошиқнинг "ҳоли"га аза тутгандай (ҳар қандай бодапараст мусулмон аза кунлари ичса диндан чиққан, тарсо билан баробар бўлади). Шоҳбайт мазмунига хос, ҳаётий зиддиятлар заминига қурилган ҳаққонийлик сўз фасоҳати — бадий мушоҳада назокати билан уйғунлашиб, "сенинг ҳолинг" образига ўзгача жозиба, теранлик бағишлайди: бадий мантиқ тақозасига кўра тонг саҳар қоронғилиги аста таралиб шарқ уфқида ёруғ чизиқ очилиб, тобора кенгайиб бориш манзараси мусулмон аёлларининг то томоғигача беркитиб туриши лозим бўлган кўйлаги ёқасини баногоҳ "чок этиш"ларига муқояса қилинади. Зарурати билан ёқа тугмалари аста ечилиши мумкин бўлгани ҳолда, аза тутган — мотамсаро вазиятда "кўнглок чок этиш"нинг гуноҳи бўлмайди...

Бошқа бир ғазалда "субҳ" "тун" ташбеҳи билан муқобил келиб, ошиқ Навоий "ҳоли"ни икки тарафлама кўрсатишга хизмат қилади. Байт:

*Кеча баским ҳолима гаҳ кулдим гаҳ йиғладим,
Тун асардур йиғламоқдин, субҳ доғи кулгидин.*

Эътибор беринг-а: шоирнинг кўнгилдаги қат-қат дард, ҳасрат, армон, умидлари билан дард аҳлидан бирортасига ўхшамайдиган қаҳрамони — ошиқ Навоий фақат кечаси (эҳтимол, то тонг саҳаргача) гоҳ кулган, гоҳ йиғлаган. Ёлғиз ўз ҳолига. Нега бундай? Оддий, фақат диёнатли, номусли кишиларда ҳам шундай мушкил, нажотсиз дақиқалар, алам, ситам, озор жон-жондан ўтиб, руҳни қақшатадиган озурда лаҳзалар бўлади. Аввал эзгин-эзгин йиғлайсан, кейин аччиқ, чуқур истеҳзо, таажжуб, орият, ўкинч ва яна алам аралаш мураккаб, паришон бир кайфиятда куласан. Ўз ҳолингдан!.. Навоий-чи? Навоийдек қалб уммони, руҳий фазоси, ирода қудрати беқиёс, чин вали сийрат, наби суврат зот қай даражада йиғлаган, қандай қиёфада кулган! Дарвоқе, у аввал кулдим дейди. Агар бу фақат вазн тақозоси бўлса, уни ўнглаш осон эди. Ёки аввал фақат йиғлагану (бу бошқа сатрларда ифодаланган) биз ўша лаҳзаларни ўйлаб "гоҳ кулган, гоҳ йиғлаган" ҳолида учратяпмизми? Энди иккинчи мисрага разм солайлик: туннинг аёзи, айниқса, шабнамлари

"йиғламоқдан асар" эканлиги — мунгли латофати ҳам майли, аммо "субҳ доғи кулгидан" сўзлари лавҳасига жойланган аламангез ва кинояомиз нола, тугён маъносига ҳайратланмай бўладими, илло, субҳидам ёруғлиги — "кулгиси"да чин кулгига хос илиқлик, ҳарорат бўлмайди. Шундай қилиб, Навоий тасаввури ва тахайюлидаги "ҳол"нинг ҳар икки жиҳати кўнгилга мунгли лаззат берадиган камёб образи ишланади.

Лекин ошиқ Навоийнинг "ҳолига" Мажнуннинг йиғлашини қиёс қилиб бўлмаса керак. Байт:

*Қайдадур Мажнунки, бергай панду чун фаҳм этмасам,
Йиғлагай ҳолимга бағри оғригондин зор-зор.*

Шеърят санъатининг исторали, рамзий-муболағали қонуниятидан қатъи назар, инсоннинг "ҳоли" шу даражага бориб етиши мумкинлигига имон келтирмай бўлмас. Зеро, шеърӣ мантиқ ва хаёл кучига ишонмай туриб на ҳаяжонланиб, на ҳайратланиб бўлади. Аввалги байтдаги лавҳа — гоҳ кулган, гоҳ йиғлаган" девонавор ҳол ҳам бир навъи экан; бечора ошиқ Навоий "ҳоли"дан ҳатто саҳрога бош олиб кетган Мажнун баногоҳ хабар топиб, йўлга чиқади ва ниҳоят, уни учратиб, панду насиҳатлар қила бошлайди (ғаройиб бир ҳол: Навоий салафлар анъанасига эҳтирому ўзининг руҳий-маънавий эҳтиёжларига муносиб жавоб тарзида шаънига дoston бағишлаган ўша Мажнун-а!). Не ҳасратки, ошиқ Навоий унинг ҳидоятномиз — гўё тўғри йўлга бошловчи (!) сўзларини "фаҳм этмайди". Бу не ҳолдирки, Мажнундек оламга машҳур ишқ фидойиси, буюк дард тимсоли бошқа бир пурдard ошиққа панду ўғит айта бошласаю у баайни илоҳий ишқ пайғамбарининг бундай муборак нафаси — ҳадисларига ишонмаса, ўзини англамаганга, тағофилга солса!.. Бундай шаккок исёнкорликни, мислсиз қайсарликни кўриб Мажнун нима қила оларди? Шу ерда байт мантиқи иккинчи мисра мазмунини тақозо қилади: "Йиғлагай ҳолимга бағри оғригондин зор-зор". Биз Навоийнинг қутлуғ хаёли ҳаққи-ҳурмати афсонавий Мажнуннинг "зор-зор йиғлаши" мумкинлигига самимий ишона бошлаймиз, кўнглимиз ларзага келади. Ана Навоий хаёлан яратган ва ўзи билвосита (шоир-ижодкор сифатида), эҳтимол, бевосита, руҳан кечирган қаҳрамони — ошиқ "ҳолига" талмеҳ санъати орқали тикланган бетакрор лирик образ намунаси!..

Ниҳоят, яна бир ғазалда "ямон ҳол"нинг туб сабабияти — буюк инсоний ва ошиқона дарднинг моҳияти инкишоф этилади. Байт:

*Ғар ямон ҳолимга кўз солмас, ажаб йўқким, эрур —
Ул қаро кўзлар қаро бахтим масаллик уйқучи.*

Зоҳиран, бир сўзнинг икки маъноси ("қаро кўзлар, қаро бахт" — тажнис усули) заминига қурилган бу лирик лавҳада, аслида улуг шоир ва табаррук зотнинг бутун руҳий, маънавий, ижодий оламига бемалол тамсил этса арзигулик теран маъно, худудсиз дард, ҳасрат, армон мухтасар тарзда, мужассам ифодаланган. "Ямон ҳол"нинг асосий боиси қисмат буйруғи билан боғлиқ эканлиги "бахтим уйқучи" образида акс этади. Лекин образга ҳам ҳаётий, ҳаққоний маъно, ҳам бадиий жозиба бағишлаган — "қаро"ташбеҳи (у нафақат "бахт" билан, балки "уйқучи" тимсоли билан руҳан уйғундир) Шу тариқа, Навоийнинг эл-улус меҳрига, раҳматига мушарраф, бениҳоя мукаррам ва мўътабар ҳаёт, ижод, имон-этиқод йўлига, илоҳий назар билан нурлантирилган муборақ аъмолига қарамай, "уйқучи...қаро бахти" туфайли ўнгланимаган, ўнгланишга умид, нажот топмаган "ямон ҳоли" ҳаққоний чизилган лирик лавҳа бизни чуқур ҳаёлга толдиради...

ЙИГИРМА БИРИНЧИ МАҚОЛАТ

"ИЗИНИНГ ТУФРОҒИДЕК..."

Эй Навоий, сидқ ила бўлгил гадо ишқ ичраким,
Тахту тожин берса, бу давлатни топмас подшоҳ

Классик шеърятимиздаги хокипойлик, хоксорлик, ҳақирлик... Асли моҳияти том маънодаги улуглик ва комилликни англатган бу хислат табиатан шикастадил, мазлумпарвар Навоийнинг қаҳрамони — ошиқ, шоир,

ориф, қаландар образлари учун характерли қиррага айланиши бежиз эмас. Айниқса, ошиқона ғазалларда хоҳ бевосита — аниқ аломатлари билан, хоҳ билвосита — шеърий рамз-мажозлар пардасида, бошқа тимсоллар, образлар руҳида (чунончи, "қуёш — зарра" муқобил нисбати орқали) ошиқнинг суврати — ташқи кўриниши жуда ғариб, ночор, хору зор, муҳтож, мискин, гадо, ҳатто расво қиёфаларида чизилади (шоирлар ўзларига Ғарибий, Гадоий, Хокий, Мискин, Қаламдар, Волаи Расво каби таҳаллус олиш билан фахрланганлар), унинг руҳий олами — сийрати эса хоҳ ҳаётнинг маъномоҳиятини идрок қилишда, хоҳ "жоҳу мол" қуллигидан, нафс, шайтон ва жаҳолат асирлигидан мутлоқ фориғлик борасида бўлсин, маъсумлик, поклик, фидойилик тимсолидир (ҳолбуки, ошиқ ориф ва қаландар каби ўзини оллоҳнинг гумроҳу ғофил ва осий бандаси, гуноҳқору мужрим тоифадан деб билади). Навоий шоҳбайтларида ана шу икки олам — суврат ва сийрат ҳар гал ўзгача рангу оҳанглари, нуктадон қирралари билан бадиий таҳқиқ қилинади. Байт:

Тун ул ой дам боқар кўз учидин гардун сари,

Мен чу туфроқмен, қачон боққай мене маҳзун сари.

Аввало, маҳбубанинг ойга нисбатида ўзгача оҳанрабо, тароват борлигини қайд этиш керак: ой инсонийлашади, у бамисоли самовотнинг тунги султони; ўзига баҳоси шунчалар баландки, коинотдаги ҳисобсиз юлдузларга ("гардун сари") нописандларча, "кўз учидан боқади". Қолаверса, ойдин кеча манзараси бир вақт ичида ҳам чексиз, сирли-сехрли (фазовий), ҳам реал, жонли (инсоний) аломатлари билан чизилиши шеърият санъати эътибори билан бетакрор ва жозиб ҳодиса. Лекин шоир кузатган асосий мақсад "ул ой" ва "мен" образлари замирига жойланган зиддиятли кечинмаларни — ошиқнинг осмондаги ой олдида ердаги туфроқ қадарли қадрсиз, ҳар қандай меҳрдан, эътибордан бенасиб, "маҳзун" ҳолатини алоҳида ажратиб кўрсатишдан иборат (мантиқан ой билан туфроқнинг нисбати ер билан кўк қадарли олис бўлгани ҳолда, ошиқнинг ўз маҳбуби олдидаги бечоралик, хоксорлик ҳолати нуқтаи назаридан бундай муқояса усули ҳам ғаройиб, ҳам табиийдир). Шу тарзда "ой — туфроқ" муқобил тимсоллари тазод усулида ўзаро боғланиб, Навоийнинг муҳаббат эътиқоди

ҳақида ўзига хос тасаввур уйғотувчи ёрқин ва рангин лирик лавҳа-образга айланади.

Классик шеърятимизда, масалан, "ит" рамзи — инсоний садоқат, жафокашлик ва фидойилик туйғуларининг ўзига хос мужассами сифатида кенг тарқалган сайёр образлардан. Навоий бу анъанавий мажозга ҳар гал ўзгача бадий тароват бағишлайди. Чунончи, у буюк салафлар сидсиласида абадиётга дохил ва мужиб бир ҳалқа сифатида ўзининг шеърӣ мақоми ва мартабаси зикрида мутлоқ камтарлик билан ўша мажозни истифода этади (Навоий каби комил ва солим зотлар, жумладан, шоирлар ўзларини ит билан қиёслаш қанчалик матлуб ё номатлуб, жойиз ё ножоиз эканлигига ориқ эътибор бермаган бўлсалар ажаб эмас). Байт:

Ит каби чун пастлигим чоғладим.

Ўзни бийиклар ипига боғладим.

Зоҳиран "ит каби... пастлиғ" билан "бийиклар ипи" ўртасидаги зиддият кутилмаган тарзда теран моҳият касб этади, бу, шубҳасиз, Навоий англаб етган, таҳқиқ этган юксак, комил руҳиятдир: улуг мураббийлар, пири муршидлар шаъни, жаҳоний шуҳрати олдида ўзининг чексиз ихлоси, меҳру садоқатини шу қадар ҳақирлик, шикасталик билан изҳор эта олган беназир шогирд устозларнинг муборак сафидан жой олишга — "бийиклар ипи"га боғланишга ҳақлидир. Илло, салафларнинг улуглиқ, комиллик даражаси ўз навбатида ўтган устозларга Навоий каби чин садоқати билан ўлчанадики, бунга шубҳа бўлиши мумкин эмас. Шу маънода мазкур байт аждодлар ва авлодлар алоқасидек ҳар бир соғлом киши такомилида руҳий эҳтиёж бўлган зарур ҳаётӣ омилга нописанд қарамаслқика даъват этади, хусусан, бадий ижод соҳасида устоз-шогирд муносабатларида инсоний фазлу камол мезони, лозим бўлганда ҳақиқат сабоғи сифатида хизмат қилади. Шунингдек, бу шоҳбайт Навоий сўзининг фасоҳатидан яна бир далолат — тазод санъатининг бетакрор бир намунаси бўлган лирик лавҳа-образ тарзида ҳам жозибалидир.

Бошқа ғазалда "итлар" мажози ғоят ҳазин оҳанги билан ларзага солади. Байт:

*Мен ўлар ҳолатдау кўида, итлар қошима
Жамъ ўлуб, аҳбобдек афғон қилурлар бошима.*

"Итлар" бу гал "аҳбоб"га — яқин ёр-дўстларга нисбат берилиши ошиқнинг фожеъ аҳволи қай даражада фузун эканлигига ишорадир. Унинг (эҳтимол, шахсан шоирнинг) аҳбоблари қани? Ошиқ ёр кўйида "ўлар ҳолетда" — нажотсиз қолганда унинг яқинлари, анису мунис кишилари эмас, ҳайҳотки, улардан вафолироқ бўлиб чиққан маҳлуқот — итлар "қошида жамъ бўлиб" нола қиладилар!.. Нега? Шуми ҳали инсонлик қадри? Дўстларнинг меҳрибонлиги, аҳбоблар оқибати (бесихтиёр шоирнинг бошқа бир шоҳбайти хаёлдан ўтади: "Одами бўлса вафо андин йироқ, Ит вафо бобида андин яхшироқ")! Аслида Навоий бу гал ҳам халқимизнинг ҳазин-мунгли, лекин эзгу удумидан фойдаланади: оғир хастанинг ҳаёт шамъи сўниб бораётган сўнгги видо дақиқаларида жигарбандлар, чин дўстлар бошида жам бўлишиб, кимдир ортиқ чидаб туролмасдан тангридан мадад сўраб йиғлай бошлайди; кимдир кўзлари жиққа ёш — қаттиқ изтироб сукутида; ёши улуғроқлардан кимдир шивирлаб ё сал қаттиқроқ овоз билан калимаи шаҳодат оятини ўқий бошлайди, ниҳоят, аёллар биринкетин дод-фараёд кўтарадилар, кексалардан кимдир таскин беради, яна кимдир танбеҳ...Ҳеч қачон ўлмас сўз даҳоси қадим халқимизнинг жафокаш фарзандларидан бири — ишқ фидойиси билан мотам олди видо дақиқаларининг мислсиз драмаси...муҳаббат дардининг фожеъ интиҳосини янада аниқроқ ифодалашга хизмат этишини кўзда тутгану, негадир, бундан қаноат топмай, ўшалардай одамлар эмас, улардан кўра "вафо бобида яхшироқ" итлар (!) жам бўладилар, дейди. Бунда, балким "аҳбоб"ларга таъна-маломатдан кўра, ушшоқ аҳли қисматининг қаттоллигига ишора кучлироқдир, шунинг учун ифрот (ўта муболаға) усулидан фойдалангандир, эҳтимол, шоир ўзи билан ўзи танҳо қолган кечаларнинг биридаги "итлар афғони" унда шунчалар мунгли таассурот қолдирган, нажотсиз ўйларга толдиргандир...

Навоий ғазалларидан бирида лирик қаҳрамони — ошиқнинг ғариблиги, хоксору ҳақирлиги ғоясини зоҳиран қараганда, "ойлар" — "лаҳза", "қуёш" — "кулба" муқобил тимсоллари орқали ифодалайди. Аслида, моҳиятда-чи? Байт:

*Утуб ойларки, бир кулбамга майл эткай, кириб чиққай —
Қуёндай йўқ анга бир лаҳза таскин тутмоқ имкони.*

Ошиқ Навоий эл-улус назаридан четда, хилват пучмоқларнинг тубида, шундай ғариб бир кулба тутганки, унга "ойлар ўтиб" офтоб нури тушмайди... Фақат ёз келиб, қуёш жавзо буржига кирган, олам нур денгизига ғарқ бўлган кунларнинг бирида ("ўтиб ойларки", эҳтимол, йилда бир лаҳза оралиғида) бу кулбага майл этиши, яъни "кириб-чиқиши" мумкин, демак, қуёшнинг бундай инояти, марҳамати "бир лаҳза"гина. Зеро, унинг бунчалар унутилган терскай, пастқам-хилват кулбада "таскин топмоғи имкони йўқ". Маҳбубнинг ана шундай лаҳзали, майли, беқарор, таскинсиз илтифоти бечора ошиқ учун шунчалик қимматдирки, ўша "кулбага...бир майл" — оний нигоҳни интизор кутиб, ҳажрнинг нурсиз-ҳароратсиз ойларини ўтказишга, барча озору ситамини сабот билан тортишга рози. Нечун бундай адолатсизлик? Ошиқнинг ғарибона кулбаси билан маҳбубанинг қуёш мисоллик фазовий қудрати ўртасида нега бунчалар тафовут?..Навоий муҳаббатни илоҳий эътиқод даражасига кўтаргани учун, унинг ишқий идеали — комил, эзгу хаёли реал турмуш диалектикасига, унинг зиддиятларига дуч келгани (номутаносиблиги) учун "васли мумкини йўқ" ишқ фалсафасини яратишга жазм этган бўлса не тонг (бундай фалсафий йўналишни тасдиқловчи, кескин оҳангдаги машҳур байтлардан бирини келтириш кифоя: "Ошиқки муроди ком ўлғай — ошиқлик анга ҳаром ўлғай")!..

Навоий терма байтларида ушшоқ аҳлининг шикастаю хоксор фидойилик туйғусини "кўй", "туфроқ", "хокпой", "ҳақиру фақир" каби ташбеҳлар орқали ифодалар экан, табиий, ҳар гал сўзнинг яширин бадий қирраларини таҳқиқ этади — тутилмаган лирик лавҳалар, образлар яратади. Шоҳбайт:

*Кесак кўйида янчиб асрарам кўз пардаси ичра,
Кетургандек бирор қоғозга чирмаб Каъба туфроғи.*

Халқимизда азиз кишининг ҳоки пойини кўзга тўтиё ўрнида суртиш, яъни унинг пой қадами — ташрифини ёки муборак номини, сиймосини, ёдини "дил тўрисида", "жон ўрнида", "бош устида", "кўз устида" эъзозлаш — юксак меҳр, ихлос билан қадрлашдек қутлуг удум, мўътабар анъана турли монеликларга, мушкулликларга қарамай, жуда тансиқ бўлса-да, яшаб келмоқда. Шоир-

нинг "кўз пардаси ичра" образи ўша қадимий, табаррук инсоний ихлос, эъзоз туйғусини ёрқин ифодалаб бериш мақсадини кузатади. Сўнгра, мусулмон ва бошқа диний эътиқодларда, биринчи навбатда ота билан онанинг улуғ, эзгу хотироти рамзи сифатида, бошқа яқин, азиз инсонлар: мураббий, пири муршид — устод, вали зотлар ёдномаси тимсоли тарзида олинган, халқ қадим-қадимдан ишонган, ўзини, ўзлигини, руҳини поклагувчи қадамжолар билан боғланган, ниҳоят, киндик қони томган она тупроғи, биринчи ҳаёт бешиги — ватани заминидан олинган муқаддас "туфроқ"...моҳият эътибори билан "Каъба туфроғи"дан кам эмас. Мусулмон эътиқодида набилар даражасида турувчи Навоийнинг қаҳрамони — ошиқ маҳбуба "кўйидаги кесак"ларни териб, "янчиб", бу илоҳий гард — "туфроқ"ни инсон кўзининг оқу қароси орасида — "кўз пардаси ичра асрамоқ"ни ният қилади. Иккинчи мисрадаги муқояса ("кетургандек...Каъба туфроғи")бу ошиқона истакнинг маъно-моҳияти қанчалик теранлигини кўрсатиш баробарида мусулмонларнинг энг улуғ эҳромини улуғлашга ҳам хизмат қилади.

Навоийнинг фавқулодда нуқтадон, нозикхаёл мушоҳада тарзи ҳар бир нуқтада — хоҳ анъанавий истиора-рамз усулларида, хоҳ реал турмуш тафсилотларидан шеърий рамз сифатида фойдаланиш борасида ўзининг бетакрор бадий қирралари билан ажралиб туради. Шоҳбайт:

Аёғинг тупроғига кўзларимдур шишаи соат,

Ки ҳар соат бири равшан бўлурга туздилар навбат.

Тиббий муолажа жараёнларида ҳозир ҳам қўлланиб келаётган, шакли шишадан ясалган қумсоатнинг кутилмаган тарзда...ошиқ кўзларига нисбат берилиши ҳам шаклан — шеърий суврат сифатида, ҳам мантиқан олиб қараганда, бу қанчалик нафис муқояса усули! Маъно-моҳият эътибори билан-чи? Навоий қаҳрамони — ошиқнинг икки бедор кўзи гўё галма-гал соат вазифасини ўтайди, аниқроғи, "равшан бўлур...навбати" учун бир соатлик қоронғулик қийноғини кечирази (байт замирида: кўзларим гоҳ фироқинг гарди билан хиралашиб, гоҳи равшанлик тортиб туриши ўзи бахт, деган маъно ҳам зуҳур этиши мумкин). Эҳтимол, бунда

Навоий хаёлидаги гўзалнинг оёғи теккан тупроқ ҳам ўша, "шишаи соат"нинг қум зарралари каби ғуборсизланади, деган нозик ишора бордир. Лекин бу гўзаллик жилваси — муқоясадан кўра шикаста ҳол ошиқ кўзларининг мағрур ва бераҳм маҳбуба оёқлари гарди билан нисбати ўз ҳазинлиги билан фузунроқ, ҳаққонийдир. Нима бўлганда ҳам, бу ошиқнинг хаёллари ўз маъшуқасига бўлган муносабатини ифодалашга муносибу мумтоз сўз топиш йўлидаги бедор изланишларнинг ғаройиб-ўзгача самаридир.

Фақир ҳақирлик, ҳазин-шикаста фидойилик туйғуси бошқа бир ғазалда зоҳиран ўхшаш усулда, аслида ижодий жараёнда янгиланган бадий сўз — нисбатлар орқали, бетакрор лавҳа-образлар тарзида ўз аксини топади. Байт:

*Ул қуёш бирла борур эл соядек, мен — хоксор,
Ваҳки, қолурмен изининг туфроғидек айрилиб.*

Бунда, аввало, "қуёш" тимсолининг "соя"дан кўра "хоксор" сўзига нисбати байтдан кузатилган асосий муддаони очиб беришда ўзига хос бадий-мантикий замин сифатида хизмат қилади. Қолаверса, шу заминда яратилган образнинг бор жозибаси иккинчи мисрада: "...қолурмен изининг туфроғидек айрилиб". Хусусан, "айрилиб" сўзи билан (унда қанча дарду алам пинҳон тутилган экан!) "изининг туфроғидек" бирикмасидан ҳосил бўлган руҳий манзара, унинг замиридаги ингичка ва теран маъно муҳаббат қиссасининг фидойилик бобида битилган янги лавҳа, янги образидир. Ажабо! Гениал шоир киши оёқлари остида (аксари ҳинд фильмларида тасвирланган оёқ яланг шўх қизни эслатувчи маҳбубанинг нозли хиром этиши — одимлашидан) ҳосил бўлувчи, одатда фақат ошиқнинг шайдон нигоҳи илғаб олиши мумкин бўлган камёб бир манзара таассуротидан "айрилиб қолиш"дек чорасиз, ўксик, ҳатто фожеъ ҳолни шунчалар аниқ, ёрқин ифодалашга муваффақ бўлади. Бу "мен — хоксор" шеърий жумласининг ички маъно қирраларини ғоят мухтасар ва чиройли (халқона лутф билан) шарҳлаб, тафсир қилиб бериш намунаси — бетакрор лирик манзарадир...

Мана "тупроқ" ташбеҳи ишқ кўйида хокитуроб ва ошуфтаҳол бўлган ошиқнинг дини — имони рамзига айланган бошқа бир шоҳбайт:

*Менинг динимни солди дайр туфроғига бир тарсо —
Ки йўқ туфроғча оллида тақво аҳли исломи.*

Байналмилал тафаккур ва заковат иқтидорига эга бўлган, лекин комил ва солим мусулмон эътиқодидаги улуғ шоир нечун бир тарсо — христиан гўзалига шунчалар эрк берди экан? У ғораттар шаккок қиз нописандлик билан мусулмон эътиқодидаги ошиқнинг муборак дини — имонини гўё ўз бутхонасининг тупроғи билан тенг қилди!.. Беихтиёр "Шайх Санъон" ҳикояти эсга тушади. Худди шундай бир жон офати — тарсо гўзалини девонавор севиб қолган Санъон муҳаббат йўлида бутхона хўжалигида энг аянч, таҳқирли юмушларни бажаришга нечук рози бўлди? Бу азобли саволга жавоб топиш ҳам қийин, ҳам осон. Осони — биргина сўз: МУҲАББАТ! Навоийнинг бошқа бир шоҳбайти мушкilotни енгиллатгандай бўлади. "Ошиқ ўлғон кечди нангу номдин, Миллату имону дини исломдин". Демак, шоир "дин", "дайр" (бутхона), "тарсо", "тақво", "ислом" каби истилоҳлардан (уларнинг тафовутидан — икки хил эътиқоднинг гўё бири улуғланиб, иккинчиси хоксор этилганидан қатъи назар), майли, бахтсиз, васлсиз бўлсин — муҳаббатдек улуғ қисматни муносиб баҳолаш учун энг мўтабар ва мукаррам шеърӣй нисбат ўрнида фойдаланади. Хуллас, ошиқликнинг фидойи, шикастаҳол қисматиға шартли-рамзий нисбат бўлиб келган "дайр туфроғига солди", "туфроғча йўқ" ибора-ташбеҳлари нафақат муҳаббат юлдузининг энг юксак, дахлсиз буржини таъкидлашға, улуғлашға хизмат қиладди...

Ошиқнинг шикастадил, бечораҳол суврати ва шундай сабру саботли сифатлари билан улуғвор сийрати "гадо", "девона", "расво", "қул" ташбеҳлари воситасида чизилган шоҳбайтлар оз эмас. Байт:

*Ҳар не эл кўнглиға хуррамлиғ — менинг кўнглимға ғам,
Ким ғамингдан бўлмиш ул девонанинг хуррамлиғи*

Ўзаро муқобил олинган, тарди акс санъати (икки шеърӣй тимсолнинг мисраларда ўрин алмашиб такрорланиши) усулида музайян этилган "хуррамлиғ" — "ғам" ташбеҳлари ҳаётдаги, инсоний муносабатлардаги азалий зиддиятни ҳаққоний ифодалаш баробарида, ўзига хос

мунгли бир завқ уйғотади. Зоҳиран оддий кўринган, қаҳрамоннинг бундай бетакрор, қаландарона — ўзгарувчан кайфиятида чуқур фожеа бўлмаса-да, қисматнинг сокингина ўтказувчи озор-ситамлари, аниқроғи, унинг шафқатсиз, эҳтимол, тузалмас асорати зуҳур этади. Фалакнинг адолатсизлигини кўрингки, "ҳар не эл" (эҳтимол, бу бахти кулган ошиқлардир, эҳтимол, ҳаётдан фақат нашъу намо, шодонлик насибасини олишга ўрганган, ғамдан узоқ кишилардир) кўнглида жой олган хуррамлик, табиийки, ҳажр изтиробларидан, ҳаётнинг бошқа озорлари, маҳрумликларидан "девона" аҳволига тушган бечора ошиқ кўнглини вайрон қилади, ўкситади, хўрлантиради. Лекин иккинчи мисранинг мазмуни, гарчи бирор умид, нажот йўлидан огоҳ этмаса-да, лирик қаҳрамон — фидойи ошиқнинг қанчалик сабрли, иродали эканидан, унинг руҳий дунёси не чоғлиқ бойлигидан далолат бермайдими: ғамни хуррамлик деб билиш учун одамнинг ирода ва бардоши ҳам кифоя қилмаса керак, бу — фақат валисифат зотларга хос етуклик аломати (девона, қаландар, дарвиш табиат кишиларда валиларга хос хислатлар бўлиши ажабланарли эмас). Баъзан "девона" ташбеҳи лирик кечинма унсури тарзида эмас, шоирнинг давомли кузатишларида етилган мантиқий хулоса — шърий силлогизмнинг тавсифи сифатида келиши мумкин. Байт:

*Ишиқ айлади юз оқилу фарзонани расво,
Не айб, агар қилди бу девонани расво.*

Бевосита байтни шарҳлашдан аввал классик шъриятимизда маълум анъанага айланган маломатомиз, аслида исёнкор мазмундаги "телба", "хор", "расво" ("Хору расво қиладурғон бу — кўнгулдир, бу — кўнгил, Лутфий), "дарбадар", "гадо", "адашган ит", "девона", "машраб", "ғариб", "мискин", "урён", "бекас", "бесар", "нотавон" каби чуқур киноя билан йўгрилган, моҳиятида руҳий соғлом, маънавий баркамол сифатлар, орифона донишмандлик, шоирона хуштабълигу нозикхаёллик жойланган, суврати алдамчи тимсол-ташбиҳлар мавжудки, буни эътиборга олмаган китобхон чалғиб кетиши, баъзи бир рамзий образларни янглиш талқин қилиши мумкин. Бас, юқоридаги байтни қандай тушунмоқ керак? Биринчи мисрадаги "оқилу фарзона" сўзларининг

"расво" ташбеҳига нисбатидан зинҳор номарғуб, номатлуб хулоса чиқариб бўлмайди. Сабаби, бу ҳам чин ошиқни гўёки имонсизга чиқариб қўйишдек гап. Аслида "оқилу фарзона"ларнинг ишқ туфайли гўё расволик қўйига кириши барча дардсизлар (хоҳ авом, хоҳ хос кишилар орасида бўлсин) тўқиган ёлғонларнинг биридир; билъакс, баногоҳ севиб қолган шайх Санъон сифат донишманд ўз кўнглидаги ақидалар, маҳдуд қарашлар зулматидан халос бўлса, қалбида аввал ёқилмаган мўъжизакор бир чироқ — руҳий гўзаллик ёғдуси ёқилса-чи? Бундай мўъжиз ишқ шуъласи ақл чироғини сўндирмаса, фақат турфа тоифадаги ҳасадгўйлар — рақиблар, зуҳд аҳли унга маломат тошлари ёғдирмаса бас. Қолаверса, "расво" ташбеҳи — шеърий муболағанинг киноямиз руҳдаги игроқ шакли холос; шоир кузатган мақсад — Ишқ савдосининг инсон ҳиссиётини қанчалик ўзига ром этишини кўрсатишдан иборат... Иккинчи мисра: девонавор ошиқнинг аҳволи янада пурзиёд бўлгани, яъни эл-улус назарида оқилу фарзоналарни ишқ қайси қўйга бошлаган бўлса, Навоийнинг барчага аён Мажнунвор дарбадор қаҳрамонини муҳаббат янада камолга етказиши, руҳини поклантириши мумкин...

Ушшоқ аҳлининг хоксорлиги, фидойилиги гоёси "қул" ташбеҳи орқали ифодаланади: Байт:

*Қулни боштин эвуруб озод этарлар, ваҳ, мени
Боштин эвур, лек озод этма, жонинг садқаси.*

Вожаб! Чин муҳаббат ришталари билан боғланган ошиқ-маъшуқлар том маънода эркин, ҳур бўлишлари мумкинми? Бу — ҳақиқатдан ўйлантирадиган мушкул савол. Агар Навоий байтини шартли равишда дунёвий муҳаббатга тамсил қилиб олсак, уни шоир умр бўйи буюк армон билан тараннум этган вафо расми, бурчи билан узвий боғлаб талқин қилиш лозим бўлади. Умуман, мусулмон Шарқи шеъриятида хоҳ дунёвий, хоҳ илоҳий муҳаббат тараннум этилсин, маҳбубнинг ҳатто ёдига, ҳаёлига садоқат туйғулари эътиқод даражасига кўтарилади ("Унингни бир эшитибмен, неча йилларки, қулоғимдан кетмагай ул ун"; "Ёраб, ул юзни даме кўзумга пинҳон айлама ё кўзимни андин ўзга юзга ҳайрон айлама" ва ҳоказо). Юқоридаги байтда Навоий ўз замонасида сақланиб қолган ажойиб бир удумни шеърий нисбат сифатида келтирадики, бу маъ-

лум маърифий-этнографик қимматга молик факт ҳамдир: одатда уй юмушларига қул, чўри сақлаган давлатманд кишилар вақти келиб, уларни озод этсалар, ўз боши теварагидан айлантирар (гўё бош-кўзнинг садағаси сифатида) эканлар. Иккинчи мисранинг мазмунини шундай шарҳлаш мумкин: эй, менинг бор эканимни, ҳуқуқимни, ҳаётимни тасарруф этган хўжам, подшоҳим, биламан, мендек содиқ қулиниги озод қилмоқчи эмишсан, майли, қадимий удумга кўра уни бошингдан эвур, лекин озод этиш ниятингдан қайт, сендан айру тушиб эришиладиган озодликдан ўлганим яхши. Чиндан ҳам, хоҳ дунёвий севгида (реал ҳаётда), хоҳ ҳаёлий, самовий муҳаббатда чин эътиқодли ошиқ-маъшуқлар бир-бирларидан "озод" бўлишларини тасаввур қилиб бўладими?

Ғазалларнинг бирида "гадолиғ" ташбеҳи кутилмаган рамзий маъно англатиб келади. Байт:

*Оразинг меҳрида оғзингдур гадолиғ қилганим,
Ҳақ сени хуришд қилмиш, зарраи бергил закот.*

Навоий "Мажолис-ун нафоис" тазкирасида Лутфий руҳини ёдлар экан, улуг ёшли вали шоир зиёратига келган Жомий бу "маликул калом" (сўз мулкининг подшоси) эғнидаги тўнга "гадолиғ" қилган ва эскилигидан қатъи назар ўз муриди — иълосманд шогирдига табаррук тухфа сифатида ечиб берган унутилмас лаҳзалар ҳақида камоли шавқ ва ғурур ҳислари билан ёзади. Мазкур шоҳбайт шодасидаги "гадолиғ" сўзи ҳам Жомийнинг дил тўрисидан жой олган ва муборак кунларнинг бирида ниҳоясиз меҳру ихлос билан тилига кўчган эзгу калом каби маънавият дурларидан бирига айланса, яъни ўзининг анъанавий маъносидан узоқлашса не ажаб! Навоий исломнинг "ҳақ", "закот" истилоҳларидан махсус бадий силсила тузади: "хуришд" — "зарра" — "ораз" — "оғиз". Айниқса, муҳаббат туйғуларининг тансиқ, пок, маҳрам мукофоти — бўса истаги ("оғзингдур гадолиғ қилганим") ажаб лутф пардасида ифодаланиши байтга бошқача жозиба бағишлайди. Шу тариқа: "гадолиғ" анъанавий хоксорлик, шикасталикдан кўра Жомий нафас қилган қутлуг калом каби бу гал пок ишқнинг покиза бўсаси, йўқ, ундан фақат бир зарра — ҳусн закоти рамзига, аниқроғи, бўсадан умид, илинж тимсолига айланади.

"Гадо" ташбеҳи яна бир ғазалда ислом ва тасаввуф фалсафасининг мўътабар каломларидан "сидқ" билан уйғунлик, бутунлик касб этади. Байт:

*Эй, Навоий, сидқ ила бўлгил гадо ишқ ичраким,
Тахту тожин берса, бу давлатни топмас подшоҳ.*

"Сидқ" — ҳақиқат, тўғрилиқ, ростлик, холислиқ, шунингдек, ҳақ йўли, ҳақ нури, ҳақ назари каби кўпқир-рали маъноларнинг илоҳийёна уйғунлиги, бутунлиги — умумлашма-муҷассам тимсоли. "Гадо" тимсоли, унинг "қаландар", "девона", "дарвиш" параллеллари каби тасаввуф фалсафаси ва шэъриятида фанонинг (моҳиятда бақонинг ҳам) нафс, молу жоҳ, кибру ҳаво, ўзлик, нангу ном каби барча дунявий ташвишларидан фориғ бўлган сойири (кезувчиси) демакдир. Навоий гадонинг руҳий-маънавий жиҳатдан жамиятнинг бошқа тоифа ва табақа вакилларида қанчалик устун туришини бир қитъасида шундай ифодадаган: "Аҳли маъни гуруҳила зинҳор ҳеч ор айлама гадолиғдин, Чун гадолиғ ортиқдур, аҳли суратда подшолиғдин". Ана энди Навоий тасаввуридаги "гадо" илоҳий мазмунли "сидқ" руҳи билан йўғрилганда — айниқса, бу улуг санъаткор, сабр-қаноатда назири йўқ шахс талқинида, шубҳасиз, анъанавий маъно доирасини ёриб чиқади (сўзнинг фақат, шакл-шамойили ўзгармайди холос). Бордию, бундай янгича талқиндаги фалсафий каломга Навоий тасаввур қилган, бутун заковат — иқтидорини, хаёлот дунёси — ижодий даҳосини бахшида қилган, шу заминда гўё бошқатдан яратган олам — "ишқ ичра" муносиб мақом, матлуб мартаба берилса, шубҳага ўрин йўқки, бундай давлат қайси жаҳонгир султонга насиб этибди? Шундай қилиб, мазкур байтда анъанавий муқояса-нисбатларнинг янги қирралари таҳқиқ этилади, "сидқ" ва "гадо", "тахту тож", "давлат" ва "подшо" ташбеҳлари заминида тано-сибнинг, "гадо" — "подшоҳ" асосида тазоднинг рангин намуналари яратилади.

Ғазалларнинг бирида тасаввуф шэъриятининг фақиру ҳақирлик ғояси "бош — кўй — ғалтон" ташбеҳлари орқали ўзгача, рангин ифодасини топади. Байт:

*Бошимга кўйидин ўзга кўйни қилма ватан,
Кўйида бошимдин ўзга бошни ғалтон айлама.*

Инсоннинг "боши" — кўп қиррали, кўп қатламли, руҳий-ботиний тушунча; унинг нисбатан аниқ маъно қирралари, сирли, рамзий-мажозий сифат ва аломатлари мавжуд. Бани одам — одамзоднинг "боши"ни лоақал шеърият қаҳрамонлари — хоҳ ошиқ, ориф, хоҳ шоҳу дарвешга мансуб бўлсин, уни ҳайвонот дунёсидан ажратиб турувчи бирламчи, энг мўътабар тушунчалар — имон-эътиқод, нангу ном, дину миллат каби ҳислатларсиз тасаввур этиб бўлмас... Лекин шеърий санъат — бадииятнинг ўз қонунлари бор. Чунончи, муҳаббат лирикасида эҳтирос оламига — туйгулар, кечинмалар, қисқаси, кўнгил мулкига асосий ўрин, биринчи қиммат берилади (ишқий эҳтироснинг мутлақо эркин, дахлсиз, бўйсунмас табиатини таъкидлаш, тайинлаш ва ҳимоялаш учун ҳам инсоннинг инсонлик моҳиятини белгиловчи ақл-заковат, ирода, сабр каби мўътабар ва мукаррам сифатлар мунозара-мубоҳаса предметига айланади). Мазкур байтдаги "бош" моҳиятда инсоннинг тириклиги, фикрат даҳосининг рамзи бўлгани ҳолда, ошиқнинг хоксору ҳақирлиги рамзи — фақат маҳбуба оёқлари босгани учун табаррук жойга айланган "кўй"ни ўзига ватан деб билади ва аксинча, "ўзга кўй"га бош қўйишдек осийликдан ўзинг асра, дея тангрига ёлборади. Иккинчи мисранинг мазмуни янада фақирона — шикаста ҳол, чин валилик эътиқодининг рамзий ифодасидан иборат: "Кўйида бошимдин ўзга бошни ғалтон айлама". Шўх болалар коптоксимон юмалоқки нарсас бўлсин, тепиб ўйнашга ўч бўладилар. Ғазалиётда маҳбубанинг бепарво — беғамлиги болалар шўхлигига тамсил қилинган байтлар кўп. Навоий шунчалар эътиқоду эътимод билан эъзозлаган қаҳрамони — ошиқ (аксарият ҳолларда у шоир шахсига яқин туради) "боши", агар маҳбубанинг кўнгли тиласа, майли, "ғалтон" бўла қолсин, дейди. Фақат ошиқнинг ягона илтижоси: маҳбубанинг шўхликлари учун "ўзга бош ғалтон" бўлмаса бас. Муҳаббат "кўйида", майли, ҳаёлдаги гўзалнинг оёқларига, йўқ, оёқлар остидаги тупроққа тенг тутилган ошиқнинг "боши"... Бу — фақир ҳақирлик орқали инсон руҳини поклаш рамзи, унинг улуғлиги, ўлмаслиги тимсоли сифатида бетакрор лирик образ намунаси.

Ниҳоят, яна бир ғазалда тариқат йўлининг сўнгги

манзили — фано бўлиш ғояси "туфроқ", ёр "қўйи итлари" мажозий образлари орқали лирик-трагик лавҳа яратилади. Шоҳбайт:

*Йўлингда ўлди Навою бўлди туфроғ ҳам,
Ёпишса эрди бу қўй итлари аёғига қош.*

Эҳтимол, фақат "ғазал мулкининг султони" — улуғ шоирнинг тафаккур тарзи таҳқиқ қилиши мумкин бўлган, анча-мунча ижодий ҳаёл, соҳир санъат, ғарийб бадийят, шеърини мантиқ қонунларига итоат қилавермайдиган камёб мушоҳада меваси: ошиқ Навоийнинг ҳажр қўйи — маҳбубанинг муборак даргоҳи "йўлида"ги тўзимсиз жабру ситамлардан хасталанган жони ортиқ бардош беролмай жисми тарк этди, жонсиз қолган жисм бундай айрилиқ мотамсаролигида ўз шакл-шамойилидан мосуво — "туфроғ бўлди". Тирик чоғики маҳбуба васли муҳаббат қисматида ёзилмаган экан, зора унинг тупроғи, йўқ, тупроғининг зарралари ўша вафосиз бўлса ҳам абадий севимли ва азиз даргоҳ остонасини гард — ғубор бўлиб тавоф этса! Албатта, бундай таърифга сизмас хоксор фидойилик ифодаси учун маълум мантиқий замин ҳозирлаш лозим бўладики, "қўй итлари" мажози ана шундай эҳтиёж тақозоси — мавзун ва матлуб ифодасидир. Аввалги байтлар шарҳида маҳбуба "оёғининг изи", "изининг туфроғи" ошиқнинг ўзлиги, боши, қўзи билан тенг қўйилган бўлса (яна бир ғазалда зоҳирини ва ботинини маъно қирраларига эга шундай мисра бор: "Бош қўяй дедим оёғи туфроғига, деди: қўй"), бу гал унинг ўзи "туфроқ бўлгани" кифоя эмас, кошки ёр қўйининг "итлари оёғига" гард бўлиб "ёпишса"! Бундай мислсиз ҳақирона фидойилик, гўзал фожеа (ёки фожеъ гўзаллик) олдида ўлим ваҳшати чекинса не ажаб!..

Мир Алишер Навоийнинг шоҳбайтлари. Азал ва абаднинг ўзидай ҳудудсиз Бутунлик, буюк Уйғунлик рамзи. Комилу солим ва хуштабъ одамлар англаб олишга, фаҳмлаб етишга қодир ҳақиқат — илоҳий ва сафоли Сўзнинг мужассам тимсоли. Байт:

*Маъдани инсон гуҳари сўздурур,
Гулишани одам самари сўздурур.*

Сўнгра, Навоий сўзи замиридаги Маъни — шеърият илоҳаси Аторуд "равон айлаган" қалам таҳқиқ ва рақам этган мислсиз нуктадонликлар, нозикхаёлликлар. Бундай "хос маъни"ларни фаҳмлаб етувчи заковат, шеърий дид-фаросат, мусиқий-тасвирий нафосат туйғуси. Билъ-акс, шеърий санъат, рубобий бадиият туйғусидан узоқ, таъби номавзун ва норасо кишилар Навоий байтлари моҳияти ва руҳиятини идрок қилишга қодир эмаслар. Байт:

*Маъни ичинда кишиликдан йироқ,
Билки орамизда минг йиллик фироқ...*

Ва ниҳоят, Навоий шоҳбайтларига хос сўзонли, пурзиёд Дард. Ҳеч шубҳа йўқки, дини исломнинг аркону аҳкомларидан бўлмиш Низомиддин Мир Алишер Навоий "Сони Марям" унвонига мушарраф бўлган биринчи валия — мутасаввиф аёл Робия қаламига мансуб мана бу оташин байтнинг аслидан ҳам, таржима-сидан ҳам воқиф бўлган:

*Кўнгул ичра ғамлик асру ғамдур,
Алам йўқлик дағи қотит аламдур...*

Илло, хоҳ "етти иқлим" ("Етти иқлим элин харидор эт"), "етти афлок" ("Етти афлони анга ёр эт") — самовотнинг сиру синоатлари тасвирида бўлсин, хоҳ руҳий дунёнинг башар авлоди силсиласидан иборат олису яқин ҳалқалари, қатламлари, қирралари хусусида бўлсин, шоирона, орифона, ошиқона ва қаландарона наволар, навосозликлар ўша ёлқинли, тугёнли Дардан

холи эмас. Бас, Навоий шеърӣй куллиётининг қайси бир жилдини варақламанг, гоҳ: "Дардини нажотим эт, илоҳӣй", гоҳ: "Меҳри йўқларға гирифтор айлама", гоҳ: "Дардима дармон иноят айлагил!" — дея нолаю муножот қилишининг боиси шунда.

Хулласи калом, беназир мураббӣй, мутафаккир шоир — ҳазрат Навоийнинг биз дафъатан нигоҳ ташлаган ва баҳоли имкон шарҳлашга интилан терма байтларида бу илоҳӣй шеърятга хос уч муҳим аломат: "Сўз гуҳари", "Маъни хазинаси" ва хусусан тангри илоҳӣйдан умид-илинж ифодаси — "Дард" каломлари бири — суврат, бири — сийрат, яна бири — руҳ сифатида бу ёруғ дунёнинг ўзидай бутунлик, таносиб ("ваҳдати вуҷуд") тимсолига айланади.

МУНДАРИЖА

Дебеча	5
Биринчи мақолат	
Аторуд "равон айлаган" қалам	8
Иккинчи мақолат	
Илоҳийга муножоту тазаррулар	20
Учинчи мақолат	
Табиат ва самовот тимсоллари	29
Тўртинчи мақолат	
"Зарранинг моҳияти..."	42
Бешинчи мақолат	
"Инсон — барчанинг сарвари"	55
Олтинчи мақолат	
"Дардимга хаёлини табиб эт"	67
Еттинчи мақолат	
"Айни ҳақиқатдур мажоз..."	74
Саккизинчи мақолат	
"Субҳи висол" армонлари	88
Тўққизинчи мақолат	
"Замон аҳли"дан нолалар	97
Ўнинчи мақолат	
Зиддиятларнинг шеърий нисбати	108
Ўн биринчи мақолат	
Турмуш тафсиллари	118
Ўн иккинчи мақолат	
Халқона нукталар	127
Ўн учинчи мақолат	
Мутрибона оҳанглар	137
Ўн тўртинчи мақолат	
Мусаввирона ранглар	149

Ўн бешинчи мақолат	
Афсонавий-тарихий тимсоллар	158
Ўн олтинчи мақолат	
"Кўнгул дуржи"даги инжулар	168
Ўн еттинчи мақолат	
"Гавҳари жон"дан — "сўз гуҳари"га	184
Ўн саккизинчи мақолат	
"Кўз лавҳи"да акс этган олам	195
Ўн тўққизинчи мақолат	
"Ораз узра" чизилган лавҳалар	209
Йигирманчи мақолат	
"Ўзгача ҳол" баёни	220
Йигирма биринчи мақолат	
"Изининг туфрогидек..."	227
Интиҳо сўз	241

Ботирхон Акрамов

СОКРОВИЩНИЦА МЫСЛЕЙ

На узбекском языке

Издательство "ЎЗБЕКИСТОН", 700129, Ташкент, Навои, 30.

Расмлар муҳаррири *А. Деҳқонхўжаев*
Техник муҳаррир *Т. Харитонova*
Мусахҳиҳ *М. Мажитхўжаева*

ИБ № 5234

Теришга берилди 8.02.91. Босишга рухсат этилди 16.09.91.
Формати 84X108 1/32 № 2 босма қозоғга "Таймс" гарнитурaда
офсет босма усулида босилди. Шартли бос. л. 13.02.
Шартли кр. отт. 13.44. Нашр.л. 12.02. Тиражи 15000.
Заказ № 6257. Баҳоси 2 сўм.

"Ўзбекистон" нашриёти, 700129, Тошкент, Навоий, 30.

Нашр № 239-90

Оригинал-макет масъулияти чекланган "Ношир" жамиятининг
техникавий ва программавий воситалар базасида тайёрланиб,
Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети нашриётининг
Меҳнат Қизил Байроқ ордени босмахонасида босилди.
ГСП, Тошкент, "Правда" газетаси кўчаси, 41.

Акрам, Ботирхон.

А 43 Фасоҳат мулкининг
Ўзбекистон, 1991.—244 б.

соҳибқирони.—Т.:

ISBN 5-640-00598-X

Энг қутлуг бир санага тўёна қилинган бу китобда улуг мутафаккир шоир, "сўз гавҳари"нинг набиуллоҳ нафасли суҳанвори ва хазинадори бўлмиш Мир Алишер Навоийнинг шоҳбайтлари, уларнинг рангин сувратида акс этган, пурдард сийратига сингдирилган фалсафий, руҳий, маънавий нукта-донликлар, баъний, мусиқий, тасвирий лавҳа-манзаралар — мўъжизу солим тинсоллар камоли муҳаббат ва рағбат билан шарҳланади.

Китоб ҳазрат Навоий шеъриятининг барча ихлосманд муҳиблари ҳукмига ҳавола этилади.

Акрамов Б. Сокровищница мыслей.

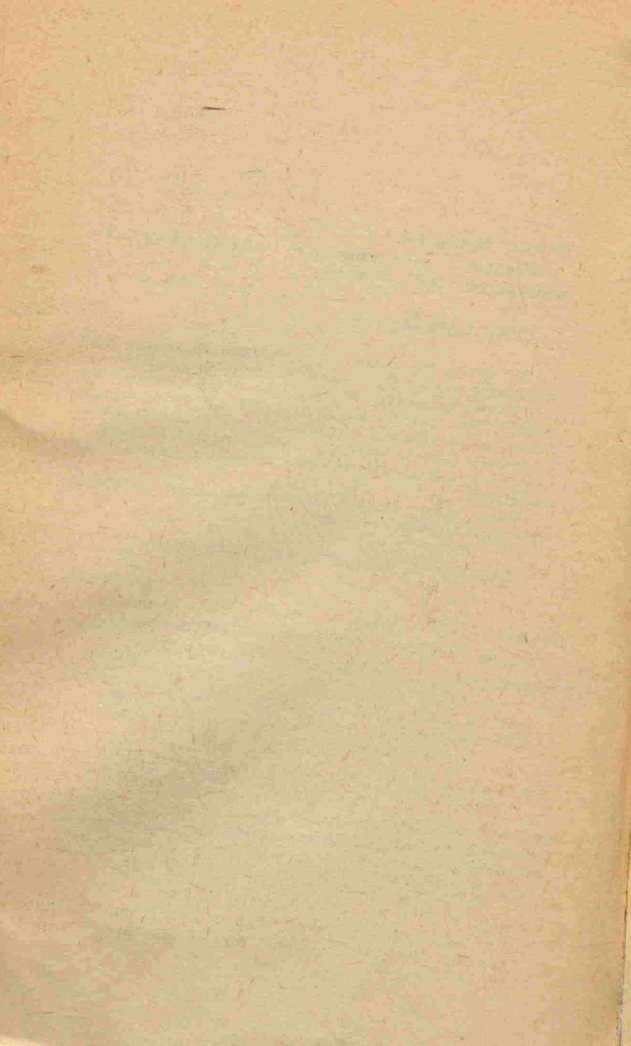
ББК 83.3Ўз

№ 587—91

Навоий номли ЎзССР

Давлат кутубхонаси.

А 0301030000—146 23—91
М351 (04) 91

Дегонимни улусқа марғуб эт,
Ёзгонимни кўнгулга маҳбуб эт,
Тилга лафзини ногузир айла,
Жонга назмини дилпазир айла,
Халққа зеби торак айла они,
Ўқиғонга муборак айла они,
Етти афлокни анга ёр эт,
Етти иқлим элин харидор эт!